

О.В. ДЗЮБЛЮК

**КОМЕРЦІЙНІ БАНКИ
В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО
РИНКОВИХ ВІДНОСИН**

Монографія

ТЕРНОПІЛЬ

1996

ББК 65.9 (4 УКР) 262

Д 43

Дзюблюк О.В.

Комерційні банки в умовах переходу до ринкових відносин.— Тернопіль: Видавництво «Тернопіль», 1996 – 140 с.

У монографії аналізується ряд актуальних проблем організації діяльності комерційних банків в період становлення ринкових відносин. Розглядаються основні аспекти функціонування комерційного банку як самостійного акціонерного підприємства через призму його організаційної побудови, управління та порядку здійснення основних видів активних, пасивних та деяких інших банківських операцій.

Для наукових працівників, спеціалістів банківських установ, студентів економічних вузів.

Рецензенти:

доктор економічних наук, професор А.М.МОРОЗ,

кандидат економічних наук, професор Р.І.ТИРКАЛО

доктор економічних наук, професор І.Д.ФАРІОН

© О.В. Дзюблюк, 1996

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ГЛАВА 1. КОМЕРЦІЙНИЙ БАНК ЯК АКЦІОНЕРНЕ ПІДПРИЄМСТВО	5
1.1. Роль і місце комерційних банків у кредитній системі країни.....	5
1.2. Порядок створення комерційного банку і його організаційна структура.....	15
ГЛАВА 2. ЕКОНОМІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ЗДІЙСНЕННЯ БАНКІВСЬКИХ ОПЕРАЦІЙ	28
2.1. Роль і значення власного капіталу для ефективного функціонування комерційного банку.....	28
2.2. Залучені банківські ресурси, порядок і умови їх утворення.....	38
2.3. Ліквідність і прибутковість як найважливіші умови банківської діяльності.....	56
ГЛАВА 3. КРЕДИТНІ ОПЕРАЦІЇ ЯК ОСНОВНИЙ ВИД АКТИВІВ КОМЕРЦІЙНОГО БАНКУ	70
3.1. Банківський кредит як найважливіший фактор розвитку економіки.....	70
3.2. Основні умови і методи банківського кредитування та шляхи його вдосконалення.....	78
3.3. Економічна оцінка кредитного ризику та способи управління ним.....	91
ГЛАВА 4. ОСОБЛИВОСТІ ІНШИХ СФЕР ФУНКЦІОНУВАННЯ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ	113
4.1. Організація інвестиційної діяльності комерційного банку.....	113
4.2. Перспективи розвитку трастових операцій як нового виду банківських послуг.....	125
ЛІТЕРАТУРА	135

ВСТУП

Стабільна й активно функціонуюча система комерційних банків та спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів у поєднанні з ефективною, виваженою політикою центрального банку займає головне місце в економіці будь-якої країни. Провідна роль у цій системі належить комерційним банкам, які є тими економічними центрами, де починається і завершується ділове партнерство. Саме через комерційні банки здійснюються зв'язки між усіма учасниками господарських процесів, а тому від їх діяльності вирішальною мірою залежить ефективність функціонування економіки в цілому.

За останні роки кредитна система України зазнала суттєвих змін: створюється нова дворівнева банківська система, все більшого розвитку набуває діяльність незалежних комерційних банків та спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів, розширюються нетрадиційні сфери застосування банківського капіталу, відбувається постійний пошук шляхів підвищення ефективності обслуговування банками клієнтів.

Однак недосконалість діючої системи кредитування і мобілізації ресурсів для активних операцій, недоліки у визначенні оптимальних умов і методів організації кредитних відносин, недосконалість методик оцінки банківських ризиків та управління ліквідністю і прибутковістю операцій банків, недостатня підготовленість кадрів до роботи в умовах комерціалізації банківської діяльності утруднюють процес формування повноцінних ринкових засад у функціонуванні банківської системи України.

Вивченню проблем банків, грошового обігу і кредиту присвячені праці багатьох економістів, до яких належать М.П.Березіна, М.Т.Берков, Н.І.Валенцева, В.С.Волинський, А.М.Косой, Л.Н.Красавіна, Л.П.Кроливецька, Ю.С.Крупнов, О.І.Лаврушин, І.Д.Мамонова, А.М.Мороз, М.І.Савлук, В.М.Усоскін, М.М.Ямпольський та інші. Однак повніше у цих роботах аналізуються окремі банківські операції або певні аспекти грошово-кредитних відносин і недостатнє місце відводиться вивченню основ діяльності комерційного банку як єдиного організму, акціонерного підприємства, порядку його організації і функціонування, особливо в умовах формування ринкової економіки.

Дана робота є певною спробою дослідження теоретичних засад функціонування комерційних банків, механізмів здійснення основних банківських операцій, з'ясування можливостей ефективної діяльності кредитних установ на етапі утвердження ринкових відносин в країні.

Основні положення монографії можуть мати практичне значення для вдосконалення діяльності комерційних банків в Україні і подальшого пристосування їх до нових форм і методів господарювання, що у найбільшій мірі відповідають вимогам ринкової економіки.

ГЛАВА 1

КОМЕРЦІЙНИЙ БАНК ЯК АКЦІОНЕРНЕ ПІДПРИЄМСТВО

1.1. Роль і місце комерційних банків у кредитній системі країни

Сучасна ринкова економіка представляє собою складний господарський організм, діяльність якого забезпечує велика кількість різноманітних виробничих, комерційних, фінансових та інформаційних структур, які взаємодіють між собою з метою задоволення інтересів різних груп суб'єктів економічних відносин. Основою такої взаємодії є кругообіг матеріальних цінностей і грошових потоків в економіці.

Грошові потоки, як правило, не спрямовуються безпосередньо від одного суб'єкта ринку до іншого, що здебільшого є економічно недоцільним, а рухаються через посередників. У розвинутій ринковій економіці основним посередником, що забезпечує повноцінний кругообіг грошових коштів у господарстві, створюючи тим самим базові передумови для організації економічного циклу, є кредитна система країни - центральна ланка у всій системі взаємозв'язків між суб'єктами ринку.

Економічною основою функціонування кредитної системи, є кредитні відносини, виникнення яких пов'язане з неспівпаданням у часі витрат, що здійснюються різними учасниками господарських процесів, і надходженням необхідних для цього доходів. Таке неспівпадання, зумовлене об'єктивними економічними причинами, - характерне для переважної більшості суб'єктів ринкової економіки. У результаті, з одного боку, виникає значна сума тимчасово вільних від обороту грошових коштів, а з іншого - відчувається потреба у додаткових грошових ресурсах. Розв'язується дане протиріччя за допомогою інститутів кредитної системи, в яких акумулюються тимчасово вільні кошти одних суб'єктів ринку і надаються у тимчасове користування іншим, що відповідає економічним і соціальним потребам суспільства в цілому.

Зазначені моменти відображають дві найважливіші історичні передумови становлення і розвитку кредитної системи як центральної ланки економіки. З одного боку, розвиток товарного виробництва і розширення торгівлі обумовили зростання обсягів грошового обороту, що викликало необхідність впорядкування його організації і технічного обслуговування, а з іншого - виникає необхідність у специфічній формі підприємницької діяльності, пов'язаної з нагромадженням і розподілом тимчасово вільних коштів суб'єктів ринку. Організація виконання цих двох найважливіших економічних завдань призвела до появи особливих підприємств - інститутів кредитної системи, які поділяються на три великі групи: 1) центральні банки; 2) комерційні банки; 3) спеціалізовані кредитно-фінансові установи. При цьому перші дві групи складають окрему ланку організації кредитних відносин і представляють собою банківську систему країни, тоді як третя група є відносно відособленою системою небанківських установ, що спеціалізуються на виконанні окремих операцій.

Головною ланкою кредитної системи у будь-якій країні є банки, що здійснюють основну масу кредитних і фінансових операцій.

Діяльність сучасних банківських установ є настільки різноманітною, що досить важко чітко визначити їх справжню економічну суть. Розв'язати це завдання можна при вивченні функціональної спеціалізації різних типів кредитних інститутів, яка визначає їх місце і роль у ринковій економіці.

Центральний банк виступає основним координатором діяльності кредитних інститутів і виконує функції управління грошово-кредитними і фінансовими процесами в економіці. Він, як правило, не вступає у взаємовідносини з підприємствами і населенням, а представляє собою свого роду "банк банків" і "банк держави", що визначається його базовими функціями як основного органу, який координує діяльність кредитної системи в цілому.

Такими функціями, зокрема, є: емісія кредитних грошей /банкнот/ і контроль за грошовим обігом; кредитно-розрахункове обслуговування інших кредитних інститутів, тобто виконання ролі "банку банків"; кредитно-розрахункове обслуговування держави; реалізація грошово-кредитної політики і регулювання на цій основі економічних процесів.

Виконання центральним банком указаних функцій дозволяє забезпечити ефективну діяльність кредитної системи в цілому та сприяє досягненню цілей, що полягають у забезпеченні товарно-грошової збалансованості в господарстві, стимулюванні економічного росту і підтриманні стабільності національної валюти.

В Україні повноваження центрального банку покладені на Національний банк, єдина мережа якого складається з центрального апарату, Кримського республіканського та обласних управлінь, а також Центральної розрахункової палати і регіональних розрахункових палат.

Національний банк України і його регіональні управління в рамках резервної системи виконують функції, які в основному притаманні центральним банкам більшості країн світу: здійснює емісію грошей і організовує їх обіг; організовує розрахунки між іншими кредитними установами; концентрує кредитні ресурси і передає їх за плату іншим банкам, тобто є своєрідним кредитором останньої інстанції для комерційних банків; здійснює управління і планування напрямів і масштабів використання кредитних ресурсів і грошового обігу; організовує касове виконання державного бюджету та обслуговування державного боргу країни; організує інкасацію та перевезення грошових знаків і цінностей; здійснює ліцензування банківської діяльності.

Як і центральний банк будь-якої країни Національний банк України є провідником єдиної державної грошово-кредитної політики, мета якої досягається шляхом регулювання обсягу і структури грошової маси в обігу. Таке регулювання може здійснюватись шляхом зміни норм обов'язкових резервів, що розміщуються комерційними банками у Національному банку, операцій з купівлі чи продажу державних цінних паперів на відкритому ринку, встановлення процентних ставок за кредитами, що надаються Національним

банком комерційним банкам, а також ряду вибіркових заходів регулювання банківської діяльності.

Повноцінне здійснення Національним банком України своїх базових функцій резервної системи неможливе без забезпечення повної його самостійності у прийнятті рішень щодо проведення грошово-кредитної політики в рамках своїх повноважень, визначених чинним законодавством. Без врахування зазначених моментів неможливе ефективне функціонування кредитної системи країни в цілому, яка, окрім центрального банку, включає в себе й інші ланки, на які поширюються його безпосередній вплив, регулювання, контрольні і наглядові функції.

Однією з таких ланок є комерційні банки, що належать до другого типу банківських установ, які, безпосередньо виконуючи функції кредитно-фінансового обслуговування економіки, є основою кредитної системи.

Сучасні комерційні банки є багатофункціональними установами, що займаються практично всіма видами кредитних і фінансових операцій, пов'язаних з обслуговуванням господарської діяльності своїх клієнтів. Основне навантаження щодо фінансово-кредитного обслуговування економіки припадає саме на комерційні банки, у зв'язку з чим їх часто називають "супермаркетами кредиту" або "універмагами фінансових послуг".

Різноманітність послуг, які надаються комерційними банками, далеко не означає, що всі вони виконують однаковий набір операцій. Кожен банк визначає сферу своєї діяльності, виходячи із потреб клієнтури, яку він обслуговує. Однак існує ряд основних, базових функцій комерційного банку, які дозволяють зарахувати даний фінансовий інститут до установ банківської системи, тобто вважати його банком у повному значенні цього слова. До таких основних функцій комерційного банку, що визначають його економічну суть, слід віднести: посередництво в кредиті; посередництво в розрахунках і платежах; випуск кредитних знарядь обігу.

Надаючи кредити клієнтам, банки реалізують себе як фінансові посередники, приймаючи гроші від вкладників, що володіють тимчасово вільними коштами, і надаючи їх позичальникам, тобто тим учасникам економічного обороту, які тимчасово потребують додаткового капіталу. У результаті цієї діяльності банку у вигазі перебувають усі зацікавлені сторони. Тимчасово вільні грошові кошти вкладників банк перетворює на позичковий капітал, який приносить їм реальний дохід у формі процента. Використання кредиту позичальниками сприяє прискоренню обороту капіталу, скороченню витрат виробництва і зростанню прибутків. Комерційні банки отримують дохід від зазначених операцій за рахунок різниці між процентами, що стягуються за позиками і виплачуються закладами.

Стійка і динамічна економіка не може існувати і розвиватися без добре відлагодженого механізму грошових розрахунків, який пронизує усі сфери єдиного господарського організму і є його кровоносною системою. Підприємства, організації, населення, тримаючи свої кошти на рахунках в банку, активно використовують їх як засіб взаєморозрахунків. Тому весь безготівковий платіжний оборот, що складає основу грошового обороту в

країні, повністю проходить через установи банків. На цьому і базується їх величезне господарське значення як організаторів розрахунків в економіці.

Здатність комерційних банків створювати в процесі своєї діяльності додаткові засоби платежу є однією з найважливіших функцій, що відрізняє їх від інших інститутів кредитної системи. У даному випадку йдеться не про випуск в обіг банкнот, що на сьогоднішній день є виключною прерогативою центральних банків, а про депозитно-чекову емісію, що здійснюється комерційними банками через виконання позичкових операцій. Така емісія за умови правильного регулювання відіграє важливу роль у забезпеченні еластичності грошового обігу в країні і підтриманні стійких темпів росту економіки.

Окрім вищезазначених, комерційні банки виконують і ряд інших функцій, спектр яких визначається потребами різних груп клієнтів, на які банк орієнтує свою діяльність. Так, комерційні банки можуть здійснювати операції з купівлі і продажу іноземної валюти, організовуючи фінансування зовнішньої торгівлі; виконувати довірчі операції, пов'язані з управлінням майном, грошовими коштами та іншими матеріальними цінностями фізичних і юридичних осіб за їх дорученням; надавати консультативні послуги своїм клієнтам з питань організації господарсько-фінансової діяльності; здійснювати зберігання грошових і матеріальних цінностей у спеціально обладнаних сховищах, а також ряд інших операцій, пов'язаних з обслуговуванням різних клієнтів.

Хоча комерційні банки виконують основну масу операцій, пов'язаних з обслуговуванням господарського обороту країни у кредитно-розрахунковій і фінансовій сферах, у кредитній системі країн з розвинутими ринковими відносинами важливе місце належить спеціалізованим кредитно-фінансовим установам, які являють собою окрему небанківську ланку кредитної системи. Вони обслуговують грошові капітали, доходи і заощадження населення, компаній і держави, здійснюють різноманітні операції на ринку позичкових капіталів, зосереджуючись, як правило, на обслуговуванні невеликого сегменту цього ринку або спеціалізуючись на наданні кількох видів послуг. Основна відмінність спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів від спеціалізованих комерційних банків полягає в тому, що останні, зосереджуючись на наданні кількох окремих видів послуг, в цілому зберігають універсальний характер своєї діяльності і не виключають із практики навіть потенційної можливості комплексного банківського обслуговування, тоді як спеціалізовані кредитні установи надають виключно ті види послуг, у відповідності з якими визначено сферу їхньої спеціалізації. У законодавстві багатьох країн світу чітко розмежовано сфери діяльності банків і небанківських установ, що в значній мірі обумовлено історичними особливостями розвитку виробництва і кредитної системи.

Нині у розвинутих країнах функціонують різноманітні види спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів: кредитні спілки, страхові компанії, інвестиційні фонди, ломбарди, пенсійні фонди, фінансові, трастові компанії та інші види установ відповідно до національних особливостей сфери

матеріального виробництва і кредитного ринку. В Україні розвиток спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів стримується недостатністю належних законодавчо-нормативних актів, які регулювали б цю діяльність (хоча останнім часом і прийняті деякі документи, що визначають особливості організації страхової справи, кредитних спілок, інвестиційних фондів). Просування шляхом економічних перетворень до цивілізованих ринкових відносин може створити реальні передумови для виникнення і розвитку різних видів небанківських кредитних установ, що є важливим фактором становлення і розвитку в Україні повноцінного ринку капіталів, зламу монополістичних тенденцій та появи реальних умов для повноцінної конкуренції у банківській справі.

Зазначені моменти відображають особливості функціонування трьох основних груп інститутів кредитної системи: центральних банків, комерційних банків та спеціалізованих кредитно-фінансових установ. Однак, чи складають банки і спеціалізовані кредитні інститути закінчену і ефективно працюючу систему? Логічно було б додатковою ланкою кредитної системи виділити сукупність спеціалізованих організацій, які забезпечують діяльність банків та інших кредитних установ: розрахункові, клірингові палати (центри); фірми з аудиту банків; ділерські фірми, що спеціалізуються на роботі з цінними паперами банків; організації, що визначають рейтинги банків, забезпечують їх спеціалістами, інформацією, необхідним обладнанням, матеріалами, програмним забезпеченням, охоронними послугами і т.д. Такі організації слід було б інтегрувати в кредитну систему, законодавчо визначивши їх місце і роль у цій системі.

Оскільки сукупність діючих в країні банків і спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів може мати або одно- або дворівневу організацію, ієрархічна структура кредитної системи повинна обов'язково будуватися за дворівневим принципом.

Однорівневий варіант можливий, якщо в країні ще не створено центрального банку або функціонує тільки центральний банк. У першому випадку йдеться про ранні етапи розвитку банківської справи, у другому - про банківські системи країн з адміністративно-командними режимами управління економікою, де всі кредитні інститути знаходяться на одному ієрархічному рівні, виконуючи аналогічні функції щодо кредитно-розрахункового обслуговування клієнтури. Якщо ж йдеться про кредитну систему як елемент цивілізованої ринкової економіки, то вона повинна бути лише дворівневою. Верхній рівень - центральний банк, нижній, базовий - комерційні банки, спеціалізовані кредитно-фінансові інститути та допоміжні організації.

Іноді в економічній літературі висловлюються міркування про виділення третього і навіть четвертого рівнів кредитної системи. В їх основі лежать необгрунтовані прагнення або нарівні з комерційними банками в особливий рівень виділити спеціалізовані кредитно-фінансові установи, або у той же ранг піднести окремі види комерційних банків (наприклад, спеціалізовані). Однак для такої класифікації немає достатніх підстав. Мова може іти лише про те, що нижній рівень кредитної системи складається з двох частин (не включаючи

допоміжних організацій), кожна з яких у свою чергу має власну складну структуру.

Структура сучасної кредитної системи України наближається до цивілізованого ринкового типу. У ході проведення реформ було взято курс на побудову дворівневої кредитної системи, здатної забезпечувати повноцінне комплексне обслуговування господарського обороту. Однак цей процес ще не завершено. Потребує суттєвого вдосконалення діяльність Національного банку України, становлення ринків короткострокових і довгострокових грошових капіталів зумовлює необхідність розвитку спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів, розширення сфер діяльності кредитних установ неможливе без багатьох допоміжних організацій. Та найважливіше значення має розвиток діяльності комерційних банків як первинної і вихідної ланки кредитної системи.

В історичному плані комерційні банки виникли раніше, ніж інші типи фінансово-кредитних інститутів, а тому розвиток кредитної системи розпочинається саме з виникнення і розвитку комерційних банків. Сам термін "комерційний банк" походить ще з середніх віків, коли установи такого роду займалися обслуговуванням переважно торговельних організацій, пов'язаних в основному з товарним обміном - "комерцією". Однак з розвитком промислового виробництва сфера застосування банківського капіталу значно розширилась, розвинувся і обсяг операцій банків, що призвело до втрати терміном "комерційний банк" свого первісного змісту. Нині цей термін скоріше відображає основний принцип діяльності банківських установ - принцип прибуткового господарювання, досягнення максимальних прибутків при мінімальних затратах. Даний принцип банківської комерції визначає ту базову умову, без дотримання якої втрачається сам економічний сенс існування і діяльності комерційних банків.

Різнобічна практика функціонування сучасних комерційних банків ускладнює правильне розуміння їх справжньої суті. На сьогодні до групи комерційних банків у різних країнах відносять цілий ряд інститутів з різною структурою і різними відносинами власності. Не однаково трактується і саме поняття "комерційний банк". При найзагальнішому підході до цієї проблеми головною визначальною рисою комерційних банків часто вважається відсутність права емісії банкнот [28 , с.92]. Однак це скоріше вказує на їх головну відмінність від центральних банків, ніж наближає нас до розуміння суті комерційних банків як окремих інститутів кредитної системи. Детальніший розгляд цієї проблеми повинен охоплювати значно ширше коло її аспектів, включаючи юридичну та економічну сторони діяльності банківських установ.

В основі юридичного аспекту визначення суті комерційних банків лежить трактування законодавством кожної країни сфер діяльності даних установ. У цьому випадку вихідного значення набуває визначення конкретних операцій, що здійснюються комерційними банками. У їх перелік включаються такі, які у відповідності з законодавством відносяться виключно до банківської діяльності: операції по прийому коштів на вклади, наданню різних видів

кредиту, операції з цінностями, проведення безготівкових платежів і розрахункове обслуговування. Банківським законодавством США, наприклад, комерційними банками визнаються установи, що: 1) приймають вклади, які вкладник має право вилучити за вимогою, і 2) організують діяльність щодо надання комерційних позик. Згідно російського законодавства банк має виключне право здійснювати такі операції: залучення на вклади грошових коштів юридичних та фізичних осіб, розміщення вказаних коштів від свого імені і за свій рахунок на умовах поверненості, платності, строковості, відкриття і ведення банківських рахунків юридичних та фізичних осіб. Чинним законодавством України банки визначаються як установи, функцією яких є кредитування суб'єктів господарської діяльності та громадян за рахунок залучення коштів підприємств, установ, організацій, населення та інших кредитних ресурсів, касове та розрахункове обслуговування народного господарства, виконання валютних та інших банківських операцій.

Отже, юридичне тлумачення суті комерційних банків базується на переліку тих операцій, які вони можуть здійснювати відповідно з чинним законодавством країни. Водночас розкриття суті - це не лише визначення співвідношення діяльності банків з законом. Не закон визначає суть комерційного банку як такого, а економічний бік справи, природа банку, забезпечена законодавчим правом здійснювати відповідні операції. Оскільки безпосереднім проявом суті певної економічної категорії чи явища є їх функції, то можна твердити, що в основі юридичного трактування поняття комерційного банку лежить власне економічний аспект. Наприклад, все, що виконує функції грошей, є гроші. За аналогією можна стверджувати, що якщо та чи інша фінансова установа виконує базові функції комерційного банку, про які йшлося вище, то її можна назвати комерційним банком.

Такий підхід значно полегшує розуміння економічної суті комерційного банку. Адже у переважній більшості наукової літератури поняття комерційного банку трактується як установа чи підприємство, що здійснює певний набір операцій або надає певні послуги [9, с.136]. Однак стосовно визначення конкретного кола таких операцій єдиної думки практично немає і воно охоплює досить широкий спектр банківських послуг, причому не є обов'язково притаманних саме банкам, а й іншим фінансовим інститутам. Це значно ускладнює правильне трактування суті комерційних банків.

Виходячи із вищевикладеного, доцільно було б визначити комерційний банк як інститут кредитної системи, що здійснює посередництво в кредиті, посередництво в розрахунках та випуск кредитних знарядь обігу. У даному визначенні приведені три основні функції комерційного банку, які охоплюють такі фундаментальні основи банківської діяльності, як акумуляцію тимчасово вільних грошових коштів, надання їх у позику на умовах платності і поверненості, розрахунково-касове обслуговування клієнтів, а також депозитно-чекову емісію, засновану на кредитних операціях банку. Відсутність у діяльності установи однієї з трьох базових функцій не дозволяє віднести її до системи комерційних банків.

Що стосується інших операцій, що можуть здійснюватись комерційними банками, то їх конкретне коло визначається вже цілями і завданнями самого банку.

Комерційний банк у сучасному розумінні - цілком самостійний суб'єкт господарювання, діяльність якого спрямована на задоволення певних економічних інтересів так само як і діяльність будь-якого іншого суб'єкта ринкових відносин. На практиці це означає, що діяльність комерційного банку повинна приносити прибуток, що є основним принципом комерційного розрахунку, на засадах якого функціонують підприємства у ринковій економіці. У свою чергу прибуток може бути отриманий банком у результаті реалізації на ринку своєї продукції, у ролі якої в даному випадку виступає певний набір послуг, що пропонуються клієнтам.

Таким чином, діяльність комерційних банків має виробничий характер, хоча вона є і специфічною у своїй основі, що відрізняє банківські установи від інших суб'єктів господарювання, визначаючи їх особливе місце в економічній системі. Дана специфіка пов'язана насамперед з двома моментами. По-перше, продукція банків носить нематеріальний характер (як продукція промислових чи сільськогосподарських підприємств). Головним продуктом комерційного банку є різноманітні послуги у вигляді надання кредитів, здійснення розрахунків, управління майном та цінностями, надання гарантій, поручительств, консультацій та ін. Основою при цьому виступає торгівля грошима як особливим товаром, що сприяє забезпеченню економіки необхідними платіжними засобами. По-друге, специфіка комерційного банку полягає у його посередницькій функції в ринковій економіці, що обумовлює використання банками в основному чужих, залучених коштів, на відміну від підприємств інших галузей господарства, робота яких заснована в основному на власних капіталах. Таке посередництво дозволяє звести у єдиному центрі - комерційному банку - інтересів кредиторів і позичальників в економіці, збіг яких за інших обставин є мало імовірним.

Глибинний аналіз суті комерційних банків як специфічних підприємств не повинен обмежуватися лише загальною оцінкою їх функцій. Хоча комерційні банки у своїй сукупності і утворюють єдиний другий рівень кредитної системи, відмінності між окремими їх видами не дозволяють підходити до всіх комерційних банків з однаковими мірками. Тому суть комерційних банків можна було б повніше розкрити, аналізуючи банківську систему за різними критеріями. З цієї точки зору система комерційних банків потребує виділення підрівнів, окремих її частин, що дозволило б з більшою точністю охарактеризувати особливості діяльності банківських установ. Однак в економічній літературі на сьогодні немає чіткої визначеності щодо складу елементів системи комерційних банків. Головна проблема полягає у відсутності єдиного комплексного підходу до цього питання, нерозумінні того, що комерційні банки повинні класифікуватися за багатьма критеріями, які органічно доповнюють один одного, даючи різнобічну характеристику суті комерційного банку. У зв'язку з цим класифікація комерційних банків могла б мати вигляд, представлений у таблиці 1.

Класифікація комерційних банків

Критерії класифікації	Види банків
1. Характер діяльності а) функціональна спеціалізація б) клієнтська спеціалізація	Універсальні Спеціалізовані: - інвестиційні - ощадні - іпотечні - трастові - зовнішньоторгові та ін. - промислові - сільськогосподарські - будівельні - торгові - біржові та ін.
2. Форма власності	Державні Приватні Кооперативні Змішані
3. Організаційно-правова форма діяльності	Пайові Акціонерні товариства: - відкритого типу - закритого типу
4. Територіальна сфера діяльності	Регіональні (місцеві) Міжрегіональні Загальнонаціональні Міжнародні
5. Належність до країни	Національні Іноземні Спільні
6. Масштаб діяльності	Дрібні Середні Крупні

Сучасні комерційні банки здатні виконувати до 200 різних видів операцій і послуг в залежності від своїх розмірів, сфери діяльності, галузевої орієнтації та інших ознак. Однак при тому, що банки в основній своїй масі надають величезну кількість різноманітних послуг компаніям, фірмам, населенню, вони можуть робити і акценти у своїй діяльності на окремі види операцій, орієнтуючись на потреби різних груп клієнтів у відповідності з обраною для себе стратегією застосування капіталу. У зв'язку з цим, універсальність комерційних банків як основних інститутів кредитної системи є значною мірою умовною, а цілий ряд банківських установ взагалі зосереджується на наданні лише кількох окремих видів послуг. Такі комерційні банки по суті вже є спеціалізованими.

Спеціалізація комерційних банків, яка визначає сферу їхньої діяльності, може відбуватися за різними критеріями, основними з яких є функціональна і клієнтська ознаки. Найбільш характерною для кредитних систем різних країн є

функціональна спеціалізація, що окреслює коло тих операцій, на здійснення яких повністю орієнтований банк. Відповідно з цією ознакою у кредитній системі виділяються інвестиційні, ощадні, іпотечні, трастові, зовнішньоторгові та інші банки, діяльність яких зосереджена на виконанні кількох видів операцій для більшості своїх клієнтів.

Стосовно клієнтської спеціалізації комерційних банків, то за цією ознакою можуть бути виділені галузеві банки, операції яких тісно пов'язані з особливостями господарської діяльності підприємств різних галузей економіки, сезонними та іншими коливаннями в кругообороті капіталів, специфікою виробництва і збуту продукції. Крім того, спеціалізовані за таким критерієм банки можуть орієнтувати свою діяльність не лише на підприємства певної галузі, але і на конкретних клієнтів (наприклад, біржові банки, що спрямовують свої ресурси в першу чергу на розвиток біржової торгівлі та кредитування угод, що укладаються на біржах).

Поділ комерційних банків на універсальні і спеціалізовані містить формальне протиріччя, оскільки банк за своєю суттю, на відміну від спеціалізованої кредитної установи, - є універсальною фінансовою організацією. Наведені у таблиці 1 види банків - це теоретичні абстракції. Абсолютно "чистих" форм не існує і кожна група банків характеризується як виділеними (домінуючими), так і іншими рисами. Універсальність банку слід розуміти не у тому сенсі, що банк постійно здійснює всю гаму операцій, можливих на фінансовому ринку, а у тому, що він має право і повинен бути готовим до цього. На практиці це може бути поєднано у певний компроміс: одними операціями банки займаються менше, іншими не займаються, але готові виконувати їх у випадку виникнення необхідності, а треті - предмет спеціалізації банку. Таким чином, універсалізм і спеціалізація не виключають, а взаємно доповнюють одне одного.

Стосовно інших критеріїв класифікації комерційних банків, то для всіх зазначених груп актуальною є проблема підтримання оптимальних кількісних пропорцій між різними елементами цих груп, що сприяло б забезпеченню ефективного функціонування і розвитку банківської системи країни.

Аналіз діяльності комерційного банку за вказаними критеріями надає можливість скласти більш повну картину про банк за різноманітними параметрами. Так, форма власності вказує на джерела формування власного капіталу комерційного банку і особливості управління ним, територіальна сфера і масштаб діяльності - на такі кількісні параметри банківської діяльності, як мережа відділень, її поширеність в країні, величина статутного капіталу, обсяги активів і пасивів, прибутку, позик, інвестицій та інші. Усі зазначені параметри можуть створити повну уяву про особливості діяльності того чи іншого комерційного банку.

В Україні розвиток системи комерційних банків та її структуризація за наведеними вище критеріями перебувають на початкових етапах. Особливо це стосується функціональної спеціалізації банківських установ. У світовій практиці відомі сотні операцій, що здійснюються комерційними банками. Щодо кредитних установ нашої країни, то ними у кращому випадку освоєно

один-два десятки операцій. При цьому комерційні банки здебільшого намагаються виконувати всі відомі їм операції, не надаючи явної переваги тим чи іншим сферам діяльності. У результаті в кредитній системі України практично відсутні як дійсно універсальні, так і раціонально спеціалізовані комерційні банки. Це підтверджується реальною ситуацією з галузевою і особливо з функціональною спеціалізацією. На сьогоднішній день у кредитній системі України практично відсутні інвестиційні, іпотечні, трастові, іноваційні і страхові банки, значною мірою "розмиті" раціональні основи галузевої спеціалізації колишніх державних банків. Не сформовано оптимальної структури і за іншими критеріями класифікації комерційних банків. Відсутнє, наприклад, ефективне кількісне співвідношення між крупними, середніми і дрібними банками. Навпаки, існує значний розрив у сферах діяльності між колишніми державними спеціалізованими і новоутвореними банками. Тому однією з найважливіших умов формування в Україні цивілізованої системи комерційних банків є подальша її структуризація, розвиток різних видів банківських установ, кожна з яких може зайняти належне місце на ринку, обслуговуючи певний його сегмент.

1.2. Порядок створення комерційного банку і його організаційна структура

Сучасний комерційний банк - це досить складне підприємство, діяльність якого спрямована на забезпечення найрізноманітніших потреб суб'єктів ринку у кредитно-фінансовій сфері економіки. Можливості банку щодо забезпечення цих потреб, його здатність повноцінно функціонувати, здійснюючи весь комплекс активних, пасивних і посередницьких операцій, значною мірою залежить від тих організаційно-правових основ, з яких починається і на яких в ґрунтується й розвивається його діяльність.

Однією з найважливіших фундаментальних засад, що визначають особливості організації комерційного банку як самостійного суб'єкта ринкових відносин, є форма його організації, від якої залежить орієнтація банку на задоволення певних економічних інтересів різних груп суспільства і характер його діяльності в цілому. Відповідно з цим критерієм всі комерційні банки, як і інші суб'єкти господарської діяльності, можна поділити на індивідуальні, партнерські й акціонерні.

На початкових етапах розвитку кредитної системи панівне місце займала індивідуальна форма власності, основним видом якої були приватні банкірські дома. Зростання обсягів виробництва і торгівлі вели до розширення і ускладнення банківського бізнесу, що вимагало залучення додаткових фінансових ресурсів. Підприємці ставали партнерами один одного з тим, щоб об'єднати свої дрібні капітали і таким чином отримати достатню суму для розширення своєї справи. Вони ставали співвласниками банків і співодержувачами прибутків від своєї діяльності. У результаті індивідуальний тип ділової організації набував більш високого якісного рівня, перетворюючись на партнерство.

З настанням промислового перевороту індивідуальна власність і партнерство вичерпали себе як основний засіб мобілізації інвестиційного капіталу, поступившись місцем акціонерній формі організації бізнесу - корпораціям.

Найбільш суттєва відмінність корпорації від індивідуального бізнесу і партнерства полягає у тому, що вона представляє собою юридичну особу, незалежну, окрему від фізичних осіб, що володіють нею. Власники корпорацій несуть відповідальність за їх зобов'язаннями лише в межах сум придбаних ними акцій, в той час як індивідуальні власники підприємств і учасники партнерств відповідають за зобов'язаннями фірм, якими вони володіють, усім своїм майном, включаючи і те, яке безпосередньо не залучене в господарську діяльність. Ця обставина в найбільшій мірою забезпечила поширення акціонерної форми власності у самих різних сферах підприємництва, в тому числі і в банківській справі.

Крім того, у корпорації кращі можливості щодо залучення інвестицій, особливо за рахунок зовнішніх джерел, що забезпечується випуском акцій, облігацій та інших цінних паперів, завдяки чому досягається акумуляція значних сум капіталів. У партнерств та індивідуальних власників такі можливості відносно обмежені, а із зовнішніх джерел доступним є лише кредит.

Важливою рисою акціонерної форми власності є ліквідність цінних паперів, тобто можливість відносно легко продати чи обміняти їх за діючим курсом на день операції. При цьому, хоча акції і можуть переходити від одного власника до іншого, всі активи залишаються власністю корпорації як самостійної юридичної особи. Це означає таку важливу перевагу акціонерної форми власності, як безперервність існування. Якщо партнерство або індивідуальний бізнес закінчуються з виходом когось із учасників, то зміна власника акцій не відображається на діяльності самої корпорації.

Незважаючи на те, що корпораційна форма організації підприємств не позбавлена деяких недоліків, для функціонування крупних ділових фірм, включаючи банки, вона є найбільш ефективною. Саме корпорації, а не індивідуальний бізнес чи партнерства є у розвинутих країнах головними постачальниками товарів і послуг. І хоча у кредитних системах деяких країн світу функціонують приватні банки, капітали яких належать окремим особам або обмеженому колу партнерів, переважна більшість банківських установ заснована і функціонує як акціонерне підприємство. В Україні, зокрема, понад 73% усіх банків створено саме у формі акціонерних товариств, а решта - у формі товариств з обмеженою відповідальністю, що за способом відповідальності учасників за своїми зобов'язаннями подібні до корпорацій (табл.2).

Зрозуміло, що корпорація, яка здійснює банківські операції, не може бути створена просто за бажанням її засновників. У розвинутих країнах банківська справа регламентується законодавством більш ретельно, ніж будь-яка інша сфера підприємницької діяльності.

Організація діяльності комерційних банків на території України станом на 1.01.96 р.

ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ	Кількість банків	Питома вага, %
Усього зареєстрованих банків:	230	100,0
в тому числі:		
- державні	2	0,9
- акціонерні товариства	169	73,9
з них:		
відкриті:	119	51,7
закриті	50	21,7
- товариства з обмеженою відповідальністю	59	25,7

Так, у США процес створення нового банку передбачає досить складну процедуру отримання чартера, тобто ліцензії на право здійснення банківських операцій, від Контролера грошового обігу для національних банків, або від спеціального урядового агенства на рівні штату для банків штатів, що обумовлено особливостями існуючої в країні банківської системи подвійного підпорядкування - федерального і штатного. У будь-якому випадку процес видачі чартера переслідує дві основні цілі: реальне економічне обґрунтування необхідності створення нового банку та підтвердження компетентності і добросовісності його керівництва.

При розгляді клопотання про створення нового банку державними органами, які здійснюють видачу чартерів, беруться до уваги такі фактори: фінансова передісторія і умови створення банку, розрахунок майбутніх доходів, загальна характеристика управління банком, структура його капіталу, зручності для клієнтури, яку буде обслуговувати банк, переваги у задоволенні її потреб, дотримання банком всіх положень федерального законодавства та відповідність його повноважень нормам федерального страхування вкладів.

Керівництво майбутнього банку оцінюється контролюючими органами на предмет наявності досвіду в організації банківської справи, а також з точки зору компетентності, бажання і здатності надійно управляти справами банку.

Банк повинен забезпечити формування початкового капіталу, достатнього для здійснення запланованого обсягу операцій. Законодавством США чітко визначаються вимоги щодо мінімального розміру капіталу новоствореного банку. Так, при створенні національних банків необхідний мінімум становить, як правило, 100 тис. дол. Однак в залежності від кількості населення в даному районі вказаний мінімальний розмір може змінюватись.

Рішення про створення банку приймається Службою Контролера грошового обігу або місцевими органами штатів в залежності від статусу банку. При цьому, якщо оцінка всіх факторів з урахуванням економічних і конкурентних умов на ринку вказує, що новостворений банк має реальні перспективи на успіх, питання вирішується позитивно.

Не менш складна процедура створення нових банків і в інших країнах. У Великобританії, наприклад, банком прийнято вважати будь-яку компанію, якщо вона визнається в якості банку державним Банком Англії, наділеним монопольним правом на свій розсуд дозволяти або забороняти банківську діяльність для тої чи іншої організації.

Цілком очевидно, що Банком Англії задовольняються далеко не всі заяви на визнання компаній в якості банків. З метою регламентації банківської діяльності на основі надійного правового фундаменту Банк Англії встановив чіткі критерії для прийняття на розгляд таких заяв. Ці критерії містять загально визначені характеристики банку з точки зору світового досвіду. Зокрема, організація, яка претендує на статус банку, повинна представити докази того, що вона приймає вклади від фізичних і юридичних осіб, надає кредити, здійснює експортно-імпорتنі фінансові операції, обмінює валюту, надає інвестиційні послуги і дає консультації з різних питань, пов'язаних з фінансами.

Якщо установа відповідає зазначеним вимогам і володіє мінімально встановленим за законом статутним капіталом в розмірі не менше 5 млн. фунтів стерлінгів, Банк Англії може задовольнити клопотання про видачу ліцензії на організацію банківської діяльності.

Подібний складний процес отримання ліцензії на виконання банківських операцій властивий переважній більшості розвинутих країн світу. Обережний підхід органів, що регулюють банківську справу, до створення нових банків пов'язаний в першу чергу з тим, що банкрутство банківської установи може викликати набагато серйозніші збитки і незадоволення громадської думки, ніж банкрутство будь-якої іншої фірми. Крім того, враховуючи фізичну єдність фінансово-кредитної системи і чисельність господарських зв'язків, які вона забезпечує, слід врахувати і ймовірність ланцюгової реакції банкрутств у різних галузях економіки. Тому банкрутство одного банку може дестабілізувати не лише саму кредитну систему, але і всю економіку в цілому. А так як у новоствореного банку в силу об'єктивних причин набагато більше шансів збанкрутувати, ніж у давно функціонуючої кредитної установи, то контролюючими органами приймаються досить жорсткі заходи по усуненню можливого ризику фінансових крахів, в тому числі і на стадії створення банків.

Розглянуті вище особливості створення кредитних установ є деякою мірою характерними і для нашої країни, що відображає загальну тенденцію поступового наближення вітчизняної банківської системи до світових стандартів. В Україні останнім часом вжито ряд важливих заходів щодо забезпечення надійного правового регулювання і регламентації діяльності банків. Нині головною правовою базою для створення і функціонування комерційних банків різних типів і форм власності утворюють закони України "Про банки і банківську діяльність", "Про підприємництво", "Про господарські товариства", "Про цінні папери і фондову біржу", а також інші законодавчі акти України та нормативні документи Національного банку.

Усі роботи по створенню банку здійснюються в кілька етапів. На першому засновники або їх організаційна група готують проекти усіх

документів, необхідних для реєстрації банку. При цьому визначається організаційно-правова форма діяльності майбутнього банку, тобто вид господарського товариства, у вигляді якого він буде функціонувати. Далі засновниками визначається розмір статутного фонду комерційного банку, необхідного для забезпечення його нормальної діяльності і достатнього для здійснення запланованого обсягу операцій. Розмір статутного фонду не може бути меншим за мінімальну величину, встановлену Національним банком.

Після визначення розміру статутного капіталу проводяться безпосередні операції щодо його формування шляхом проведення відкритої або закритої підписки на акції чи паї у відповідності із обраною для банку формою господарського товариства.

Після нагромадження необхідної суми статутного капіталу, визначеної установчою угодою, засновники скликають установчі збори комерційного банку, за рішенням яких оформляють усі належні документи, необхідні для реєстрації банку, і подають їх в регіональну установу Національного банку за місцем знаходження майбутнього комерційного банку.

Установа Національного банку готує висновки про фінансовий стан і репутацію засновників банку, наявність власних коштів для внесення до його статутного фонду, підтвердження про їх внесення на тимчасовий рахунок, про відповідність приміщення банку і касового вузла усім технічним вимогам та вимогам безпеки, про забезпеченість банку засобами машинної обробки інформації і каналами зв'язку, про професійну придатність голови правління і головного бухгалтера банку, про забезпеченість банку кваліфікованими кадрами.

Вказані висновки разом з пакетом установчих документів, поданих засновниками, регіональним управлінням Національного банку подаються в його Правління, де після детального їх вивчення і аналізу приймається рішення про реєстрацію комерційного банку. При позитивному вирішенні даного питання комерційний банк заноситься до Книги реєстрації банків, яку веде Національний банк, і набуває статусу юридичної особи.

Комерційні банки мають право здійснювати банківські операції тільки після отримання відповідної ліцензії Національного банку України. При цьому ліцензуванню підлягають банківські операції, визначені Законом України "Про банки і банківську діяльність", а також інші операції, встановлені Національним банком.

Процес створення комерційного банку, таким чином, є досить складною процедурою, пов'язаною з оформленням численних документів, підбором висококваліфікованих кадрів, відповідного приміщення, забезпеченням його необхідним обладнанням і т.д. Та ретельність, з якою держава в особі Національного банку підходить до створення нових комерційних банків, в силу причин, розглянутих вище, є цілком виправданою.

У той же час не зовсім адекватними представляються сучасні вимоги Національного банку щодо мінімального розміру статутного фонду для новостворених комерційних банків у сумі, еквівалентній 1 млн. ЕКЮ. Хоча подібна вимога встановлена на рівні європейських стандартів, вона все ж таки

перевищує аналогічні вимоги, що пред'являються до комерційних банків у США, де конкуренція у кредитній системі найбільш розвинута. Крім того, при встановленні мінімального розміру статутного фонду слід враховувати відповідні економічні умови, у яких на сьогоднішній день перебуває наша країна.

Вимоги Національного банку України щодо формування статутного фонду комерційними банками на вказаному рівні можуть породити монополістичні тенденції у кредитній сфері, сприяючи розвитку великих багатопіліальних банків при одночасному скороченні кількості невеликих діючих банків та припиненні створення нових у найближчій перспективі. На наш погляд, такий напрям не відповідає завданню формування повноцінної системи комерційних банків у ринковій економіці і може призвести до відновлення монополії та ліквідації конкуренції між банками.

Тому, підтримуючи в принципі загальний напрям на збільшення капіталів комерційних банків і підвищення їх ліквідності, доцільно було б дану проблему вирішувати поетапно, встановивши триваліші терміни для доведення діючими банками розміру капіталу до необхідного мінімуму. Крім того, для новостворених комерційних банків мінімальний розмір статутного фонду слід було б встановлювати диференційовано, в залежності від рівня економічного розвитку даного регіону та з урахуванням кількості вже діючих у ньому банківських установ. Видається можливим також надання пільг щодо розміру статутного капіталу тим банкам, галузева спеціалізація яких відповідає пріоритетам державної економічної політики, наприклад, банкам, що обслуговують сільське господарство.

Таким чином, на сьогоднішній день політика Національного банку України щодо реєстрації нових комерційних банків повинна бути максимально спрямована на появу на ринку нових кредитних установ з метою стимулювання конкуренції у сфері банківської діяльності. Ринкове середовище - найкращий регулятор економічних процесів, а конкуренція дозволяє ринку функціонувати, забезпечувати надійність і більш високу ефективність банківської системи, яка краще задовольняє інтереси клієнтів.

Ефективна робота створеного комерційного банку, його прибутковість, досягнення основних цілей, які ставлять перед собою засновники, в значною мірою залежить від рівня управління та організаційної структури банку. Організаційна структура будь-якої системи - політичної, правової чи економічної - є тим ядром, навколо якого розвивається сама система, той несучий каркас, в межах якого відбувається її вдосконалення. Вона визначає ті конструктивні ознаки, за якими дана система відрізняється від інших. Тому питання про визначення організаційної структури є основним для новоствореної системи, в тому числі і такої складної, як комерційний банк. Від того, як організований банк, як здійснюється управління його структурними підрозділами залежить успішність всієї його діяльності. У зв'язку з цим вибір оптимальної організаційної структури, яка б найкращим чином забезпечувала досягнення основних стратегічних цілей, які стоять перед банком, а також відповідала б тим зовнішнім і внутрішнім факторам, що безпосередньо

впливають на його роботу, є одним із найважливіших завдань, які постають як при створенні банку, так і в процесі його подальшої діяльності.

Організаційну структуру банку можна визначити як логічні взаємовідносини рівнів управління і функціональних підрозділів, побудовані у такій формі, яка дозволяє найбільш ефективно реалізувати цілі банку.

Нині діяльність комерційних банків у нашій країні не засновується на якихось певних теоретичних і практичних обґрунтуваннях необхідності використання того чи іншого типу організаційної структури. У зв'язку з цим, доцільно було б ознайомитись з досвідом у даній сфері провідних зарубіжних банків з метою використання раціональних основ різних типів структурних організацій для ефективного функціонування вітчизняних банківських установ.

Вибір оптимальної організаційної структури банку є однією з найважливіших умов ефективності його діяльності, раціональної організації роботи банківських працівників, успішного здійснення всіх функцій управління та максимального задоволення потреб клієнтів у різноманітних банківських послугах. Як і будь-якій іншій формі бізнесу, правильна побудова організаційної структури банку забезпечується шляхом реалізації його керівництвом двох важливих завдань: спеціалізації і координації. Перше передбачає розподіл загального обсягу робіт на частини з метою найбільш ефективного їх виконання. Друге включає інтеграцію цілей окремих спеціалізованих підрозділів з метою досягнення головних стратегічних цілей банку. Орієнтація на виконання цих двох завдань забезпечує банківському керівництву вибір правильного підходу до побудови оптимальної організаційної структури.

У практиці банківського управління в розвинутих країнах прийнято виділяти два основні підходи, у відповідності з якими здійснюється структуризація підрозділів і служб комерційного банку: перший ґрунтується на правильному розподілі тих чи інших операцій між відділами всередині самого банку, другий - орієнтований на зовнішні фактори впливу.

Традиційно внутрішньо-орієнтованою структурою є функціональна організація банку, при якій він складається з підрозділів, що виконують спеціалізовані функції. Кожен з них має свої чітко визначені, конкретні завдання і обов'язки. Тому створення функціональної структури зводиться до групування банківських працівників з урахуванням тих загальних завдань, які їм належить виконувати. Відповідно до цього конкретні сфери діяльності того чи іншого підрозділу співпадають з найбільш важливим напрямом діяльності комерційного банку в цілому: кредитування, інвестиції, розрахунково-касові операції, облік, трастові операції (мал. 1).

Для функціональної структури банку характерною є чітка ієрархічність рівнів управління, при якій кожен нижчестоящий рівень контролюється вищестоящим і підпорядковується йому. Так, голові правління банку (президенту) безпосередньо підпорядковуються його заступники (віце-президенти), що відповідають за організацію роботи у різних сферах діяльності банку згідно з основними його функціями. Віце-президентам підпорядковані групи відділів (управлінь), на які покладено виконання основних операцій

банку. Якщо розміри комерційного банку або того чи іншого його відділу є значними, то основні функціональні відділи можуть бути поділені на більш дрібні підрозділи.

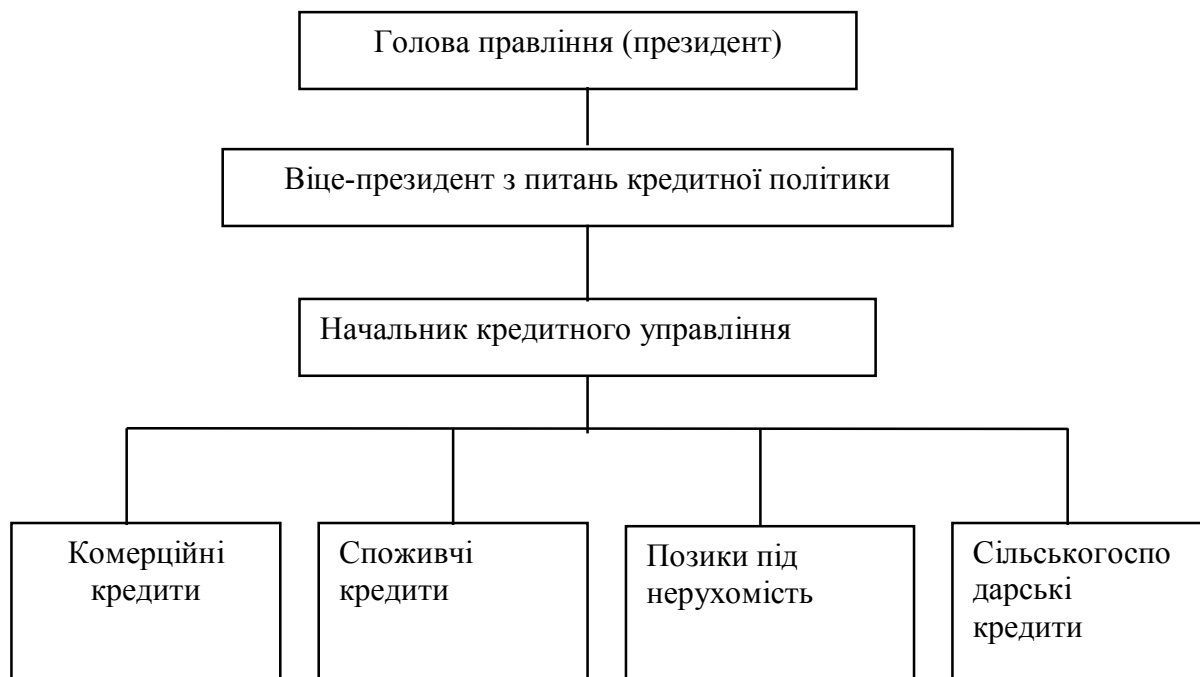
Мал. 1. Функціональна організаційна структура комерційного банку

Така організаційна структура забезпечує максимальне використання переваг спеціалізації і не допускає перевантаження керівництва. Крім того, до переваг функціональної організації банку можна віднести і стимулювання реалізації кращих ділових і професійних якостей персоналу, поліпшення координації діяльності підрозділів у функціональних сферах, зведення до мінімуму можливості дублювання операцій, що виконуються різними службами. Разом з тим, для функціональної організації банку характерними є і ряд недоліків. Так, надмірна спеціалізація може призвести до того, що відділи будуть більше зацікавлені у реалізації власних цілей і завдань, ніж загальних цілей банку, що, у свою чергу, збільшує ймовірність неузгодженості між різними підрозділами.

Отже, функціональна організаційна структура в принципі є більш прийнятною для невеликих банків, що спеціалізуються на кількох видах послуг і діють у відносно стабільних зовнішніх умовах. Однак подібна внутрішньо-орієнтована організаційна структура мало відповідає сучасним ринковим відносинам. У зв'язку з цим, організаційна побудова банків частіше здійснюється у вигляді структур, орієнтованих в основному на зовнішні фактори впливу. Найважливішими умовами, у відповідності з якими будуються сучасні відкрито-орієнтовані організаційні структури в банках, є: продукт, географія і ринок.

При організаційній структурі, орієнтованій на надання різних видів банківських послуг (продуктів), функції управління здійсненням відповідних операцій передаються окремим керівникам, відповідальним за той чи інший тип послуг і є спеціалістами у даній сфері банківської продукції (мал.2).

Подібна структура дозволяє крупному банку надавати ті чи інші види послуг так само якісно, як це здійснюють невеликі банки або спеціалізовані кредитно-фінансові інститути, що концентрують свої зусилля виключно на окремих видах операцій. Позитивним моментом такої організації є також те, що вся діяльність банку по наданню тої чи іншої послуги або групи послуг концентрується під єдиним керівним центром, що поліпшує координацію функцій всіх підрозділів банку в цілому. Зосередження зусиль різних відділів і служб на виконанні вузькоспеціалізованих операцій дозволяє банку, організаційна структура якого орієнтована на надання тих чи інших видів продукції, краще реагувати на зміни умов конкуренції та попиту клієнтів на різні види послуг.

Мал. 2. Організаційна структура банку за продуктовим принципом

Ще одним принципом побудови відкрито-орієнтованої структури банку, є географічний. Географічна структура визначає діяльність банку відповідно з територіальним розміщенням його підрозділів (мал.3).

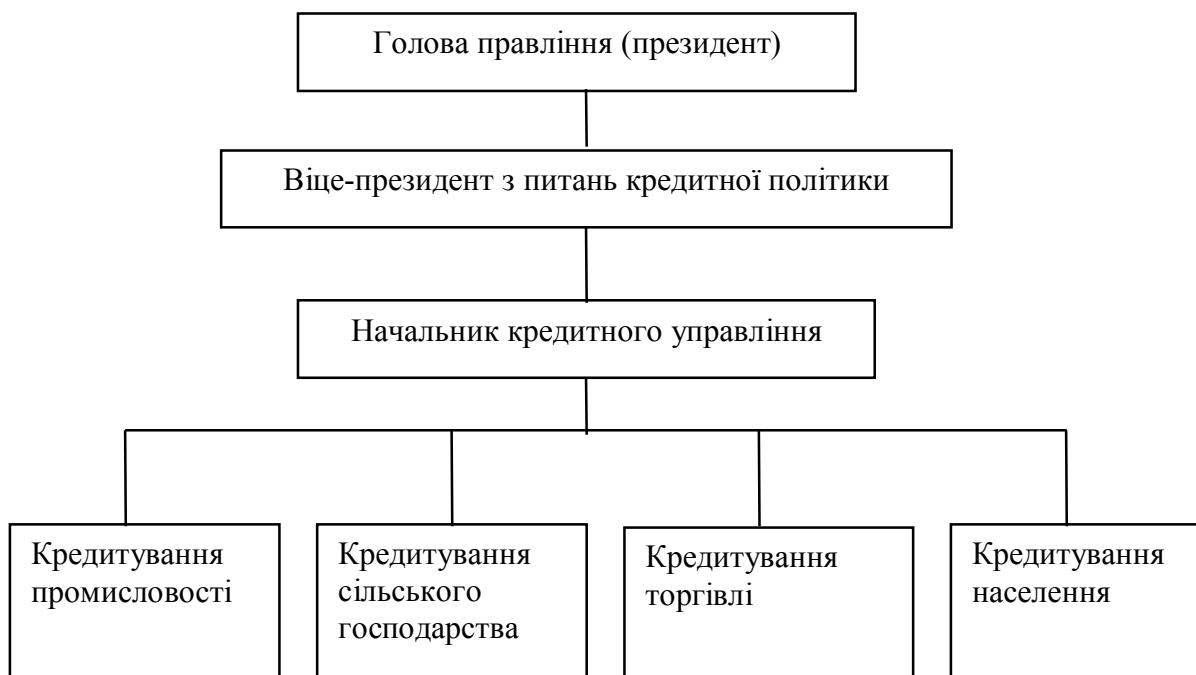
Дана структура, як правило, використовується тими банками, діяльність яких охоплює відносно великі території. Для їх обслуговування необхідно мати досить широку мережу установ (регіональних відділень і філій), що пропонують свої послуги в різних частинах країни. Побудова організаційної структури банку за регіональним принципом забезпечує налагодження кращого зв'язку банківських установ з клієнтами та дозволяє банку при виробленні

стратегічної політики максимально врахувати різноманітні потреби споживачів його послуг у різних регіонах.

Мал. 3. Організаційна структура банку за географічним принципом

Організаційна структура банку, побудована за ринковим принципом, орієнтує діяльність різних підрозділів на обслуговування певних груп клієнтів, які мають свої чітко визначені особливості і специфіку (мал.4).

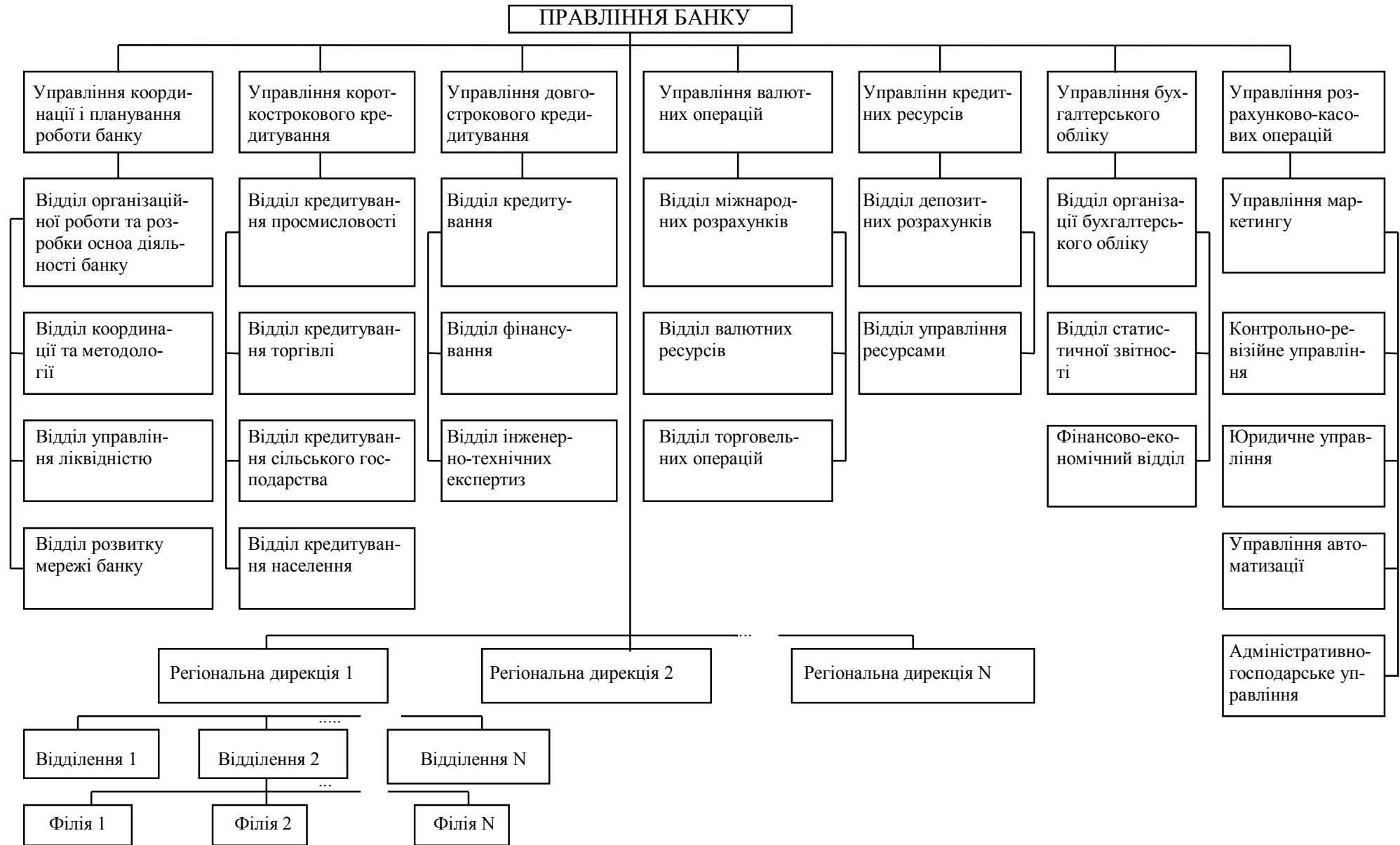
Мал. 4. Організаційна структура банку за ринковим принципом

Спеціалізація окремих підрозділів банку на обслуговуванні тих чи інших груп клієнтів дозволяє максимально врахувати їх потреби, виходячи із

особливостей організації бізнесу в різних сферах економіки. Основна перевага такої організаційної структури полягає в тому, що банк може задовольняти потреби різних груп споживачів його послуг так само якісно як і при орієнтації на обслуговування однієї групи. Крім того, клієнтська організаційна структура банку є найбільш гнучкою і сприйнятливою до змін в умовах ринкового середовища, що відповідає найважливішим потребам управління і організації бізнесу. Наближення організаційної структури банку до потреб конкретних клієнтів дозволяє значно спростити механізм здійснення операцій, вдосконалює систему управління і прийняття рішень, а також позбавляє відносини банку з клієнтами надмірної формалізації, характерної для інших видів структур.

Вибір того чи іншого типу організаційної структури банку загалом залежить від його стратегічних цілей і політики. Різні види структур передбачають різні можливості для досягнення вказаних цілей. Так, функціональна організаційна структура забезпечує виконання банком своїх завдань шляхом поділу всієї його діяльності на окремі частини, здійснення яких покладається на спеціалізовані підрозділи. Структура, орієнтована на надання різних видів банківської продукції, передбачає керівництво наданням кожної конкретної послуги і дозволяє відносно легко розробляти нові її види, виходячи із умов конкуренції, вдосконалення технологій і задоволення потреб клієнтів. Регіональна організаційна структура використовується банками з широкою мережею установ, діяльність яких охоплює великі території. Вона створює можливість для банку більш ефективно враховувати особливості місцевого законодавства та соціально-економічні умови в різних регіонах. В основі структури, орієнтованої на різні групи клієнтів, лежить врахування потреб споживачів банківських послуг. Дана структура відкриває банку можливість максимального врахування запитів тих клієнтів, від яких він більш за все залежить. Таким чином, вибір конкретної організаційної структури банку визначається тим, який з даних факторів є найбільш важливим з точки зору реалізації стратегічних планів банку і досягнення його цілей.

На практиці, однак, досить важко зустріти той чи інший тип організаційної структури банку в чистому виді. Переважна більшість сучасних комерційних банків застосовують змішані організаційні структури, що поєднують в собі окремі риси як внутрішньо-, так і зовнішньо-орієнтованих структур, даючи можливість банку реалізувати увесь комплекс своїх стратегічних завдань. Подібна організаційна структура характерна для крупних комерційних банків нашої країни (мал. 5). Дрібні ж і середні банки у більшій мірі віддають перевагу функціональній організаційній побудові.

Мал. 5. Змішаний тип організаційної структури комерційного банку

Здебільшого у нашій країні після створення комерційних банків їх організаційні структури протягом тривалого часу практично не змінюються. Це слід розцінювати як негативне явище, оскільки організаційна структура банку не повинна бути раз і назавжди застиглою. Постійні зміни ринкової кон'юнктури, умов конкуренції і попиту клієнтів на різні види послуг, необхідність впровадження новітніх технологій у банківське виробництво у відповідності з останніми досягненнями НТП, подальше зростання переліку операцій, що здійснюються банками, неминуче змусять їх шукати шляхи вдосконалення побудови організаційної структури.

Оскільки будь-яка організаційна структура заснована перш за все на стратегічних планах банку, то найменші їх зміни вимагають і відповідних модифікацій структури. Тому успішне функціонування комерційного банку значною мірою залежить від повноти і своєчасності оцінки керівництвом ступені адекватності організаційної структури банку зовнішнім умовам. У зв'язку з цим, одним із основних завдань вищих органів управління банку є вибір такої організаційної структури, яка найкраще відповідає стратегічним цілям банку, а також внутрішнім і зовнішнім факторам, що впливають на його діяльність. Оптимальною організаційною структурою є та, яка дозволяє банку ефективно взаємодіяти із зовнішнім ринковим середовищем, продуктивно і цілеспрямовано розподіляти і направляти діяльність своїх працівників, формувати ефективно діючі мобільні підрозділи і, таким чином, максимально задовольняти потреби клієнтів та забезпечувати реалізацію своїх стратегічних цілей.

ГЛАВА 2. ЕКОНОМІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ЗДІЙСНЕННЯ БАНКІВСЬКИХ ОПЕРАЦІЙ

2.1. Роль і значення власного капіталу для ефективного функціонування комерційного банку

Основою для практичної реалізації банками своєї посередницької функції є формування ресурсів. Від цього залежать масштаби їх діяльності та обсяги отримуваних прибутків. Банківські ресурси є сукупністю грошових коштів, які перебувають у розпорядженні банків і використовуються ними для здійснення кредитних та інших активних операцій. При цьому слід зазначити, що у вітчизняній економічній літературі, як правило вживається термін "ресурси", хоча доцільніше було б використовувати поняття "капітал", яке більш точно відображає економічний зміст процесу перетворення залучених банком коштів на позичковий капітал. Тому поняття "банківські ресурси" слід вважати синонімом до поняття "банківський капітал".

Економічна природа і структура ресурсів безпосередньо залежать від характеру діяльності банків і сфери застосування їх капіталів у тому чи іншому секторі економіки. Основним критерієм, згідно з яким здійснюється класифікація банківських ресурсів, є джерела їх утворення. У відповідності з цією ознакою всі ресурси комерційних банків поділяються на власні та залучені.

Хоча економічною основою діяльності комерційних банків є залучення коштів інших суб'єктів ринку, відправною точкою для організації банківської справи є власний капітал, який, маючи чітко виражену правову основу і функціональне призначення, утворює ту фінансову базу, на якій створюється і розвивається комерційний банк.

Власний капітал - невід'ємна частина ресурсів будь-якого підприємства, незалежно від форми організації бізнесу та сфери економіки, до якої воно належить. Формування капіталу є обов'язковим етапом, що передує початку діяльності кожного підприємства. Однак, порівняно з іншими сферами господарської діяльності власному капіталу комерційних банків належить відносно невелика питома вага у їх сукупних пасивах - як правило, не більше 10% загальної потреби в ресурсах, тоді як у нефінансових підприємств ця частка може сягати від 60 до 80%. Така структура банківських ресурсів зумовлена двома основними причинами. По-перше, специфікою діяльності комерційних банків, які виступають у ролі фінансових посередників, здійснюючи мобілізацію вільних ресурсів на грошовому ринку і надаючи їх у позику. При цьому власний капітал банків виступає лише основою для залучення коштів інших суб'єктів ринку, в той час як у небанківських підприємств власні капітали виконують більшість оперативних функцій, пов'язаних із забезпеченням нормального процесу виробничо-господарської діяльності. По-друге, у зв'язку з тим, що активні вкладення банків представлені в основному різними видами грошових вимог, які володіють порівняно

високим ступенем ліквідності, на відміну від капіталів нефінансових підприємств, кошти яких вкладені в основному у важколіквідні активи (виробниче обладнання, будинки, споруди, товарні запаси і т.д.), банки мають значно більші можливості мобілізації грошових ресурсів, що відповідно знижує їх потребу у власному капіталі. Це дає можливість банкам підтримувати значно нижчий рівень співвідношення між власним і залученим капіталом порівняно з підприємствами інших галузей економіки.

Зазначені моменти, однак, ні в якій мірі не применшують ролі власного капіталу для нормальної діяльності комерційного банку. Навпаки, власний капітал виконує ряд дуже важливих функцій, які мають велике значення для нормальної організації роботи банківських установ. Слід зазначити, що в економічній літературі різними авторами виділяються різні функції власного банківського капіталу. Найбільш поширеною є думка, висунута групою американських економістів, згідно до якої власний капітал комерційних банків виконує три основні функції: захисну, оперативну і регулюючу [16, с.169].

У своїй захисній функції власний капітал банку забезпечує інтереси вкладників і зменшує ризик акціонерів. Дана функція включає страхування вкладів і депозитів, що гарантує інтереси кредиторів комерційного банку у випадку його ліквідації або банкрутства. Крім того, захисна функція означає також збереження платоспроможності банку шляхом створення резерву активів, які дозволяють йому функціонувати, незважаючи на загрозу ймовірних збитків. Хоч на практиці переважна частина збитків банку покривається не за рахунок капіталу, а за рахунок поточних доходів. Якщо ж їх недостатньо, а також при непередбачених витратах, використовується певна частина власного капіталу. У зв'язку з цим банк може вважатися цілком платоспроможним навіть при наявності збитків, якщо тільки він володіє достатньою сумою власного капіталу.

Значення захисної функції власного капіталу для діяльності комерційних банків визначається конкретною економічною ситуацією в країні, збалансованістю грошової сфери, темпами інфляції, рівнем розвитку страхування депозитних угод. Так, у США, де Федеральна корпорація страхування депозитів забезпечує відшкодування власникам 99,8% суми всіх вкладів до застрахованих банків, які зазнали банкрутства, роль захисної функції досить незначна. Зовсім інакша ситуація має місце в Україні, де нерозвинутість страхового забезпечення депозитних операцій та недосконалість законодавства у цій сфері пред'являють значно вищі вимоги до власного банківського капіталу і його ролі у сукупних ресурсах банків. Крім того, в умовах нестабільної економічної ситуації в країні та значних темпів інфляції діяльність комерційних банків зазнає додаткових ризиків, що підвищує вимоги до захисної функції власного капіталу.

Дещо відмінне значення для діяльності банку має оперативна функція його власного капіталу, яка відіграє суттєву роль в основному на початкових етапах роботи банківської установи, коли засновники здійснюють ряд першочергових затрат, без яких банк не може розпочати свою діяльність. Вони включають асигнування коштів на придбання землі, споруд, оснащення

приміщень меблями, оргтехнікою, забезпечення іншими матеріальними ресурсами, виплату заробітної плати персоналу та інші витрати. Однак, не слід недооцінювати оперативну функцію власного капіталу і на подальших етапах роботи комерційного банку. Особливо це стосується витрат на проведення крупних заходів структурного характеру, таких як розширення мережі відділень, злиття з іншими фінансовими установами та ін.

Регулююча функція власного капіталу банків пов'язана з особливою зацікавленістю суспільства в успішному їх функціонуванні, що обумовлює необхідність здійснення за допомогою певних законів і правил контролю з боку державних органів над банківськими операціями. Дані правила зобов'язують комерційні банки дотримуватись у своїй діяльності певних економічних нормативів, при розрахунку яких важливе місце відводиться величині власного капіталу. До таких показників, зокрема, відносять вимоги щодо мінімального розміру капіталу, необхідного для отримання ліцензії на банківську діяльність, відношення власного капіталу до активів чи пасивів банку, платоспроможність банку, тобто мінімально допустиме співвідношення між власним капіталом і сумою активів, оцінених за ступенем ризику. Встановлення подібних нормативів дозволяє регулювати як активні, так і пасивні операції, обмежуючи їх величиною власних коштів. У результаті регулююча функція служить активним засобом регулювання кредитних та інвестиційних банківських операцій з боку контролюючих органів.

Таким чином, зазначені функції власного капіталу комерційних банків сприяють реалізації таких важливих завдань, як захист інтересів вкладників, забезпечення фінансової основи для здійснення банківських операцій, а також підтримання на належному рівні економічних нормативів банківської діяльності, що забезпечує необхідну стабільність функціонування кредитної системи.

Однак, не всі економісти погоджуються з подібною точкою зору. Так, на думку А.М.Косого, у всіх трьох описаних функціях втілено захисну властивість, що виступає як результат виконання інших, більш конкретних функцій: оборотної і резервної [17, с.33]. Згідно з цією теорією, суть оборотної функції власного капіталу полягає в авансуванні у банківський оборот активів, визначених з урахуванням ризику. Резервна ж функція передбачає утворення резерву власного капіталу банку для відшкодування невинуватого ризику активних операцій. Такий підхід видається недостатньо обґрунтованим в силу ряду причин. По-перше, незрозуміло, чому оперативна і регулююча функції банківського капіталу ототожнюються з його захисною функцією, адже відмінності між ними простежуються досить чітко. По-друге, оборотна функція у версії А.М.Косого являє собою сукупність операцій щодо управління банківськими активами та аналітичну роботу щодо мінімізації ризиків, ніж власне функцію капіталу банку. По-третє, резервна функція є скоріше аналогом захисної функції, наведеної у версії американських економістів, ніж самостійним проявом суті банківського капіталу, адже створення резервів для покриття можливих збитків відповідає трактуванню захисної функції. Виходячи з цього, більш правильним, на наш погляд, є підхід до визначення

ролі і значення власного капіталу для банківської діяльності через його захисну, оперативну та регулюючу функції.

Власний капітал банку - це найбільш стійка частина його пасивів, що в мінімальному розмірі зазнає впливу зовнішніх факторів. У зв'язку з цим, комерційні банки здебільшого зацікавлені у збільшенні власного капіталу, що підвищує їх стійкість, скорочує потреби у міжбанківських депозитах і позиках створює вищі можливості у маневруванні ресурсами. За рахунок власного капіталу формуються кошти для поліпшення матеріально-технічної бази. Внаслідок свого стійкого характеру власні кошти банку є джерелом здійснення ризикових операцій, що приносять найбільші доходи. Крім того, потреба збільшення капіталу банків визначається не лише розширенням масштабів банківських операцій, але і високими темпами інфляції.

Для того, щоб з'ясувати механізм нарощування комерційними банками власних капіталів, слід чітко визначити порядок і джерела їх формування. У світовій банківській практиці прийнято виділяти три основні складові частини власного банківського капіталу: акціонерний капітал, резервний капітал і нерозподілений прибуток.

Основа власних коштів комерційного банку складає акціонерний капітал. Він займає базове місце в капіталі банку, оскільки через нього реалізуються права власників комерційного банку - право на дохід і право на управління банком.

Випуск і реалізація банком простих і привілейованих акцій дозволяє сформувати йому акціонерний капітал, організаційно-правовою формою якого виступає статутний фонд (статутний капітал). Його величина визначається статутом або договором про заснування банку і дорівнює номінальній вартості всіх випущених ним акцій.

Подальше нарощування банком свого статутного капіталу може здійснюватися шляхом капіталізації нагромадженого прибутку. При цьому на капіталізацію можуть бути спрямовані: нерозподілений прибуток за результатами попереднього року; дивіденди, нараховані, але не виплачені акціонерам банку за їх згодою; кошти резервного фонду, що перевищують розміри, встановлені відповідними нормативними актами; кошти, отримані банком від продажу акцій понад їх номінальну вартість; кошти, отримані в результаті проведення за рішенням уряду переоцінки основних фондів; залишки фондів економічного стимулювання за результатами року; основні засоби, що придбані банком за рахунок коштів фондів економічного стимулювання.

Капіталізація прибутку нерідко виступає найлегшим і найменш дорогим методом поповнення акціонерного капіталу банку, оскільки розміщення нових випусків акцій може бути пов'язано із значними витратами та труднощами їх збуту. Крім того, новий випуск акцій, як правило, веде до зниження отримуваних акціонерами дивідендів. Навіть якщо обсяг прибутку збільшується, дохід на одну акцію може виявитись нижчим, так як прибуток розподіляється між більшою кількістю акцій. Збільшення числа простих акцій веде також до розширення складу акціонерів, що ускладнює контроль за

діяльністю комерційного банку. Таким чином, капіталізація прибутку може виявитись більш прийнятним способом нарощування акціонерного капіталу банку, ніж додаткові емісії акцій.

Хоча капіталізація прибутку і вважається відносно недорогим способом нарощування акціонерного капіталу банку, ці кошти повинні бути інвестовані і принести високу норму доходу, щоб компенсувати затримання виплати дивідендів. Цей розрахунок ґрунтується на можливості збільшення доходів самими акціонерами шляхом реінвестування дивідендів. Коли кошти утримуються банком і не виплачуються акціонерам, норма доходу, який би міг отримати акціонер, стає для нього втратою альтернативних можливостей.

Комерційні банки, аналізуючи свої потенційні можливості у збільшенні акціонерного капіталу, повинні обирати оптимальний варіант між можливостями капіталізації прибутку та додаткової емісії акцій, виходячи як із поточної ситуації на ринку, так і з стратегічних цілей і завдань самого банку у розширенні своєї діяльності.

Окрім акціонерного капіталу, важливою складовою частиною власних коштів комерційного банку є резервний капітал.

Резервний капітал комерційного банку утворюється за рахунок відрахувань від прибутку і використовується для покриття втрат від операційної діяльності, поповнення акціонерного капіталу і виплат дивідендів за умови, що поточного прибутку виявляється для цього недостатньо. Наявність резервного капіталу забезпечує стабільність роботи комерційного банку, зміцнення його фінансової та матеріально-технічної бази, що, у свою чергу, сприяє підвищенню гарантій виконання банком своїх зобов'язань перед кредиторами та суттєво зменшує імовірність банкрутства банківської установи.

Джерела, порядок утворення і використання резервного капіталу визначаються, як правило у статутах комерційних банків. Основним джерелом утворення резервного капіталу банку є відрахування з прибутку, величина якого визначається загальними зборами акціонерів банку і фіксується у його статуті. Якщо резервний фонд буде частково або повністю витрачений на покриття непередбачених витрат і збитків, то відрахування до нього відновлюються і проводяться до досягнення встановленого розміру. При формуванні резервного капіталу важливим завданням для банку є визначення оптимальних розмірів відрахувань з прибутку, що є необхідною умовою створення достатніх резервів для забезпечення надійної роботи банку.

Окрім щорічних відрахувань з прибутку, який отримується від основної банківської діяльності, джерелом формування резервного капіталу може також бути засновницький прибуток, який отримують засновники банку у вигляді різниці між сумою, одержаною від реалізації акцій, і реальною вартістю активів.

В умовах нестабільної економічної і політичної ситуації в країні, падіння обсягів виробництва, невизначеності ринкової кон'юнктури зростають суми банківських позик, що не погашаються в строк, на основі чого у банків виникають непередбачені збитки. За таких обставин формування адекватного

резервного капіталу набуває особливо важливого значення для забезпечення належного рівня стабільності функціонування комерційного банку.

Нарівні з акціонерним та резервним капіталами важливим джерелом сукупного власного капіталу комерційних банків є нерозподілений прибуток. Нерозподілений прибуток - це сума прибутку, що нагромаджується, тобто залишається у розпорядженні банку після сплати податків, відрахування в резервний та інші фонди банку, виплати дивідендів акціонерам. Залишок - нерозподілений прибуток - представляє собою фонд грошових коштів, якими розпоряджаються керівництво банку та загальні збори акціонерів.

Величина нерозподіленого прибутку залежить не лише від абсолютної величини балансового прибутку, але і від нормативів відрахувань з нього: ставки оподаткування, норм відрахування на утворення відповідних фондів, розміру дивідендних виплат. При цьому величина таких відрахувань, як правило, є стабільною, визначеною наперед. Виняток складають розміри виплачуваних дивідендів, які встановлюються загальними зборами акціонерів за результатами роботи банку за рік.

В економічній літературі побутують твердження, що, окрім акціонерного і резервного капіталів, нерозподіленого прибутку, джерелом власного капіталу комерційних банків є також випуск боргових зобов'язань - векселів та облігацій [16, с.178]. При цьому, наприклад, комерційні банки США відносять дані пасиви до капітальних статей балансу, враховуючи їх при розрахунках нормативів, у яких використовується величина власного капіталу.

Однак, такий підхід до економічної оцінки власних коштів банку, на наш погляд не є виправданим. Справа в тому, що між емісією простих і привілейованих акцій та випуском облігацій чи векселів як формами мобілізації грошових ресурсів є досить суттєва різниця. Акції не мають встановленого строку обертання і їх власники, як правило, не можуть пред'явити дані цінні папери акціонерному товариству для погашення. При необхідності акції можуть бути лише реалізовані на вторинному фондовому ринку. Інакша ситуація при випуску боргових зобов'язань у формі облігацій чи векселів, що мають чітко встановлені строки погашення, при настанні яких держателі цінних паперів отримують їх номінальну вартість з виплатою відповідної винагороди. Крім того, власники облігацій та векселів, на відміну від власників акцій, не є співвласниками банку, а виступають у ролі його кредиторів. У зв'язку з цим випуск банком боргових зобов'язань слід віднести скоріше до форм мобілізації залученого, а не власного капіталу. Це підтверджується також банківською практикою деяких розвинутих країн світу, наприклад Великобританії, де зобов'язання комерційних банків не включаються у балансові статті власного капіталу, а відносяться до залучених ресурсів.

Всебічна оцінка ролі і значення власного капіталу для ефективної роботи комерційного банку не вичерпується лише аналізом структури та функціонального призначення власних банківських коштів. Власний капітал банку складає основу його діяльності, оскільки він визначає обсяг реальних кредитних ресурсів, що залучаються, і відповідно обсяг активних операцій.

Власні кошти банку є важливою інформаційною базою для Національного банку, що здійснює контроль і регулювання діяльності комерційних банків. Капітал банку визначає границі його функціонування, відображає ступінь його фінансової стійкості, що має дуже важливе значення для інвесторів, акціонерів та для самого банку. Дані обставини обумовлюють необхідність правильного визначення величини власного капіталу та оцінки його достатності для нормального функціонування комерційного банку.

Неправильна оцінка реальної величини власних коштів банку може спричинити негативні економічні наслідки у його роботі. Прояв таких наслідків може бути двояким. З одного боку, необґрунтоване завищення величини власного капіталу призводить до отримання неправдивої інформації про благополучний стан банку і тим самим вводить в оману не лише контролюючі органи, але і вкладників, акціонерів, інвесторів, а також сам банк, який, виходячи із даної величини власних коштів, розширює свої активні операції, піддаючи їх підвищеному ризику, що може призвести до значних втрат. З іншого боку, неправильне визначення величини власного банківського капіталу в сторону його штучного заниження призводить до зворотнього ефекту - звужується діапазон активних операцій банку та знижуються його доходи. Крім того, при неправильному визначенні величини власних коштів банку оціночні показники його діяльності виявляються нереальними.

Виходячи з цього, визначення реальної величини власного банківського капіталу слід вважати однією з найважливіших складових частин аналітичної роботи, за допомогою якої здійснюється оцінка ефективності діяльності комерційного банку.

У відповідності з методикою розрахунку власного банківського капіталу, прийнятою на міжнародній нараді у м. Базелі в 1988 р., капітальна база банку умовно поділяється на дві частини: ядро капіталу і додаткові елементи. До ядра капіталу відносяться найбільш стійкі власні кошти: насамперед акціонерний капітал, опубліковані резерви, так звані "фонди на загальні банківські ризики". Додаткові елементи капіталу включають в себе різні види резервів, що створюються для покриття сумнівних боргів, а також ризиків операцій, що виникають у результаті коливання курсів валют, цінних паперів і т.д. При цьому між ядром капіталу і додатковими елементами повинна витримуватись певна пропорція. Так, величина додаткових елементів не повинна перевищувати 100% ядра капіталу.

Існуюча у нашій країні методика визначення власних коштів банків дещо відрізняється від порядку, запропонованого Базельським комітетом по регулюванню і методам нагляду за банками, хоча є і певні позитивні зрушення у напрямі приведення вітчизняної системи обліку до міжнародних стандартів. Відповідно до діючих на сьогодні інструктивних матеріалів Національного банку України у практичній діяльності комерційних банків застосовується методика визначення власних коштів за балансом, яка може бути представлена у вигляді схеми, зображеної на малюнку 6.

Згідно з цією методикою власні кошти банку складаються із основного та додаткового капіталу за мінусом відрахувань. При цьому основний капітал

включає фактично сплачений статутний фонд та інші фонди (резервний, спеціальний, основних коштів, економічного стимулювання), які створюються за рахунок прибутку, що залишається у розпорядженні банку після сплати податків та обов'язкових платежів. Додатковий капітал складається з нерозподіленого прибутку, фонду зношення основних коштів, а також різних резервів. Відрахування включають внески до статутних фондів інших підприємств, а також участь банку у спільній діяльності.

<u>Основний капітал:</u>		<u>Додатковий капітал:</u>		<u>Відрахування:</u>		
010 Статутний фонд		015 Фонд зношення основних засобів		191 Вкладення в акції акціонерних товариств		В Л А С Н І К О Ш Т И Б А Н К У
011 Резервний фонд		019 Резерви страхування активних операцій комерційних банків		192 Вкладення в акції підприємств		
012 Спеціальні фонди		818 Спеціальний фонд валютних ризиків	-	825 Кошти, перераховані банком підприємствам, організаціям, установам, кооперативам для участі у їх господарській діяльності	=	
013 Фонд основних засобів	+	877 Кошти, зарезервовані з метою погашення кредитів, наданих іноземними державами у ВКВ				
016 Фонди економічного стимулювання		018 Результати переоцінки (крім валютних внесків до статутного фонду)				
017 Кошти компенсації від знецінення в 1992 р. статутних фондів банків		98П Прибутки від банку за мінусом):				
734 Валютні резерви комерційних банків		-98А Збитки банку				
018 Результати переоцінки (у частині переоцінки валютних внесків до статутного фонду)		-95А Відвернені кошти				

Мал. 6. Схема визначення величини власних коштів комерційного банку за балансом.

Дана методика хоч і наближена до світової практики, вона все ж таки не позбавлена і певних недоліків. Наприклад, у структуру фондів банку, що являють собою реальні джерела власних коштів, включаються деякі фонди, які такими по суті не є. Мова йде про залишки на рахунках 015 - "Фонд зношення основних коштів" і 012 - "Спеціальні фонди", на якому відображаються суми зносу малоцінних і швидкозношуваних предметів. Ці рахунки є регулюючими, призначеними для визначення реальної вартості певних активів, а тому їх включення до складу власного капіталу банку може викликати деякі сумніви.

Негативні моменти стосуються і обліку нерозподіленого прибутку, який доцільно було б враховувати на окремому балансовому рахунку, а не визначати як різницю залишків кількох рахунків, що не завжди може дати об'єктивний результат. У структурі капіталу банків розвинутих країн важливе місце належить різноманітним резервам. У вітчизняній банківській практиці здійснюються лише перші кроки у цьому напрямі. Очевидно, що перехід комерційних банків нашої країни до системи резервів за певними операціями створить можливість їх використання як надійного додаткового елементу капіталу банку.

Зрозуміло, що в умовах, коли діяльність вітчизняних комерційних банків поступово адаптується до вимог міжнародних стандартів, методику визначення розміру власного капіталу банку слід також наблизити до вказаних вимог.

Загальні тенденції у динаміці складу і структури власних коштів українських банків за останні роки можуть бути охарактеризовані даними, наведеними у таблиці 3, що відображає особливості зростання окремих банківських фондів у період становлення і розвитку вітчизняної кредитної системи.

Таблиця 3

Динаміка складу і структури власних фондів банків України*

(млрд. крб.)

	1.01.92		1.01.93		1.01.94		1.01.95		1.01.96	
	Сума	Питома вага, %	Сума	Питома вага, %	Сума	Питома вага, %	Сума	Питома вага, %	Сума	Питома вага, %
УСЬОГО з них:	5,?	100,0	185	100,0	7484	100,0	44127	100,0	18574 5	100,0
статутний фонд	4,8	84,2	51	27,6	1467	19,6	9287	21,0	55084	29,7
резервний фонд	0,1	1,8	26	14,0	639	8,5	3298	7,4	6425	3,5
фонд основних засобів	0,2	3,5	10	5,4	899	12,0	7464	16,9	51738	27,9
спеціальні фонди	0,1	1,8	2	1,1	1266	16,9	5496	12,5	18680	10,0

* За даними національного банку України

Звертає на себе увагу процес зниження частки статутного фонду, що супроводжується одночасним збільшенням питомої ваги інших фондів банків у

складі їх власних капіталів при загальному збільшенні абсолютної величини останніх. Нарівні з інфляційними процесами, що зумовили багатократний приріст власних банківських коштів, слід відзначити тенденцію до зростання додаткових елементів капіталу, яка в принципі наближує вітчизняну практику формування власних коштів банків до міжнародних стандартів.

Точно визначити обсяг капіталу, яким повинен володіти банк, досить важко, однак при розрахунку даної величини слід виходити з того, що власних коштів у банку повинно бути достатньо для здійснення розглянутих вище основних функцій: захисту інтересів вкладників та інших кредиторів, забезпечення оперативної діяльності банку і фінансування його операцій, а також регулювання банківської діяльності з боку контролюючих органів. Найбільш важливою з точки зору забезпечення надійності комерційного банку є, безумовно, захисна функція. Наявність власного капіталу, достатнього для того, щоб відшкодувати можливі збитки та забезпечити належний рівень довіри клієнтів до кредитної установи, є однією з найголовніших умов стабільного функціонування і розвитку комерційного банку. Дані обставини зумовлюють необхідність оцінки достатності власного банківського капіталу.

Суть достатності капіталу банку відображає загальну оцінку надійності банківської установи та ступінь ризикованості її операцій. У світовій банківській практиці розроблено ряд показників достатності капіталу комерційного банку, які характеризують співвідношення величини його власних коштів і різних статей балансу, що вказує на граничну суму збитків, при якій капітал банку є достатнім для забезпечення надійності збереження коштів вкладників.

Головним узагальнюючим показником достатності капіталу у відповідності з Базельською угодою є коефіцієнт ризикованості активів, що розраховується як відношення капіталу банку до суми його активів, зважених з урахуванням ступеня ризику. "Ваги" при цьому залежать від категорії активів і змінюються в межах від 0 до 100%. Найменш ризикованими вважаються залишки готівки в касі банку та кошти на резервному рахунку в центральному банку, у значно більшій мірі зазнають ризику вкладення банку у вигляді позик приватним підприємствам, індивідуальним особам, а також деякі види інвестицій. Склад капіталу, як зазначалось, встановлюється виходячи із ядра і додаткових елементів. Зважена з урахуванням ризику величина активів банку повинна мати мінімальне забезпечення його власним капіталом у розмірі 8%.

В Україні Національним банком встановлюється для комерційних банків граничне співвідношення між розміром власних коштів та сумою активів банку, зважених з урахуванням ризику. Мінімальне значення цього показника також складає 8%. За умови приведення методики розрахунку власних коштів банку у відповідність із світовими бухгалтерськими стандартами можна стверджувати про наближення вітчизняної системи оцінки достатності власного банківського капіталу до світової практики. Крім того, комерційними банками нашої країни може використовуватись і більш загальний показник достатності капіталу, що розраховується як співвідношення між власними і залученими коштами, мінімальне нормативне значення якого становить 5%.

Однак даний показник за своїм економічним змістом характеризує скоріше ліквідність комерційного банку, ніж достатність його капіталу. На балансі банку збитки відображаються у вигляді зменшення величини активів, тому цілком логічно, щоб показник достатності капіталу відображав співвідношення між власними коштами банку та сумами його активів.

Загалом, хоча той чи інший показник може бути придатний як відправний пункт при аналізі достатності капіталу банку, слід враховувати не лише зазначені показники, але і цілий комплекс факторів, що характеризують якісний рівень діяльності банку та ризикованість його операцій, включаючи ліквідність активів, структуру депозитів і акціонерного капіталу, динаміку доходів, якість управління та ін. При цьому банківське керівництво повинно виходити із таких засад: чим більше діяльність комерційного банку пов'язана з різними ризиками, тим більша потреба у забезпеченні його власними коштами.

2.2. Залучені банківські ресурси, порядок і умови їх утворення

Оскільки власному банківському капіталові належить відносно незначна питома вага у загальній сукупності ресурсів, основу сукупного капіталу комерційних банків складають залучені кошти. Формування залученого банківського капіталу здійснюється за допомогою пасивних операцій, у зв'язку з чим останні слід вважати однією з найважливіших економічних передумов виконання банками своїх функцій.

Сьогодні в економічній літературі відсутня єдина точка зору щодо оцінки суті пасивних операцій комерційних банків. Одна група авторів пасивні операції банків визначає як "операції, за допомогою яких банки формують свої ресурси для проведення кредитних та інших активних операцій" [29, Т2, с.39]. Хоча правильність даного твердження не викликає заперечень, з економічної точки зору визначення одних операцій банку через інші є не зовсім коректним.

На думку інших економістів банківські операції слід класифікувати враховуючи зміни, що відбуваються в балансі банку в результаті цих операцій. У зв'язку з цим пасивні операції розглядаються як операції, в результаті яких відбувається збільшення коштів на пасивних рахунках або активно-пасивних рахунках у формі перевищення пасиву над активом, без еквівалентного збільшення коштів на активних рахунках [10, с.123]. Суть даного визначення важко зрозуміти з точки зору сучасної системи бухгалтерського обліку в банках. Справді, незрозуміло, як, наприклад, надходження готівки в касу банку або коштів на розрахунковий рахунок підприємства можуть відобразитися в пасиві балансу банку, не відображаючись одночасно в його активі.

Доцільно було б всі операції банку, включаючи пасивні, оцінювати виходячи із основної мети їх здійснення. З цієї точки зору пасивні операції комерційних банків можна визначити як операції по залученню грошових коштів з метою формування банківських ресурсів.

В сучасних умовах формування залучених банківських ресурсів може здійснюватись двома основними способами: шляхом проведення депозитних

операцій та отриманням позик на грошовому ринку. У світовій банківській практиці традиційно пріоритетна роль серед джерел формування залученого капіталу належить депозитам.

Депозитом слід вважати грошові кошти, передані на зберігання у кредитну установу, а депозитні операції відповідно являють собою операції банків по залученню грошових коштів суб'єктів ринку. Слід зазначити, що у вітчизняній банківській практиці протягом тривалого часу використовувалось дещо відмінне від світової практики тлумачення терміну "депозит", згідно з яким депозитами вважались лише кошти, внесені на рахунки строкових вкладів. Крім того, це були лише внески юридичних осіб, тоді як кошти, внесені до банків населенням, прийнято було називати "вкладами". У результаті використання такої термінології вважалось, що залучені ресурси банків формуються шляхом мобілізації коштів на розрахункові (поточні) і депозитні рахунки підприємств, організацій, установ та на вкладні рахунки населення. З цих причин взагалі не використовувалось таке загальноприйняте поняття, як "депозит до запитання". Цілком зрозуміло, що така класифікація залучених банківських ресурсів не відповідала світовій банківській практиці, адже фактично не існує відмінності між поняттями "депозит" і "вклад", а сам термін "депозит" тлумачиться настільки широко, що охоплює різні види внесків грошових коштів, включаючи і внески до запитання. У даний час комерційні банки України поступово наближаються у використанні цієї термінології до світових стандартів.

У банківській практиці нашої країни для налагодження депозитних операцій у відповідності з вимогами ринкової економіки велике значення має розробка і впровадження системи депозитних рахунків. До головних елементів цієї системи належать: форми депозитних рахунків, режим здійснення депозитних операцій, порядок розміщення коштів на депозити і умови їх вилучення, встановлення строків зберігання коштів, регулювання величини процентних виплат. Базовим для створення системи депозитних рахунків може бути досвід зарубіжних комерційних банків. Багаторічна практика проведення ними депозитних операцій відзначається численністю форм рахунків, зумовлених такими факторами, як категорії і характер діяльності вкладників, джерела вкладів і їх цільове призначення, ступінь дохідності депозитів та ін.

У міжнародній банківській практиці, як правило, прийнято виділяти два основні критерії, у відповідності з якими здійснюється класифікація депозитів: 1) суб'єкти депозитних операцій і 2) режим здійснення операцій по депозитних рахунках.

Донедавна суб'єктний критерій класифікації вкладів займав головне місце в організації пасивних операцій банківських установ нашої країни. Залучені банками ресурси чітко поділялись на: кошти, що належать державному бюджету; кошти державних і кооперативних підприємств, організацій і установ; кошти колгоспів і міжгосподарських об'єднань; кошти громадських організацій; кошти населення.

В сучасних умовах класифікація депозитів за категоріями вкладників становить значно більший інтерес з точки зору оцінки структури залученого

банківського капіталу та прогнозування тенденцій її зміни. Головним же критерієм, що служить безпосередньою основою для організації депозитних операцій є, безумовно, режим використання депозитних рахунків.

Згідно із зазначеним критерієм всі депозити клієнтів банку можна поділити на три основні групи: депозити до запитання, строкові депозити та ощадні депозити. Суть такої класифікації полягає у встановленні відповідних умов, за яких власники депозитів можуть певним чином скористатися своїми коштами.

Депозити до - це залишки коштів на розрахункових, поточних або контокорентних рахунках, які можуть бути у будь-який момент поновлені або вилучені за першою вимогою власника рахунку. Гроші зараховуються на такі рахунки і вилучаються з них як частинами, так і повністю у будь-який час без попереднього повідомлення банку.

Режим використання депозитів до запитання значною мірою визначається видом рахунку. Якщо це розрахунковий чи поточний рахунок підприємства, організації, установи або вкладний рахунок до запитання індивідуальної особи, то клієнт банку може отримати гроші з рахунку лише в межах фактичного залишку на ньому, тобто може розпоряджатися лише власним вкладом. Якщо ж це контокорентний рахунок, то на ньому можливе як позитивне, так і від'ємне сальдо. Клієнт може в будь-який момент не лише вилучити свої кошти з рахунку в межах фактичного залишку, але і перевищити його, отримавши кредит в банку. Однак у банківській практиці розвинутих країн світу ця відмінність поступово стирається. В сучасних умовах і на поточних рахунках можлива наявність від'ємного залишку, якщо з цього приводу існує відповідна домовленість підприємства з банком. Також у багатьох випадках на рахунках індивідуальних осіб, куди перераховується заробітна плата, можливе негативне сальдо, якщо воно не перевищує місячного окладу власника рахунку. У діяльності комерційних банків України така практика ще не набула достатнього поширення.

Головне призначення депозитів до запитання полягає насамперед у здійсненні поточних розрахунків. Власник рахунку може здійснювати їх у різних формах: готівкою, чеком, переказом (або векселем). Відкривши такий рахунок, клієнт передає банку право на проведення своїх платіжних операцій. Це, безумовно, представляє собою велику зручність для клієнтів банку, особливо в умовах розвитку електронних систем розрахунків. Розміщені на рахунки до запитання суми мають по суті таку ж саму ліквідність, як банкноти і монети, тобто ними можна вільно скористатися у будь-який момент, виписавши чек або отримавши готівку.

Визначальною особливістю депозитів до запитання є те, що по ним виплачується досить низький процент, а нерідко власникам таких рахунків взагалі не виплачується винагорода. У багатьох країнах (наприклад, США, Великобританії, Франції) нарахування процентів за вкладами до запитання заборонено законодавчо. Однак взамін "явного" процента комерційні банки досить часто виплачують власникам депозитів до запитання "прихований" процент, відмовляючись від стягнення плати з клієнта за користування таким

рахунком, включаючи послуги щодо інкасації та здійснення розрахункових операцій. У зарубіжній практиці банки, ідучи на подібну поступку клієнту, як правило, обумовлюють наперед середній розмір залишку, тобто тієї суми, яка повинна постійно знаходитись на рахунку. При зниженні цієї суми клієнт повинен сплачувати операційні витрати банку на ведення рахунку і обробку кожного чека. В Україні комерційними банками практикується здебільшого виплата незначного процента за депозитами до запитання, водночас з клієнтів стягується плата за розрахунково-касове обслуговування. Це, однак, не змінює економічної суті режиму користування вказаними рахунками.

Для клієнтів банку головною перевагою депозитів до запитання є їх висока ліквідність, що надає можливість безпосереднього їх використання як засобу платежу. Водночас основним недоліком даного виду рахунків є незначна величина процентної плати за ними або повна її відсутність. Дані обставини досить часто спонукають власників депозитів до запитання вишукувати інші, більш доходні способи розміщення своїх коштів. У зв'язку з цим комерційні банки намагаються запропонувати клієнтам по можливості більший асортимент додаткових послуг, пов'язаних з веденням рахунків до запитання. В Україні ринок таких послуг поки що не набув достатнього розвитку в силу обмеженості конкуренції у банківській сфері. З цієї точки зору значний інтерес може представляти досвід комерційних банків країн з розвинутою ринковою економікою, де ведення депозитних рахунків до запитання нерідко супроводжується наданням клієнтам ряду додаткових послуг.

До таких послуг можна віднести операції банків, пов'язані з управлінням готівкою. Суть їх полягає у відкритті клієнтам спеціальних СМА-рахунків (cash management account), на яких клієнтам надається можливість зберігати певний обумовлений контрактом мінімум, необхідний для забезпечення поточних розрахунків, а всі кошти понад цього мінімуму вкладаються у різні види ліквідних активів - онкольні позики, короткострокові цінні папери і т.д. - що приносять власникам прибуток. Коли ж на рахунку виникає нестача коштів, банк перетворює доходні зобов'язання на грошові кошти, які зараховуються на рахунок клієнта.

Дещо подібними є операції і при відкритті АТS-рахунків (automatic transfer service), тобто автоматичних рахунків трансфертних послуг, завдяки яким банки автоматично перераховують кошти з депозиту до запитання понад встановлений мінімум на ощадні рахунки, що приносять проценти, а при необхідності здійснюють зворотню операцію.

Ще одним видом послуг зарубіжних комерційних банків, що дозволяє отримувати дохід за вкладом до запитання є відкриття NOW-рахунків (negotiable order of withdrawal) - оборотні накази про вилучення коштів. Це поточні рахунки, на які можна виписувати розрахункові тратти, аналогічні до чеків. При цьому власникам таких рахунків виплачуються проценти, як і за ощадними вкладом.

У розвинутих країнах поява багатьох видів додаткових послуг, пов'язаних з обслуговуванням поточних рахунків, була викликана в першу

чергу законодавчою заборонаю виплати процентів за депозитами до запитання та зростанням конкуренції з боку спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів. В Україні поки що не існує певних жорстких обмежень з цього приводу, однак комерційним банкам доцільно було б розвивати додаткові послуги по веденню депозитів до запитання, оскільки це може позитивно вплинути на стан залученого банківського капіталу в цілому, сприяючи досягненню стабільності ресурсної бази комерційного банку, що відповідно позитивно відобразиться на дохідності його активів і сприятиме зниженню ризику.

Економічна суть депозиту до запитання передбачає, що його власник може у будь-який момент звернутися в банк за своїми коштами. Тому при поверхневій оцінці ситуації може здаватися, що банки вимушені тримати суми коштів, адекватні обсягу вкладень до запитання, у безпосередньо ліквідній формі, що, безумовно, не може позитивно відобразитися на доходності банківської діяльності. Однак, як засвідчує практика організації розрахункових операцій комерційними банками, хоча депозити до запитання і є найбільш динамічною частиною залученого банківського капіталу, клієнти-власники рахунків до запитання далеко не в повному обсязі використовують наявні у них грошові кошти. У результаті залишається так званий твердий залишок, який використовується банком для активних вкладень, тобто може бути наданий в позику з метою отримання прибутку. В середньому цей залишок є певною очікуваною величиною, яку можна приблизно розрахувати. Він утворюється внаслідок того, що більшість клієнтів банку, регулярно знімаючи кошти зі своїх поточних рахунків, поповнюють їх через деякий час з такою ж регулярністю. На практиці клієнти для оплати своїх зобов'язань, як правило, не знімають всієї суми вкладу. Навіть тоді, коли підприємства щоденно використовують свої кошти, на рахунках залишаються певні суми. Тому протягом тривалого часу потоки надходжень і виплат на рахунках до запитання залишаються в середньому збалансованими. Такий залишок коштів може використовуватись банками для розширення активних операцій і, отже, для отримання прибутку. Практично банки без особливих труднощів можуть видавати певну частину цих коштів у вигляді короткострокових кредитів.

На рахунках до запитання клієнти банку, як правило, утримують залишки коштів, необхідні для покриття найближчих поточних платежів. Однак, звичайно, не вигідно утримувати значні суми коштів на таких рахунках, оскільки вони практично не приносять їх власникам доходу. Це зумовлює необхідність використання, нарівні з рахунками до запитання, інших варіантів вкладення капіталу, що, можливо, мають дещо меншу ліквідність, але приносять значно більші доходи. Для банків вони є більш дорогими джерелами коштів, але разом з тим і більш стабільними. До таких джерел формування залученого банківського капіталу насамперед належать строкові і ощадні депозити.

Строкові депозити - це грошові кошти приватних осіб, підприємств, установ, організацій, поміщені на зберігання в банк на заздалегідь визначений строк, але, як правило, не менше 1 місяця. Ці депозити, порівняно з поточними

вкладами, що мають в основному короткостроковий характер, вносяться на більш тривалі строки.

Головним мотивом, що спонукає власників грошових коштів розміщувати їх на строкові депозити, є отримання за такими рахунками значно вищих процентів, ніж закладами до запитання.

Комерційні банки використовують строкові депозити двох основних видів: прості строкові депозити і строкові депозити з попереднім повідомленням про вилучення.

Прості строкові депозити повертаються вкладнику в заздалегідь встановлений день, а до того моменту вони "заблоковані" і банк може повністю розпоряджатись ними. Якщо ж у призначений строк сума депозиту не вилучається власником, вона може бути автоматично трансформована банком у поточний рахунок з відповідним режимом його використання. Процентні виплати за депозитами залежать від строків, на які розміщені кошти. Як правило, за вкладом з більшим строком виплачується більш високий процент. Однак прямий взаємозв'язок між цими параметрами не завжди дотримується банками. Наприклад, у випадку очікування пониження загального рівня процентних ставок, ставки рефінансування центрального банку процент закладами з більш тривалими строками може знаходитись на рівні ставок по депозитах з меншими строками.

На відміну від простих строкових вкладів, власникам яких надається право по закінченні обумовленого строку вилучити суму депозиту в будь-який з наступних днів, вкладники, які розмістили свої кошти у депозити з попереднім повідомленням про вилучення, можуть отримати їх назад тільки після попереднього представлення в банк спеціальної заяви. Строки подачі такої заяви про вилучення вкладу заздалегідь обумовлюються, у відповідності з ними встановлюється величина процентів за вкладом. Якщо клієнт бажає вилучити суму депозиту, то він повинен своєчасно повідомити про це банк відповідно з зазначеним у договорі строком. Банк, враховуючи майбутню зміну своєї ресурсної бази, має можливість рефінансувати свої активні операції з інших джерел, наприклад, використовуючи кредити інших комерційних банків або операції на відкритому ринку з центральним банком.

Хоча строкові депозити і мають чітко встановлений термін утримання коштів, що є їх головною відмінністю від інших видів вкладів, це, однак, не виключає можливості дострокового отримання клієнтами своїх грошей. Таке повернення коштів в основному супроводжується виплатою власником депозиту певного штрафу або суттєвим зниженням процентів. Але такі випадки трапляються досить рідко. Банки в основному намагаються не допустити впливу строкових вкладів, надаючи клієнтам при необхідності кредити, погашення яких відбувається по закінченні терміну строкового депозиту.

Традиційно строкові депозити представлені головним чином як вклади з попереднім повідомленням про вилучення. В Україні більшого поширення набули прості строкові депозити, які приймаються від клієнтів на договірній основі, як правило, одноразово і без права поповнення. При цьому банки

здебільшого залишають за собою право зміни процентної ставки за депозитами в залежності від зміни облікової ставки Національного банку.

В сучасних умовах для комерційних банків України особливо актуальним є завдання активізації роботи щодо залучення коштів клієнтів на строкові депозити, що є значно стабільнішою складовою частиною залученого капіталу, ніж вклади до запитання. Важливим моментом на шляху до реалізації вказаного завдання може стати використання досвіду зарубіжних комерційних банків щодо випуску депозитних сертифікатів.

У світовій банківській практиці депозитний сертифікат є одним із найбільш поширених фінансових інструментів. Існує велика кількість різних типів і видів депозитних сертифікатів. Загалом вони поділяються на необоротні і оборотні. Необоротні сертифікати зберігаються у вкладника і пред'являються банком по закінченні строку депозиту. Оборотні сертифікати можуть бути реалізовані на вторинному ринку і перейти до іншого власника.

У нашій країні депозитні сертифікати застосовуються поки що лише кількома комерційними банками. Вони представляють собою здебільшого необоротні свідоцтва про внесення юридичними особами коштів на строкові депозити в банку. З розвитком в Україні грошового ринку та його інструментів усе більшого значення набуватимуть оборотні депозитні сертифікати банків, як зручніша форма розміщення капіталів, яка не "зв'язує" кошти клієнтів на тривалі періоди і дає їм реальну можливість використати свої вкладення у будь-який момент.

В економічній літературі нерідко висловлюється думка про те, що депозитні сертифікати нібито є суто "різновидністю строкових депозитів" [16, с.126]. Однак такий підхід є одностороннім і не враховує відмінності між різними видами депозитних сертифікатів та характером їх руху. Справді, якщо йдеться про необоротний депозитний сертифікат, то можна погодитись, що він є різновидом строкового депозиту, оскільки являє собою особливу форму договору між банком і клієнтом, яка засвідчує внесення останнім певної суми коштів на строковий вклад. Розглядаючи ж суть оборотних депозитних сертифікатів, можна прийти до висновку, що вони за формою ближчі до короткострокових зобов'язань банку, які обертаються на грошовому ринку (наприклад, векселі і облігації). З цієї точки зору випуск банками оборотних депозитних сертифікатів можна з більшою впевненістю віднести до форм залучення капіталу у вигляді позик на грошовому ринку, ніж до власне вкладних операцій. В сучасних умовах вести мову про депозитні сертифікати, як форму строкових депозитів, можна, на наш погляд, лише в тій мірі, в якій оборотні депозитні сертифікати, як інструменти грошового ринку, ще не набули в нашій країні достатнього поширення.

У цілому ж строкові депозити, як форма мобілізації залученого капіталу, мають ряд переваг як для вкладників, так і для банку. Для вкладників головною перевагою строкового депозиту, на відміну від рахунків до запитання, є більш високі процентні виплати. У той же час, до недоліків даного виду депозитів слід віднести значно нижчий рівень їх ліквідності порівняно з поточними рахунками. Для банку ж, навпаки, хоча залучення коштів на строкові депозити

і вимагає більших затрат, дані ресурси є значно стабільніші, що позитивно відображається на стані ліквідності банку та дозволяє йому розширювати свої активні операції, збільшуючи величину доходів.

Ще однією формою мобілізації залученого банківського капіталу є розміщення клієнтами банку коштів на ощадні депозити. Головне призначення ощадних депозитів полягає в акумуляції грошових заощаджень вкладників протягом порівняно тривалого періоду часу. Ощадні депозити істотно відрізняються від депозитів до запитання та строкових вкладів. На відміну від поточних рахунків вони не призначені для здійснення платежів. Грошові суми на ощадних рахунках, як правило, не мають певного наперед визначеного строку розміщення. Для ощадних вкладів типовим є повільний, плавний ріст у зв'язку з тим, що використання коштів часто відбувається через кілька років після початкового внеску, на відміну від строкових депозитів, для яких характерна стрибкоподібна зміна розмірів, пов'язана із повним одноразовим використанням сум вкладу.

Ощадні депозити належать в основному приватним особам, які розміщують свої гроші в комерційних банках з багатьох різних міркувань, перш за все із-за зручності та безпеки. Багатьох вкладників, особливо дрібних, приваблює стабільність грошової суми заощаджень в комерційних банках, вони не бажають вкладати гроші в такі цінні папери, як акції чи облігації, поточна ринкова ціна яких може змінюватися під впливом багатьох кон'юнктурних факторів.

В Україні мобілізація заощаджень населення протягом тривалого часу була сконцентрована в єдиній кредитній установі - системі ощадних кас, пізніше перетворених на Ощадний банк. Становлення дворівневої кредитної системи, комерціалізація банківської діяльності виявили значну зацікавленість комерційних банків у акумуляції коштів населення на ощадні рахунки, що є значним джерелом ресурсів для розширення активних операцій. Зрозуміло, що при зростаючих темпах інфляції для клієнтів банку не вигідно розміщувати свої кошти на депозити із тривалими строками зберігання. В цих умовах з метою стимулювання надходження додаткових сум капіталів на депозити комерційні банки поступово пристосовують діючі форми організації вкладних операцій до нових потреб ринку. Так, наприклад, ощадні рахунки стали використовуватись і для безготівкових платежів, що призвело до стирання відмінностей між різними видами депозитів. Крім того, з'явилися нові види вкладів, режим використання яких дозволяє поєднувати переваги поточних рахунків і строкових депозитів. Кошти на таких рахунках можуть використовуватись для здійснення розрахунків з незначними обмеженнями техніко-організаційного порядку і одночасно за ними нараховуються досить високі проценти.

Депозити є найважливішим джерелом грошових коштів банку. Саме на їх залучення спрямовуються основні зусилля кредитних установ при проведенні пасивних операцій. Та оскільки при внесенні коштів на депозит ініціатива належить вкладнику, банку, як правило, буває досить важко добитися у випадку необхідності додаткового залучення коштів через депозити. Банки також зобов'язані дотримуватись встановлених норм резервування, що суттєво

обмежує їх можливості у використанні залучених в депозити коштів для активних операцій. Крім того, в рамках окремого регіону загальний обсяг коштів, що може бути розміщений у депозити, об'єктивно обмежений. Дані обставини зумовлюють необхідність нарівні з депозитними джерелами формування залученого капіталу активного використання інших методів мобілізації ресурсів, головним чином через отримання позик на грошовому ринку. Основна перевага такого методу формування залученого капіталу полягає у тому, що ініціатива у мобілізації коштів належить вже самому банку, що дозволяє йому порівняно оперативніше отримувати відповідні ресурси у випадку необхідності.

У розвинутих країнах комерційні банки мають у своєму розпорядженні широкий набір фінансових інструментів, за допомогою яких можна залучити ресурси недепозитними методами. До числа таких інструментів належать: отримання позик на міжбанківському ринку, угоди про продаж цінних паперів із зворотнім викупом, облік векселів і отримання позик у центральному банку, продаж банківських акцептів, випуск комерційних паперів, отримання позик на ринку євродоларів, випуск капітальних нот і облігацій.

В Україні через недостатню розвиненість грошового ринку і ринку капіталів комерційні банки можуть залучати ресурси двома основними недепозитними методами: отриманням позик у інших кредитних установ та продажем власних боргових зобов'язань. Найбільш поширеним методом залучення коштів є отримання кредитів на міжбанківському ринку ресурсів. Хоча традиційно головним джерелом залучення банківського капіталу вважаються різні види депозитів, специфіка вітчизняної банківської практики полягає в тому, що до недавнього часу для багатьох банків основним видом залучених ресурсів виступали не депозитні, а позичкові операції по міжбанківському кредитуванню. Це було спричинено значною мірою тим, що інші види пасивів не могли забезпечити адекватне розміщення коштів із достатнім ступенем прибутковості. З розвитком ринку позичкових капіталів міжбанківське кредитування набуває якісно нового характеру. Встановлення реальних ринкових цін на міжбанківські кредити робить не вигідним для банків-позичальників залучення даного виду ресурсів у значних обсягах, на тривалі строки.

Комерційні банки реалізують на ринку свої надлишкові ресурси, якщо самі в даний момент не мають можливості використовувати ці кошти для активних операцій у зв'язку із відсутністю належного попиту у власних клієнтів. Купляють же ресурси банки в основному при необхідності кредитування певних вигідних угод і відсутності для цього належного ресурсного забезпечення, а також у зв'язку з певними несприятливими обставинами, наприклад, значним вилученням коштів з депозитів, що зумовлює потребу забезпечення оптимального рівня ліквідності, необхідністю термінової оплати зобов'язань та іншими важливими потребами.

Сучасна практика отримання комерційними банками кредитів на міжбанківському ринку кредитних ресурсів поступово наближається до практики країн з розвинутою ринковою економікою і включає такі форми

міжбанківського кредитування, як кредитні аукціони Національного банку по рефінансуванню комерційних банків, а також ломбардний кредит, що може надаватися комерційним банкам під забезпечення державних цінних паперів, випущених міністерством фінансів.

Менш поширеним способом недепозитного формування залученого банківського капіталу є випуск комерційними банками власних боргових зобов'язань, основними формами яких є векселі і облігації, що емітуються банками з метою залучення додаткових ресурсів.

Банківський вексель являє собою боргове зобов'язання, що надає право його власникові отримати вказану у векселі суму у встановлений період погашення. Векселі, як правило, реалізуються з дисконтом, тобто скидкою, яка утворює прибуток векселедержателя при викупі векселя банком за номінальною вартістю. Крім того, важливим стимулюючим фактором придбання банківських векселів є можливість використання їх як засобу платежу в господарському обороті, а також можливість перепродажу векселів на вторинному ринку до настання строку їх погашення.

Облігація банку - це цінний папір, що засвідчує внесення її власником грошових коштів на забезпечення діяльності банку і підтверджує його зобов'язання відшкодувати номінальну вартість даного цінного паперу в передбачений у ньому строк з виплатою фіксованого процента. Власники облігацій, окрім права на гарантоване отримання номінальної вартості облігацій та встановлених процентів, мають право на продаж облігацій іншим способом до настання строку погашення, а також на гарантоване отримання вартості облігацій при ліквідації банку. Банки на власний розсуд можуть надавати власникам облігацій ряд додаткових пільг, наприклад, пріоритетне право на придбання акцій банку, пільгове кредитування чи розрахунково-касове обслуговування.

Випуск банками векселів та облігацій можна вважати досить зручним способом формування залучених ресурсів, що дозволяє використовувати переваги строкових депозитів, уникаючи одночасно ряду незручностей, притаманних депозитним формам мобілізації залученого капіталу. Водночас основна перевага випуску векселів і облігацій, яка полягає у можливості оперативного залучення коштів за ініціативою банку, може бути реалізована лише тоді, коли в країні достатньо розвинутий вторинний ринок цінних паперів: як біржовий, так і позабіржовий.

Формування залучених банківських ресурсів через проведення депозитних операцій або отримання позик на грошовому ринку є однією з найважливіших економічних основ для організації діяльності комерційного банку в цілому, адже залученому капіталу належить основна питома вага у покритті потреб банку в коштах для здійснення активних операцій, а в деякій мірі і для надання комісійно-посередницьких послуг. Правильна, ефективна організація пасивних операцій необхідна для забезпечення нормальної банківської діяльності на комерційних засадах, регулювання грошової маси в країні, успішного виконання банками як традиційних розрахунково-кредитних операцій, так і розширення спектру банківських послуг і в результаті для

переходу до комплексного обслуговування клієнтури. Дані обставини зумовлюють необхідність вироблення ряду напрямів вдосконалення організації формування залучених ресурсів комерційних банків з метою сприяння розвитку банківської системи з поступовим наближенням її до рівня світових стандартів.

Виходячи із наведених вище умов і порядку формування залученого банківського капіталу, необхідно виділити три основні проблеми, вирішення яких у значній мірі сприяло б вдосконаленню діяльності комерційних банків у цій сфері. До таких проблем слід віднести:

- нарощування обсягів різних видів депозитів всіх категорій вкладників;
- забезпечення більшої стійкості залучених банком ресурсів;
- ефективне використання залученого капіталу в активних та інших операціях з метою отримання достатньої величини прибутку.

В умовах розвитку ринкових відносин значно розширюються сфери діяльності комерційних банків, що викликає необхідність залучення додаткових обсягів капіталів з метою забезпечення ресурсами потреби у зростанні банківських активів.

Поступова стабілізація економічної ситуації в країні вимагатиме від банків активізації власної роботи щодо залучення капіталів, основою якої є депозитні операції. Тому для вирішення даної проблеми можна запропонувати такі основні шляхи їх вдосконалення.

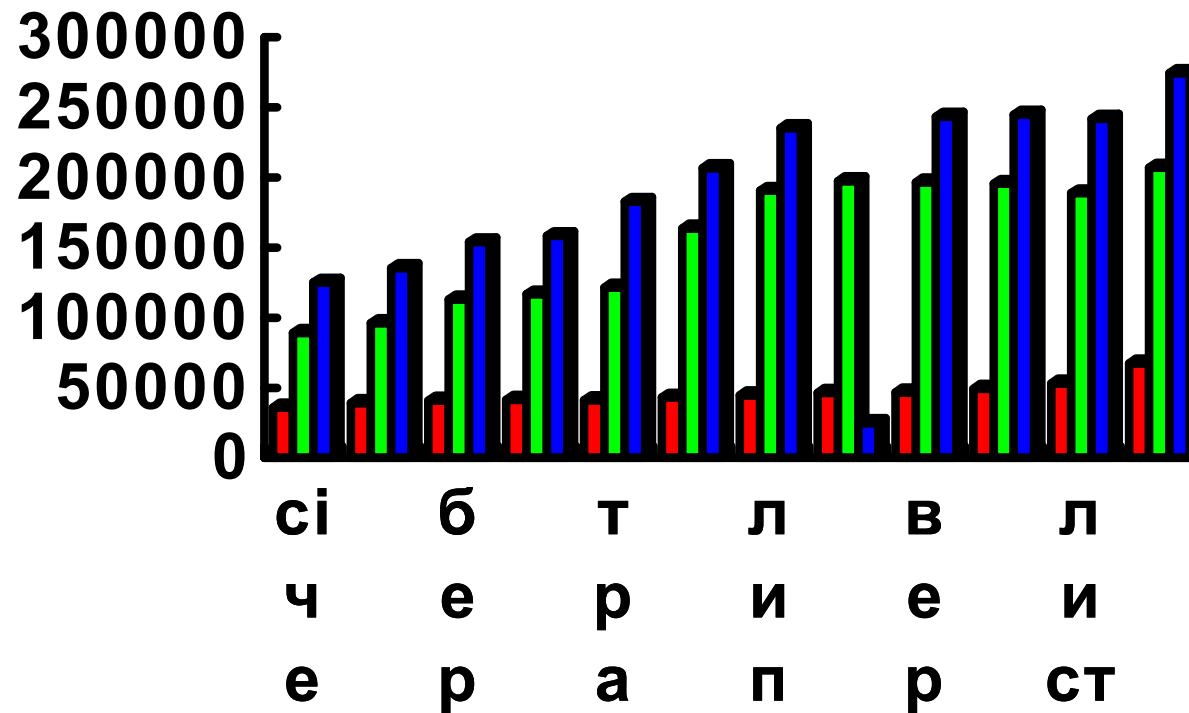
1. В сучасних умовах основна питома вага депозитів до запитання, що розміщуються в комерційних банках, належить юридичним особам. Банкам слід значно більшу увагу приділяти розвитку депозитних операцій з населенням, що дозволить краще збалансувати обсяги поточних вкладів у банківських установах. Адже депозити населення - невеликі за своїми розмірами, однак набагато численніші і менш динамічні у порівнянні з відповідними рахунками юридичних осіб. Насьогодні обсяг готівки на руках у населення є досить значним, і ті банки, які зможуть запропонувати індивідуальним вкладникам більший комплекс високоякісних послуг, отримають у своє розпорядження великі суми додаткових ресурсів. Розвиток таких послуг вимагає від банків нових підходів до встановлення форм депозитних рахунків, впровадження нової техніки і технології ведення банківських операцій із застосуванням різноманітних засобів (чекових книжок, кредитних карток, надання кредитів власникам поточних рахунків у формі овердрафту та ін.). Це дозволило б повніше задовольняти потреби клієнтів банків у різноманітних послугах, поліпшити якість обслуговування, підвищити зацікавленість індивідуальних осіб у розміщенні своїх коштів на поточних рахунках в банку і таким чином залучити нових вкладників.

2. Великі потенційні можливості для нарощування обсягів залучених ресурсів містяться у збільшенні масштабів діяльності банків по акумуляції коштів вкладників на строкові депозити. Хоча комерційні банки останнім часом і активізували даний вид операцій, питома вага строкових вкладів залишається значно нижчою, ніж аналогічний показник зарубіжних банків, і в середньому не перевищує третини загального обсягу депозитів клієнтів банків

в Україні (мал.7). Загальний же ріст ресурсів відбувався в останні періоди в основному за рахунок депозитів до запитання, а не строкових та ощадних вкладень клієнтів.

Виходячи з цього, комерційним банкам доцільно було б використовувати нарівні із строковими депозитами кошти спеціального призначення, що містяться на рахунках підприємств. І хоча за економічною суттю такі ресурси можна скоріше віднести до вкладів до запитання, оскільки строк по них в момент відкриття рахунку не встановлюється, на практиці вказані кошти зберігаються в банках порівняно тривалі строки, які можна приблизно розрахувати, виходячи із цільового призначення коштів. Тому як джерело строкових депозитів банки можуть використовувати і такі залишки коштів: нагромаджений підприємствами нерозподілений прибуток минулих років; невикористані амортизаційні відрахування; кошти для фінансування капітальних вкладень, що зберігаються на рахунках від моменту їх відкриття до початку фінансування; тимчасово вільні кошти фондів спеціального призначення, що утворюються на підприємствах за рахунок прибутку; резервні фонди, що утворюються на підприємствах, та ряд інших коштів спеціального призначення. Крім того, комерційні банки можуть активно використовувати як строкові депозити кошти благодійницьких, громадських та інших неприбуткових організацій, оскільки, як показує практика, залишки коштів цих організацій є найбільш стабільні і мають стійку тенденцію до зростання.

3. Важливим напрямом вдосконалення депозитних операцій банків є розширення практики залучення коштів клієнтів на ощадні вклади, і в першу чергу вклади населення як найбільш стійку частину мобілізованих банківських ресурсів. Чим більша кількість клієнтів обслуговується банком і чим дрібніші залишки коштів на їх рахунках, тим більша частина ресурсів може бути використана банком для своїх активних операцій. Це важливо ще і тому, що ощадні депозити мають, як правило, більш тривалі строки зберігання коштів порівняно з іншими видами вкладів. Очевидно в цьому плані можуть бути запропоновані аналогічні шляхи залучення коштів у вказані депозити, що і для рахунків до запитання: розширення кола ощадних рахунків, вдосконалення організації і підвищення якості обслуговування індивідуальних вкладників, застосування певних пільг.

Мал. 7. Динаміка коштів підприємств, організацій, населення, мобілізованих українськими банками у 1995 році, млрд. грн.

На сьогодні лише близько половини коштів населення, залучених комерційними банками, розміщено на строкових і ощадних депозитах (табл.4). Зрозуміло, що збільшення питомої ваги коштів, залучених на строк, є необхідною умовою не лише вдосконалення депозитних операцій банків, але і розширення сфер середньо- та довгострокового кредитування як основи економічного росту.

Таблиця 4

Структура вкладів населення у комерційних банках України *

	1.01.95	1.04.95	1.07.95	1.10.95	1.01.96
Усього вкладів, млрд. крб.	24 401	27 236	33 537	35 837	50 076
в тому числі, в %:					
до запитання	45,0	43,3	48,2	52,2	51,1
строкових	55,0	56,7	51,8	47,8	48,9

* За даними національного банку України

Особливо ефективним засобом додаткового залучення коштів індивідуальних вкладників як на ощадні, так і на інші види рахунків є різноманітні дебетові і кредитні картки, що можуть використовуватись для оплати товарів і послуг, отримання готівки та надання ряду інших додаткових можливостей, що стимулює їх власників до розміщення коштів у банку. Хоча даний вид послуг вимагає від банку значних матеріальних затрат, він є досить перспективним, особливо в умовах наростання конкурентної боротьби між банками.

4. Серед методів стимулювання залучення коштів на різні види депозитів суттєву роль відіграє процентна політика банку. Нині у цій сфері відсутні якісь певні стійкі схеми. В основному процентна ставка закладами визначається банком з кожним конкретним клієнтом на договірних засадах. Разом з тим розмір процента безпосередньо пов'язаний з умовами депозиту: сумою, строком, порядком вилучення та іншими.

З точки зору банку процент, що виплачується за депозитами, є важливим інструментом управління процесами формування і використання грошових нагромаджень підприємств та населення і одночасно ефективним засобом у конкурентній боротьбі банків за вкладників. Конкретні розміри процента за вкладними операціями складаються під впливом попиту і пропозиції на ринку кредитних ресурсів. Однак високі темпи інфляції в країні знижують ефективність даного стимулу до розміщення коштів у банках, знецінюючи вклади юридичних та фізичних осіб. Щоб утримати кошти клієнтів, банки змушені постійно підвищувати процентні ставки закладами. Однак, оскільки це призводить до скорочення банківської маржі, відповідно повинні зростати і проценти за активними операціями, інакше можуть знизитися обсяг прибутку та рівень рентабельності банку. Але підвищення процентів на кредити може викликати падіння попиту на них, тому процес зростання процентних ставок за

пасивними та активними операціями має об'єктивні межі, які визначаються загальним станом економіки, фінансів і грошового обігу в країні.

5. Враховуючи обмежені можливості банків залучати додаткові обсяги депозитів ціновими методами, перспективним напрямом вдосконалення вкладних операцій, може стати розширення кола депозитних рахунків клієнтів з різноманітним режимом функціонування, що надаватиме вкладникам банку ряд додаткових можливостей по використанню своїх коштів із прийнятним рівнем доходів.

У стосунках банків з різними групами клієнтів, як індивідуальними особами, так і підприємствами, доцільно було б використовувати депозитні рахунки, що мають змішаний режим функціонування. Корисним у цьому відношенні може бути досвід зарубіжних комерційних банків у застосуванні СМА-, АТS-, NOW-рахунків, розглянутих вище. З одного боку, кошти, що зберігаються на таких рахунках, можуть використовуватися для здійснення поточних платежів, а з іншого - вони є своєрідними фінансовими інвестиціями, що приносять їх власникам певні доходи.

При високих темпах інфляції і нестабільності грошової системи в країні доцільно впроваджувати у банківську практику такі види вкладів, як депозитні рахунки грошового ринку, які вже давно існують в США. Норма процента за такими рахунками є дуже чутливою до ринкової кон'юнктури і змінюється під впливом попиту і пропозиції на грошовому ринку.

Для забезпечення більшого надходження коштів на строкові і ощадні депозити було б доцільно спростити режим функціонування відповідних рахунків, тобто порядок зарахування коштів на вклади, видачі готівки та перерахування з депозитних рахунків. Слід більш широко застосовувати строкові вклади з додатковими внесками, а також скоротити обмеження на здійснення розрахунків із використанням коштів, що містяться на строкових і ощадних депозитах.

У перспективі чітке розмежування між різними видами депозитів - до запитання, строкових, ощадних - буде поступово зникати, що підтверджується досвідом комерційних банків розвинутих країн, де все більше розширюється сфера застосування змішаних типів рахунків.

6. Ще одним ефективним методом додаткового залучення банками коштів на депозити може стати застосування комплексного обслуговування клієнтури, тобто задоволення потреб клієнтів у різноманітних послугах. Це означає, що окрім традиційного кредитно-розрахункового і касового обслуговування, банки надають своїм клієнтам цілий ряд додаткових послуг. Наприклад, у взаємовідносинах з індивідуальними особами банки можуть взяти на себе зобов'язання здійснювати регулярні платежі за комунальні послуги, а також погашати інші зобов'язання з рахунків вкладників, розраховуватись, скажімо, з торговельними організаціями. Крім того, за дорученням тієї чи іншої особи банк може взяти на себе повне управління її коштами, вкладаючи їх у різні види доходних активів. Підприємствам банки можуть надавати різні консультаційні послуги по управлінню активами, проводячи аналіз форм використання і джерел їх грошових коштів. Може бути корисним досвід

зарубіжних банків, які повністю беруть на себе розрахунково-облікове обслуговування клієнтів: ведення амортизаційних і пенсійних рахунків, бухгалтерський облік операцій, нарахування і сплата податків, розрахунки заробітної плати, контроль за динамікою товарних запасів і продаж, аналіз витрат та інші послуги.

Застосування комплексного обслуговування сприяє підвищенню конкурентоспроможності банку у залученні додаткових коштів на депозити різних груп клієнтів. Постійне розширення діапазону послуг, зниження їх вартості, покращення якості кредитно-розрахункового і касового обслуговування, надання різного роду консультацій, пільгове обслуговування постійних вкладників сприятимуть збільшенню обсягу кредитних ресурсів банку, забезпечуючи йому належний рівень прибутковості при здійсненні активних операцій.

Зазначені вище напрями вдосконалення депозитних операцій комерційного банку характеризують в основному його потенційні можливості збільшення обсягу коштів, що залучаються на різні види вкладів. Водночас не менш важливим завданням банків є забезпечення належної стійкості вже залучених ресурсів, зведення до мінімуму можливостей їх непередбаченого вилучення у значних розмірах і підтримання, таким чином, банківської ліквідності на оптимальному рівні. У зв'язку з цим доцільно виділити такі основні шляхи вдосконалення операцій у формуванні залученого банківського капіталу, які б сприяли вирішенню даного завдання:

1. Встановлення різного роду мінімальних або середніх залишків на депозитних рахунках, які не повинні знижуватися. Такі залишки можуть бути встановлені як по рахунках до запитання, так і по строкових та ощадних депозитам. Подібна практика поширена серед зарубіжних комерційних банків, які у договорах з клієнтами, як правило, обумовлюють розміри вказаних залишків.

Підтримання мінімальних компенсаційних залишків на рахунках клієнтів з одного боку надає банкам можливість не стягувати плату за розрахунково-касове обслуговування, а з іншого - надає певні гарантії щодо обсягу депозитів, які не можуть бути вилучені клієнтами у будь-який момент. Лімітування залишків коштів на рахунках клієнтів полегшує банкам процес планування залучених ресурсів.

У клієнтури в свою чергу розширюються можливості аналізу ефективності розміщення коштів на банківських рахунках.

З метою стимулювання клієнтів до підтримання на належному рівні встановлених мінімальних залишків банки можуть певним чином преміювати їх за дотримання цього мінімуму або надавати різні пільги.

2. Розробка умов диференціації строкових депозитів, подібних до тих, що використовуються західними банками, але не знайшли активної реалізації у практиці українських комерційних банків, хоча окремими банківськими установами вже використовуються. Мова йде насамперед про поділ строкових депозитів на прості строкові вклади, які повертаються власнику у заздалегідь встановлений строк, і вклади з попереднім повідомленням про вилучення, які

можуть бути повернуті клієнту тільки за умови попереднього представлення банку спеціальної заяви. Для банку досить зручно отримувати повідомлення про вилучення вкладу заздалегідь, за певний строк (іноді він може бути значним), так як це дає можливість з врахуванням майбутніх змін своєчасно рефінансувати активні операції з інших джерел. На практиці банки далеко не завжди дотримуються терміну від моменту подачі клієнтом заяви до моменту вилучення депозиту, а частіше виплачують кошти на першу вимогу. Однак у будь-якому випадку використання банками у практиці депозитних операцій вкладів з попереднім повідомленням про вилучення створює для банків відносно надійні гарантії щодо забезпечення стабільності залученого капіталу, дозволяючи правильно прогнозувати зміни у ресурсній базі.

3. Випуск комерційними банками депозитних сертифікатів. Дані фінансові інструменти у порівнянні з акумуляцією коштів на строкові депозити мають для банку важливу перевагу, яка полягає у беззаперечній гарантії, що депоновані кошти не будуть вилучені до закінчення узгодженого строку випуску сертифікату, який може бути досить тривалим. Депозитні сертифікати мають переваги і для вкладника, що робить їх більш привабливими порівняно із строковими депозитами. Покупець оборотного сертифіката має можливість розмістити надлишок своїх коштів у банку на певний строк з винагородою у вигляді процентів. При необхідності сертифікат може бути реалізований на ринку до настання строку погашення і без втрати процентів. У банку ж відповідний депозитний рахунок не зачіпається, що сприяє стабільності залученого капіталу.

4. Створення спеціальних міжбанківських фондів для страхування депозитів клієнтів. Практика функціонування подібних фондів досить поширена у розвинутих країнах світу. Наприклад, у США Федеральною корпорацією страхування депозитів гарантується відшкодування клієнтам банків сум вкладів у розмірах до 100 тисяч дол. Цілком очевидною є необхідність створення подібного фінансового інституту і в Україні, особливо в умовах нестабільності економічної системи. Існування спеціального страхового фонду, кошти якого могли б формуватися за рахунок відрахувань від прибутку комерційних банків, може значно підвищити довіру до них у середовищі потенційних вкладників, так як даватиме їм впевненість у надійності розміщення своїх коштів. А це є позитивним моментом і для комерційних банків, оскільки надає їм гарантії, що за певних несприятливих обставин вилучення вкладів не набуде масового характеру, що є важливим фактором для досягнення стабільності залученого капіталу.

Слід зазначити, що в Україні перші кроки у вказаному напрямі здійснюються шляхом створення Міжбанківського фонду обов'язкового страхування вкладів фізичних осіб, призначеного для компенсації можливих втрат вкладників комерційного банку у випадку його банкрутства або ліквідації. При цьому суми компенсаційних виплат встановлюються в розмірі 100% для депозитів, еквівалент яких не перевищує 300 ЕКЮ, і 80% - для вкладів, величина яких перебуває в межах 300 - 500 ЕКЮ. Зрозуміло, що надалі, зі стабілізацією економічного становища в країні розміри компенсацій

повинні бути збільшені до рівня, адекватного реальним обсягам нагромаджень населення відповідно до поточної господарської кон'юнктури.

5. Операції банків по маневруванню залученим капіталом, особливо з використанням позик на міжбанківському ринку. Справді, в окремі періоди часу у комерційних банків може виникати як надлишок ресурсів, пов'язаний з тимчасовою відсутністю попиту клієнтів, так і нестача, обумовлена або додатковим попитом на ресурси або їх непередбаченим вилученням з депозитів.

У цих умовах перед банком може постати завдання або оперативного продажу надлишкових ресурсів іншим кредитним установам з тим, щоб не допускати бездіяльного омертвлення коштів, або термінової купівлі додаткових обсягів ресурсів для підтримання на належному рівні своєї ліквідності. В обох випадках даний спосіб регулювання банками залученого капіталу вимагає високого рівня розвитку міжбанківського ринку ресурсів. Дані обставини зумовлюють необхідність розвитку у нашій країні належної інфраструктури міжбанківського ринку, основою якої могло б стати створення єдиної для всіх банків інформаційної мережі - своєрідної електронної біржі банківських ресурсів, до функцій якої належало б зведення різних банків при купівлі-продажу ресурсів. Розвиток міжбанківського ринку із застосуванням сучасних інформаційних технологій міг би сприяти досягненню стабільності залученого банківського капіталу шляхом гарантування можливості його оперативного поповнення у випадку виникнення необхідності.

Окрім наведених вище напрямів забезпечення стійкості залучених банківських ресурсів, не менш важливим завданням, що стоїть перед банками, є ефективне використання залученого капіталу, так як від цього залежить прибутковість діяльності банку в цілому. Найбільш простим способом для оцінки стану використання як депозитів, так і залученого капіталу в цілому може бути періодичне визначення банком коефіцієнту зв'язаності депозитів або залученого капіталу. Дані коефіцієнти повинні дорівнювати 1, що означає, що всі депозити банку і його залучені ресурси в цілому задіяні в обороті. Більш складним способом оцінки, що може застосовуватись банком, є періодичне співставлення розмірів залучених ресурсів, згрупованих за джерелами, строками, розмірами процентних виплат, з відповідними групами активних вкладень і визначення на цій основі ефективності розміщення залученого капіталу в плані отримання доходу за різними групами. Така аналітична робота, що проводиться із застосуванням сучасної обчислювальної техніки, може стати важливим засобом управління пасивними операціями банку, суттєво сприяючи підвищенню їх ефективності.

Застосування у практичній банківській діяльності розглянутих напрямів вдосконалення операцій по формуванню залученого капіталу могло б у значній мірі розширити можливості комерційних банків у сфері мобілізації ресурсів та їх ефективного використання. Подальше підвищення ролі вказаних операцій банків, їх розвиток до рівня світових стандартів будуть відбуватися по мірі створення у нашій країні всіх необхідних умов, притаманних ринковій економіці.

2.3. Ліквідність і прибутковість як найважливіші умови банківської діяльності

Головним мотивом діяльності комерційного банку, як і будь-якого іншого підприємства, є отримання прибутку. Без дотримання принципу прибутковості діяльність банку втрачає економічний зміст. Крім того, його акціонери чи індивідуальні власники інвестують кошти в розвиток банку в першу чергу з метою отримання доходу, співставного за рівнем з доходами в інших галузях економіки. Однак специфіка комерційного банку як особливого підприємства роду полягає в тому, що він у своїй діяльності використовує в основному кошти інших суб'єктів ринку, тоді як в основі організації господарювання підприємств інших галузей економіки лежать власні кошти. Зрозуміло, що банкрутство такого підприємства безпосередньо загрожує тільки його власникам та обмеженому колу контрагентів, тоді як імовірний фінансовий крах кредитної установи може негативно позначитись не лише на багатьох її клієнтах, але і на стані усїєї банківської системи. Банки, які не можуть виконати свої платіжні зобов'язання, через міжбанківський ринок тісно пов'язані з іншими кредитними установами, що може спричинити цілу серію банківських крахів, результатом яких стане порушення грошового обігу з ризиком переходу в кризу усїєї грошово-кредитної системи країни, а потім і в кризу економіки в цілому. У зв'язку з цим серед основних цілей діяльності комерційного банку поряд з прибутковістю на перший план висувається забезпечення високого рівня надійності і мінімізації ризику банківських операцій. Забезпечити досягнення вказаної мети можливо за умови дотримання банками належного рівня своєї ліквідності.

Під ліквідністю (від лат. liquidus - рідкий, текучий) прийнято розуміти можливість і здатність банку забезпечувати безперебійне і своєчасне виконання законних грошових вимог і своїх фінансових зобов'язань перед вкладниками і кредиторами. Оцінка ліквідності банку дає уяву про його платоспроможність, як здатність своєчасно в повному обсязі виконувати свої платіжні зобов'язання, що впливають з активних, пасивних та інших операцій банку.

В умовах ринкових відносин практично неминучою є деяка нестабільність грошово-кредитної системи, оскільки банки організують свої активні операції на основі, головним чином, позичених коштів. Тому платоспроможність банків є поняттям значною мірою відносним, заснованим лише на припущенні, що вкладники не стануть знімати кошти зі своїх рахунків одночасно. У цілому всі основні причини порушення здатності комерційних банків виконувати свої зобов'язання в потрібному обсязі і в задані строки можна поділити на три групи.

До першої групи можна віднести всі прорахунки банків, коли вони не вірно оцінюють величину можливих ризиків при здійсненні своїх операцій. Ринкова організація економіки робить прибутковість найважливішим стимулом роботи банків. У погоні за прибутком банки можуть вкладати кошти тільки у дохідні операції, приділяючи мало уваги оцінці їх ризикованості. Однак розвиток ринкових відносин завжди пов'язаний з деякою нестабільністю

різноманітних економічних параметрів, що відповідно породжує серію банківських ризиків. Так, постійно змінюються попит і пропозиція, фінансові умови укладення угод, платоспроможність клієнтів та інші фактори. Тому банк при здійсненні певної операції ніколи не може бути заздалегідь впевненим у її кінцевих результатах, тобто завжди несе ризик фінансового результату операції.

У другу групу причин можна виділити форсмажор. В результаті його настання виникають обставини, що не залежать ні від позичальника, ні від банку, за яких кредитор не може отримати назад свої кошти. Як правило, такі обставини виникають внаслідок дії непереборної сили або під впливом подій надзвичайного характеру, які неможливо ні передбачити, ні уникнути.

Третя група причин пов'язана з порушенням збалансованості активів і пасивів балансу банку за ступенем відповідності строків розміщених активів і залучених банком пасивів, що може спричинити відсутність у банку необхідних коштів у потрібний момент для погашення своїх зобов'язань.

Кожна із вказаних груп має свої особливості. Перша група причин порушення платоспроможності банку цілком і повністю залежить від якості аналітичної роботи його персоналу в процесі здійснення кожної конкретної операції, а тому вона є предметом окремого дослідження. Стосовно можливих негативних наслідків у зв'язку з форсмажорними обставинами, то їх уникнути взагалі неможливо. Тому в основі оцінки ліквідності комерційних банків лежить аналіз збалансованості їхніх активних і пасивних операцій, що на сьогодні є найбільш прийнятним методом якісної оцінки платоспроможності банку.

Значні диспропорції у банківському балансі можуть виникати із-за невідповідності строків розміщення активів і залучення пасивів. Наприклад, за рахунок короткострокових залучених коштів банк видав довгострокові кредити. У результаті виникає невідповідність структури активів і пасивів банку за часом, що призводить до підриву його ліквідності.

Основним принципом, на основі якого забезпечується підтримання ліквідності банку, є відповідність активів його балансу до строків очікуваного виникнення потреби в коштах для погашення зобов'язань перед кредиторами і вкладниками. Безпосередня ув'язка строків розміщення коштів із строками залучення ресурсів є важливим фактором, що обумовлює можливість банку своєчасно і без втрат перетворювати його зайняті активи у грошову форму для виконання своїх зобов'язань. Така ув'язка досягається шляхом групування відповідних статей балансу банку - активних і пасивних - за строками їх виконання і проведення належного порівняльного аналізу отриманих сум.

Як правило, оцінку відповідності вказаних груп активів і пасивів у банківській практиці прийнято здійснювати не за абсолютними сумами, а за допомогою системи відносних показників, що виражають певні співвідношення між різними статтями активу і пасиву банківського балансу. У різних країнах показники ліквідності мають різні назви, неоднакові і методики їх розрахунку, що пов'язано з існуючою практикою і традиціями, залежить від величини і спеціалізації банків, кредитної політики та ряду інших обставин.

В Україні згідно з діючими нормативними актами Національного банку для оцінки ліквідності комерційних банків прийнято використовувати такі основні коефіцієнти: показники щоденної ліквідності, показник поточної ліквідності, показник короткострокової ліквідності і показник загальної ліквідності. Безпосередня оцінка рівня ліквідності конкретного банку здійснюється шляхом порівняння фактичних значень вказаних коефіцієнтів з доведеними нормативами.

Так, показники щоденної ліквідності банку визначаються у вигляді трьох основних коефіцієнтів:

$$1) Л1 = K_{кр}/ЗК ,$$

де $K_{кр}$ - залишок коштів комерційного банку на кореспондентському рахунку в Національному банку та каси, $ЗК$ - обсяг залучених банком коштів.

Нормативне значення показника $Л1$ не повинно бути нижчим 0,15.

$$2) Л2 = KЗ/Зр ,$$

де $KЗ$ - обсяг заборгованості за кредитами, виданими банком, $Зр$ – суми залишків на розрахункових і поточних рахунках та депозитах.

Значення показника $Л2$ не повинно бути більшим за 0,7.

$$3) Л3 = Ва/За ,$$

де $Ва$ - високоліквідні активи, що включають залишки готівки в касі і прирівняних до неї коштів, кошти на кореспондентському рахунку в Національному банку, на депозитних рахунках в інших банках, готівку в процесі інкасації, кошти на рахунках в іноземних банках; $За$ – загальні активи банку, тобто сума активних залишків його балансу.

Значення показника $Л3$ не повинно бути нижчим 0,2.

Показники поточної ($Л4$), короткострокової ($Л5$) та загальної ($Л6$) ліквідності банку розраховуються за формулами, що відображають співвідношення між зобов'язаннями банку та його активами. При цьому до зобов'язань відносять кошти на розрахункових, поточних, депозитних рахунках та кредиторську заборгованість, а також суми гарантій і поручительств, наданих банком. До активів належать готівка та прирівняні до неї кошти, кошти на кореспондентському рахунку банку та в обов'язкових резервах, кошти, вкладені в цінні папери, дебіторську заборгованість та кредити.

Зазначені формули мають вид: $Л4 = ЗБ4/ЛА4$,

де Л4 - показник поточної ліквідності; ЗБ 4 - зобов'язання банку до запитання та зі строком виконання протягом місяця; ЛА 4 - активи банку з відповідними строками погашення.

$$Л5 = ЗБ 5 / ЛА 5,$$

де Л5 - показник короткострокової ліквідності; ЗБ 5 - зобов'язання банку до запитання та зі строком виконання протягом трьох місяців; ЛА 5 - активи банку зі строками погашення, що настають не пізніше як через три місяці.

$$Л6 = ЗБ 6 / ЛА 6,$$

де Л6 - показник загальної ліквідності, що визначається як співвідношення всіх зобов'язань банку (ЗБ 6) та всіх його активів (ЛА6).

Нормативне значення показників поточної, короткострокової та загальної ліквідності банку не повинно перевищувати 1,0.

Особливістю нині діючої системи показників ліквідності комерційних банків є встановлення нарівні з директивними нормативами оціночних, які мають рекомендаційний характер і включають показники щоденної ліквідності, що розраховуються для оптимального регулювання банківських активних і пасивних операцій з точки зору підтримання необхідного рівня ліквідності і зниження ризику. Показники поточної, короткострокової та загальної ліквідності є обов'язковими для усіх комерційних банків. Дані коефіцієнти відображають, яка частина тих чи інших зобов'язань банку може бути погашена у відповідні строки, а їх директивне нормування Національним банком змушує комерційні банки дотримуватись відповідності між строками, на які залучаються кошти, і строками, на які вони розміщуються, що сприяє підтриманню ліквідності банків на належному рівні.

Однак, слід зазначити, що така оцінка відображає існуючий стан ліквідності комерційного банку на якусь певну конкретну дату, що обмежує його можливості у оперативному регулюванні рівня своєї платоспроможності. З цієї точки зору необхідним слід вважати проведення банківськими установами глибокого всебічного аналізу всіх факторів, здатних впливати на рівень ліквідності комерційного банку, та здійснення необхідного регулювання такого впливу на основі внесення оперативних змін у проведення тих чи інших банківських операцій. Серед основних напрямів такої аналітичної роботи можна запропонувати: оцінку ризикованості окремих активних операцій банку, їх дохідності та можливості перетворення на засоби платежу; аналіз впливу окремих банківських операцій на стан ліквідності; прогнозування зміни співвідношення обсягу залучених вкладів і виданих кредитів; оцінку можливостей використання зовнішніх джерел поповнення ліквідних коштів.

Важливе значення для оцінки ліквідності комерційного банку за структурою його активів і пасивів має визначення ступені надійності вкладень банку в різні групи активів. Оцінка ризикованості активних операцій банку тісно пов'язана з класифікацією їх в залежності від строків виконання: чим

триваліші строки, на які здійснюються вкладення коштів банку, тим вищий рівень їх ризикованості.

Для оцінки стану активів комерційного банку їх поділяють на чотири групи, виходячи із рівня ризикованості вкладень і можливості втрати ними частини своєї вартості при перетворенні на ліквідні засоби платежу. При цьому окремим категоріям і групам активів присвоюються поправочні коефіцієнти (табл. 5).

Таблиця 5

Групування активів балансу банку у відповідності із ступенем ризику

ВИДИ АКТИВІВ	Коефіцієнти ризику
I група	
1. Каса і прирівняні до неї кошти	0
2. Кошти на кореспондентському рахунку в Національному банку	0
3. Кошти на депозитних рахунках в банках	0
II група	
4. Готівка в процесі інкасації	0,1
5. Кошти на рахунках в іноземних банках	0,1
6. Цінні папери уряду України	0,2
III група	
7. Будинки і споруди	0,5
8. Кредити під заставу майна, векселів при умові, що сума застави становить не менше 125% від суми кредиту	0,5
9. Позички, гарантовані урядом України	0,5
IV група	
10. Кредити під заставу майна, векселів, при умові, що сума застави становить менше 125% від суми кредиту	1,0
11. Позички під страхування, гарантію або поручительство (в тому числі під гарантію місцевих органів влади)	1,0
12. Позички без забезпечення (бланковий кредит)	1,0
13. Прострочені позички (незалежно від виду забезпечення), крім безнадійних на повернення	1,0
14. Пролонговані кредити (незалежно від виду забезпечення)	1,0
15. Безнадійні до повернення позички	1,0
16. Інші основні засоби	1,0
17. Дебітори	1,0
18. Факторингові операції	1,0
19. Операції з цінними паперами	1,0
20. Витрати майбутніх періодів	1,0

На підставі даних таблиці можна зробити висновок, що в I групу входять активи, вільні від ризику, у II групу - активи з мінімальним ризиком, а в III-IV групи - з підвищеним ризиком. Відповідно з даною класифікацією рівень ліквідності комерційного банку оцінюється залежно від питомої ваги різних груп активів із різними ступенями ризику в загальній сумі вкладень банку.

Чим більша частка в балансі банку належить високоризиковим активам, тим нижчий рівень його ліквідності, і навпаки, чим більшу питому вагу займають активи з низьким ступенем ризику, тим позитивніше це відображається на стані ліквідності банку.

Слід зазначити, що даний розподіл активів банку у відповідності із ступенем їх ризикованості, що діє на сьогодні відповідно з нормативними актами Національного банку, не позбавлений і деяких недоліків. Так, зокрема, усі кредитні операції об'єднані в групи не залежно від цільового призначення, хоча вони є далеко не однорідні за рівнем ризику. Наприклад, кредити підприємствам на виробничі потреби або кредити населенню на споживчі цілі, валютні та інші види кредитів представляють собою досить різні за ризикованістю активи. Те саме стосується і вкладень банку в цінні папери підприємств, а також у будівлі, споруди та інше нерухоме майно, особливо враховуючи становлення і розвиток вторинного ринку цінних паперів, а також повноцінного ринку нерухомості. Певні сумніви викликає доцільність об'єднання в єдину групу ризикованості різних видів наданих банком кредитів, не залежно від форм наданого забезпечення. Цілком зрозуміло, що кредити, надані, наприклад, під заставу майна та векселів (хоча і не в сумі 125% розміру позики) не є такими ж ризиковими, як кредити, що надані взагалі без будь-якого забезпечення, не кажучи вже про прострочені, пролонговані чи безнадійні позики.

Таким чином, постає питання про доцільність усереднення показників ризику і виведення певних загальних величин за такими різнорідними операціями, оскільки це може нівелювати саму ідею диференціації ризиків і спотворити об'єктивність отриманих результатів.

У зв'язку з тим, що на рівень ліквідності комерційного банку значний вплив має питома вага різних груп активів із різними ступенями ризику, регулювання стану банківської ліквідності може здійснюватись шляхом зміни структури вкладень банку. При цьому в залежності від рівня показників ліквідності банк може змінювати частку високоризикових або низькоризикових активів у загальному портфелі вкладень, забезпечуючи потрібний стан власної платоспроможності.

З метою отримання повноцінної характеристики наявного стану та можливих змін ліквідності комерційного банку слід також враховувати вплив результатів проведення окремих банківських операцій на загальний рівень ліквідності кредитної установи. Особливо це стосується таких базових операцій комерційного банку як кредитне і розрахунково-касове обслуговування клієнтів.

Так, особливості задоволення банком вимог клієнтури у готівкових коштах і безготівкових перерахунках має важливе значення для оцінки його

ліквідності. У випадку виникнення у клієнтів потреб в готівці банк повинен мати в своєму розпорядженні необхідний залишок в касі. Розмір такого залишку залежить від обсягу грошових операцій і швидкості обороту грошей. Чим вища частка готівки, що видається клієнтам, тим відносно більшим повинен бути залишок коштів в касі банку. Оскільки кошти, що зберігаються у вигляді готівки в касі не приносять банку ніякого доходу, він старається звести їх питому вагу в загальному обсязі активів до мінімуму. Застосовувані в сучасних умовах методи оцінки ліквідності банків не враховують необхідності утворення в банківських касах залишків готівки, необхідних для задоволення вимог клієнтів. Однак, наявність необхідного залишку готівки в касі є важливою передумовою дотримання ліквідності банку, оскільки дозволяє йому безперервно задовольняти вимоги клієнтів. Тому при оцінці ліквідності кредитної установи слід враховувати розмір залишку готівки в касі банку, обсяг оборотів з видачі готівки для задоволень вимог клієнтури, а також співвідношення розмірів видач грошей з каси із обсягом зобов'язань банку за пасивними операціями. При цьому слід враховувати і динаміку вказаних параметрів.

Здійснення безготівкових розрахункових операцій на вимогу клієнтів має дещо менший вплив на стан ліквідності банку, оскільки не вимагає від нього утворення в касі певного залишку готівки. Однак, різні безготівкові розрахунки мають неоднаковий вплив на стан банківської ліквідності. Так, у випадку, якщо розрахунки здійснюються між клієнтами одного банку, відбувається лише переміщення коштів по їх рахункам, що не впливає на загальний обсяг зобов'язань банку, а тому не відображається на рівні його ліквідності.

Якщо ж розрахунки здійснюються між клієнтами різних банків, то суттєве значення має форма кореспондентських відносин, за допомогою якої проводиться перерахування коштів. У тому випадку, якщо кореспондентські відносини встановлені безпосередньо між двома банками, то безготівкові перерахунки коштів клієнта одного банку на користь клієнта іншого банку зменшують залишок на рахунку клієнта одного банку з відповідним збільшенням у даному банку залишку на кореспондентському рахунку іншого банку. В результаті такої операції замість зобов'язань даного банку клієнту виникають зобов'язання іншому банку в розмірі перерахованої суми, що, однак, як і в попередньому випадку, не відображається на загальному обсязі зобов'язань банку, а тому не впливає на його ліквідність. Інакша ситуація виникає при здійсненні розрахунків через кореспондентські рахунки комерційних банків, відкриті в центральному банку або в розрахунковій палаті. В цьому випадку в разі виникнення у клієнта потреби в перерахуванні коштів комерційний банк повинен мати на своєму кореспондентському рахунку достатній залишок для здійснення такого перерахунку. А це означає, що комерційні банки з метою забезпечення безперервного задоволення вимог клієнтів у безготівкових розрахунках повинні формувати частину своїх активних вкладень у вигляді залишку коштів на кореспондентському рахунку в центральному банку, що слід враховувати при розрахунку ліквідності, оскільки це має безпосередній вплив на структуру активів і пасивів комерційного банку.

Поряд з розрахунковими і касовими операціями комерційних банків значний вплив на рівень їхньої ліквідності мають і кредитні операції. Справа в тому, що позичкові операції супроводжуються зміною обсягу зобов'язань банку, що відображається на його ліквідності. Так, якщо надані в позику кошти зараховуються на розрахункові рахунки клієнтів, то відбувається збільшення обсягу кредитних вкладень, а разом з тим і зобов'язань банку. Такі ж результати мають місце і при перерахуванні суми наданого кредиту на рахунок іншого клієнта в іншому банку. Відповідні зміни ліквідності можуть відбуватися і при використанні коштів з розрахункового рахунку клієнта для погашення заборгованості за позиками. В цьому випадку відбувається зменшення обсягу кредитних вкладень і зобов'язань банку.

Розглянуті взаємозв'язки змін обсягу кредитних вкладень і зобов'язань банку вказують на необхідність для оцінки його ліквідності використовувати аналіз позичкових операцій комерційного банку. Це підтверджується ще й тим фактом, що банк для задоволення можливих запитів своїх клієнтів може використовувати не лише залишки коштів в касі і на кореспондентському рахунку, але і суми, що вивільняються при погашенні заборгованості за позиками. Крім того, вимоги клієнтів можуть полягати і у використанні коштів з їхніх розрахункових рахунків для погашення позичкової заборгованості, що зумовлює, в свою чергу, одночасне зменшення обсягу кредитних вкладень і зобов'язань банку, а тому має суттєвий вплив на його ліквідність. Зазначені моменти підтверджують необхідність використання для оцінки банківської ліквідності не тільки даних про залишки кредитних вкладень і зобов'язань банку, але і про їх обороти і оборотність за період, що аналізується.

Таким чином, для комплексної, всебічної оцінки і регулювання ліквідності комерційного банку слід враховувати вплив окремих його операцій на зміну структури активів і пасивів, що дає змогу виявити не лише наявний стан ліквідності, але і передбачити можливі тенденції його зміни в майбутньому, а завдяки цьому організувати діяльність банку так, щоб не допустити найменшої можливості невиконання ним своїх зобов'язань перед клієнтами.

Ліквідність комерційного банку значною мірою залежить від коливань загальної суми вкладів та попиту на кредити. Тому як один з методів регулювання рівня своєї ліквідності банк може використовувати прогнозування співвідношення обсягу залучених вкладів і виданих кредитів. Основна мета такого прогнозування полягає у визначенні з максимально можливою точністю потреби банку в найбільш ліквідних активах на найближчу перспективу. Річ у тім, що вкладення банку у вказані активи або взагалі не приносять прибутку або забезпечують мінімальний рівень доходності. У зв'язку з цим банки намагаються звести питому вагу найбільш ліквідних активів у загальному обсязі своїх вкладень до мінімуму. Однак така ситуація може суттєво погіршити стан ліквідності комерційного банку. Тому, щоб не утримувати значні суми коштів у вигляді найбільш ліквідних активів, які не приносять доходу, банк може забезпечити достатній рівень прибутковості своєї діяльності, завчасно прогнозуючи можливі зміни обсягу вкладів і кредитів.

Таке прогнозування у своїй основі може охоплювати два аспекти. З одного боку здійснюється аналіз макроекономічних факторів, які впливають на залучення вкладів та зміну попиту на кредити. Вказані фактори можна розділити на кілька груп: випадкові, які не піддаються ні реальному передбаченню, ні впливу і які можна розцінювати як форсмажор; сезонні, пов'язані з особливостями виробництва в окремих галузях економіки (наприклад у сільському господарстві), а також із сезонними коливаннями руху грошових потоків населення (у періоди відпусток, свят і т.п.); циклічні, які обумовлені підйомами і спадами ділової активності з настанням різних фаз економічного циклу; довгострокові, пов'язані із тривалими структурними зрушеннями в економіці, що відбуваються під впливом науково-технічного прогресу, а також із змінами у розподілі валового національного продукту на фонди виробництва і споживання. Оцінка даних факторів дозволяє простежити і в деякою мірою передбачити загальні тенденції у змінах вкладів і коливаннях попиту на кредит. Однак для більшої конкретизації прогнозу банк повинен проводити аналіз очікуваних змін і на мікроекономічному рівні, досліджуючи потреби в кредиті та можливий рівень вкладів стосовно кожного із своїх основних клієнтів.

Загальні результати такого прогнозування дають банку можливість розрахувати очікувані надходження коштів у вигляді припливу нових вкладів або погашення виданих позик, а також ймовірні виплати за вкладними рахунками та у зв'язку із необхідністю задоволення потреб клієнтів у кредитах. У свою чергу, це дає можливість оцінити майбутні обороти коштів за пасивними і активними операціям і таким чином передбачити можливі потреби банку в ліквідних активах для покриття своїх зобов'язань.

Розглянуті способи і методи регулювання стану ліквідності комерційного банку, до яких відносяться оцінка ризикованості окремих активних операцій банку, їх дохідності та можливості перетворення на засоби платежу, аналіз впливу окремих банківських операцій на стан ліквідності, прогнозування зміни обсягу вкладів і коливання потреби в кредитах, орієнтовані в основному на внутрішні джерела забезпечення банківської ліквідності. За рахунок таких джерел банки можуть забезпечити достатній рівень своєї ліквідності двома способами: або створюючи певний запас високоліквідних коштів (залишки коштів на кореспондентському рахунку і готівки в касі), за рахунок яких можна в будь-який момент погасити зобов'язання перед клієнтами, або формуючи пакет своїх вкладень з таких активів, які можна відносно легко і без втрат перетворити на платіжні засоби для погашення зобов'язань, якщо для реалізації таких активів в країні є стабільний ринок. Вказані методи регулювання ліквідності мають як переваги, так і недоліки. Їх основною перевагою є досить висока надійність забезпеченості банку достатнім обсягом ліквідних активів для виконання своїх зобов'язань, що зумовлює високий рівень ліквідності банку в цілому. В той же час, суттєвим недоліком даних методів є те, що формування банківських активів за принципом забезпечення максимального рівня їх ліквідності негативно позначається на дохідності комерційного банку. У зв'язку з цим, з метою підтримання платоспроможності банку і забезпечення

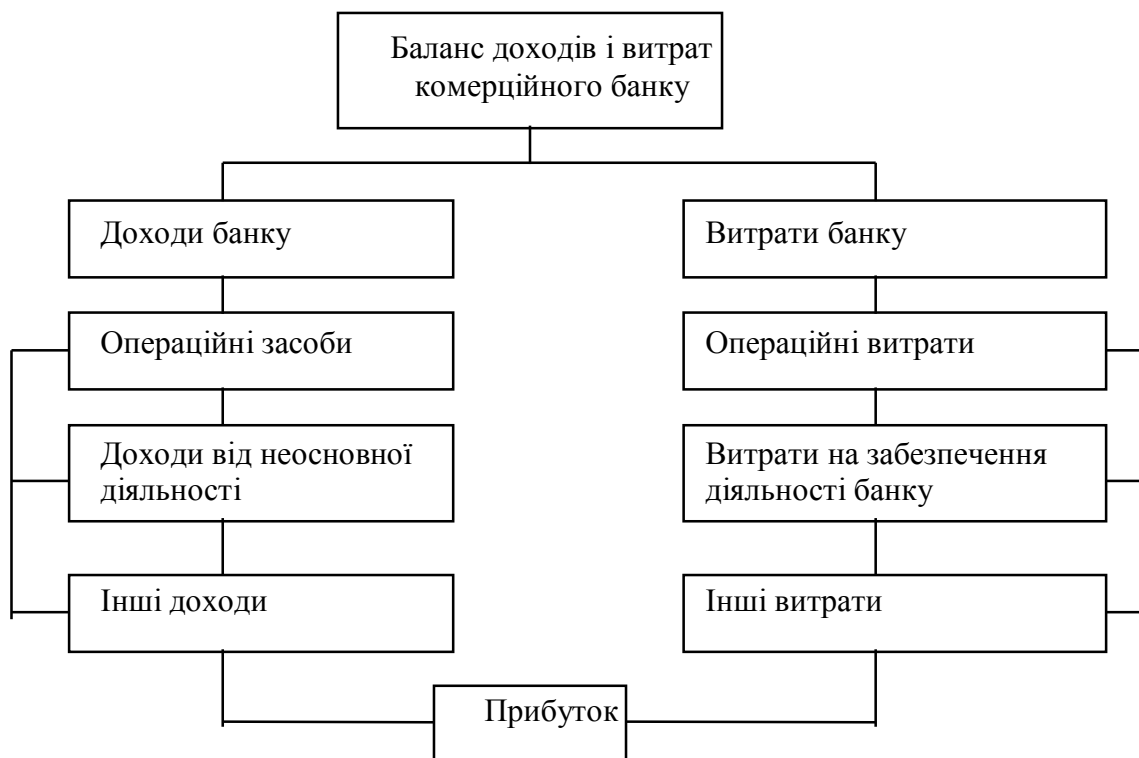
безперебійного виконання ним своїх зобов'язань можуть бути використані і зовнішні джерела поповнення ліквідних коштів. Основним видом таких джерел є отримання банком кредитів у центральному банку або в інших комерційних банках. Такі кредити мають, як правило, короткостроковий характер і видаються на умовах, зазначених в укладених між банками кредитних договорах. У країнах з розвинутими ринковими відносинами комерційні банки мають можливість залучати необхідні їм кошти і з інших джерел - наприклад, шляхом укладання угод про продаж цінних паперів з наступним їх зворотнім викупом, отримання позик на ринках євровалют, емісії на ринках короткострокових цінних паперів. Суттєвою перевагою методу забезпечення ліквідності за рахунок зовнішніх джерел є те, що, використовуючи його, комерційний банк отримує значно більші можливості для маневрування своїми внутрішніми ресурсами з метою досягнення їх більшої доходності.

Як правило, забезпечення безперебійного виконання банком своїх зобов'язань перед клієнтом повинно досягатися шляхом раціонального поєднання різноманітних способів управління станом банківської ліквідності, що дає можливість розкрити приховані процеси і виявити тенденції, які можуть викликати падіння платоспроможності комерційного банку, а також внести своєчасні корективи в діяльність банку з метою уникнення негативних наслідків від таких процесів.

Оцінюючи діяльність банку у регулюванні ліквідності, слід відзначити ще один важливий момент. Забезпечення оптимального рівня ліквідності, як здатності своєчасно і в повній мірі виконувати свої зобов'язання перед клієнтами, не є для комерційного банку самоціллю. Як вже зазначалось вище, вкладення коштів у найбільш ліквідні активи не дає можливості банку забезпечити достатні обсяги доходів від своїх операцій. В той же час, найбільш дохідні активи є найменш надійними щодо можливості їх перетворення на безросередньо ліквідні кошти. Тому ліквідність і прибутковість комерційного банку є по суті взаємно протилежними поняттями. У зв'язку з цим, в сучасних умовах основною метою управління діяльністю комерційного банку виступає організація його операцій таким чином, щоб забезпечити досягнення найбільшої прибутковості при збереженні оптимального рівня ліквідності і платоспроможності. Досягнення цієї мети поряд з аналізом і регулюванням факторів, що впливають на ліквідність банку, висуває завдання проведення відповідної аналітичної роботи і у відношенні оцінки прибутковості діяльності комерційного банку.

Перехід до цивілізованих ринкових відносин, створення економічного механізму, що забезпечує принципово нові цільові орієнтири підприємницької активності, дозволяє розглядати прибуток комерційних банків як основний критерій і узагальнюючий показник успішності їх діяльності. Тому правильна оцінка величини банківського прибутку і факторів, що на нього впливають, є важливим інструментом реалізації виваженої політики щодо здійснення тих чи інших операцій банку.

Прибуток комерційного банку визначається як різниця між його сукупними доходами і витратами. При цьому і доходи і витрати банку можуть бути поділені на кілька частин (мал.8).

Мал. 8. Схема розподілу доходів і витрат комерційного банку.

Так, операційні доходи включають нараховані і одержані проценти за наданими кредитами, плату за розрахунково-касове обслуговування, доходи від валютних операцій та ін. Доходи від неосновної діяльності включають комісійну винагороду за надані послуги та доходи, одержані від участі в діяльності інших підприємств. Інші види банківських доходів охоплюють, як правило, отримані банком штрафи, пені, неустойки. Операційні витрати банку здебільшого включають нараховані і виплачені проценти за рахунками клієнтів і за кредитні ресурси, одержані від інших банків, а також оплату послуг за основними операціями. До витрат, пов'язаних із забезпеченням діяльності банку, включаються амортизаційні відрахування, заробітна плата, витрати на страхування майна, а також усі види господарських витрат. Інші витрати банку можуть включати сплачені штрафи, пені, неустойки та затрати на списання безнадійної заборгованості.

Безпосередній вплив на абсолютний обсяг валового прибутку банку має величина окремих статей його доходів і видатків, а також структура банківських активів і пасивів.

Найбільш важливим джерелом доходів комерційних банків в сучасних умовах є проценти, що отримуються за позичковими операціями. Кредитування є основною статтею активів банку, а тому обсяги отриманих процентів за виданими позиками мають визначальний вплив на величину банківського

прибутку. У зв'язку з цим, оцінка факторів, що впливають на розмір позичкового процента, має важливе значення для регулювання прибутковості комерційного банку. До подібних факторів слід віднести такі, як ціна кредитних ресурсів, за рахунок яких видається позика, розмір і строки її погашення, величина ризику, витрати на оформлення позики і контроль за її погашенням, фінансово-господарський стан позичальника і перспективи його розвитку, вид забезпечення позики та її цільове призначення. Рівень позичкового процента значною мірою залежить і від співвідношення попиту і пропозиції на банківський кредит, що в свою чергу визначаються станом економічної кон'юнктури та циклічними коливаннями ділової активності. Значний вплив на процентні ставки мають і темпи інфляції: при посиленні інфляційних процесів рівень позичкового процента зростає.

Плата за розрахунково-касове обслуговування охоплює фактичні витрати банку на утримання приміщень операційних залів і касових вузлів, затрати на матеріали, заробітну плату персоналу та інші витрати, а також комісійну винагороду, що визначається у договорі з клієнтом.

На розмір доходів, що отримуються за валютними операціями, значний вплив мають обсяг зовнішньоекономічної діяльності клієнтів, що визначає їх потреби у валютних коштах, а також попит на кредити в іноземній валюті, пов'язаний із здійсненням експортно-імпортних операцій.

Рівень доходності неосновної банківської діяльності (консультацій, трастових послуг та інших) визначається насамперед попитом на ці послуги, що впливає на величину комісійної винагороди.

Вплив інших видів доходів на загальний обсяг прибутку комерційних банків, як правило, є незначним, оскільки такого роду надходження здебільшого врегульовуються відповідними виплатами, а тому їх сальдо, за нормальної роботи банку мало впливає на його прибутковість.

Забезпечення належного рівня аналітичної роботи щодо регулювання прибутковості комерційного банку вимагає адекватної характеристики і його витрат, основою яких є процентні виплати за пасивними операціями. Їх рівень визначається кожним комерційним банком самостійно, виходячи із власних можливостей прибуткового розміщення залучених коштів. Крім того, на величину процентів за пасивами значний вплив мають співвідношення попиту і пропозиції на ринку кредитних ресурсів, що визначається фазами економічного циклу, а також темпи інфляції в країні.

Витрати банку на надання різноманітних послуг основної діяльності, а також на забезпечення діяльності самого банку визначаються відповідно з кошторисами. Важливим завданням банку у забезпеченні оптимального рівня прибутковості є мінімізація вказаних затрат, що може бути досягнуто за допомогою належної структурної і функціональної організації діяльності комерційного банку та високого рівня управління його операціями.

Правильна оцінка всіх факторів, що впливають на обсяги окремих статей доходів і витрат комерційного банку, сприяє досягненню оптимального співвідношення між ними, завдяки чому забезпечується одержання належного рівня прибутку. Однак на загальний обсяг прибутку комерційного банку

суттєвий вплив мають не лише абсолютні розміри його доходів і витрат, але і структура банківських активів та пасивів. Зрозуміло, що розмір прибутку банку є тим більшим, чим більшу питому вагу в його вкладеннях займають високодохідні активи і чим менша частка в обсязі залучених коштів належить пасивам, що вимагають великих затрат. Наприклад, якщо банком віддаватиметься перевага довгостроковим позикам або інвестиціям, за якими стягується вищий процент, то це, безумовно, може призвести до суттєвого збільшення його доходів. Однак така політика за інших рівних умов може вкрай негативно позначитись на рівні банківської ліквідності. У зв'язку з цим, банк змушений буде приводити структуру своїх пасивів у відповідність із структурою вкладень, результатом чого може стати зростання витрат, що зведе обсяг прибутку до попереднього рівня. Таким чином, взаємна протилежність ліквідності і прибутковості банківських активів значно обмежує можливості банку у маневруванні структурою своїх активних операцій з метою підвищення прибутку. Це, однак, не виключає необхідності пошуку резервів для підвищення ефективності використання активів за умови підтримання достатнього рівня ліквідності банку.

Важливе значення для регулювання прибутковості і зниження очікуваних витрат може мати і управління структурою пасивів банку. Якщо, наприклад, проценти за міжбанківськими кредитами значно вищі, ніж відповідні ставки за депозитами клієнтів, то для банку, безумовно, вигідніше знизити питому вагу вказаних кредитів у загальному обсязі залучених коштів, підвищуючи частку власних ресурсів, завдяки чому зменшується їх загальна вартість і тим самим підвищується прибуток. В цілому банки повинні оптимізувати структуру своїх пасивів таким чином, щоб звести до мінімуму питому вагу високозатратних статей, не порушуючи при цьому співвідношення з відповідними активними вкладеннями з тим, щоб це не вплинуло на стан банківської ліквідності. У результаті за допомогою глибокого всебічного аналізу структури активів і пасивів комерційного банку можна виявити істотні резерви підвищення його прибутку.

Слід зазначити, що абсолютний обсяг прибутку комерційного банку не може служити основним оціночним показником ефективності його діяльності, оскільки не відображає залежності від розмірів банку і масштабів його операцій. Тому для аналізу і регулювання рівня прибутковості банку набагато більше значення мають показники, що відображають співвідношення розмірів отриманого прибутку з рядом статей банківського балансу. Основними показниками, що використовуються з цією метою у світовій банківській практиці та можуть застосовуватись комерційними банками нашої країни, є наступні.

Найбільш поширеним показником доходності є відношення балансового прибутку банку до загальної суми його активів (ROA-return on assets):

$$\text{ROA} = \text{Прибуток} / \text{Всі активи}$$

Даний показник відображає рівень віддачі на одиницю вкладених у різні активні операції коштів, оцінюючи здатність банку змушувати працювати свої активи з найбільшою віддачею, прибутково.

Другим важливим показником є відношення прибутку банку до його акціонерного капіталу (ROE-return on equity), що відображає ефективність вкладення коштів в одиницю вартості акцій:

$$\text{ROE} = \text{Прибуток} / \text{Акціонерний капітал}$$

Показник ROE може також обчислюватись і як відношення прибутку до всього власного капіталу банку, відображаючи ефективність функціонування сукупності його власних коштів.

Величину норми прибутку на капітал (ROE) можна вважати узагальнюючим показником результативності банківської діяльності. Щодо показника доходності активів (ROA), то він носить вужчий характер, відображаючи внутрішню політику банку в управлінні активами і пасивами з метою забезпечення оптимального рівня прибутковості.

Для оцінки рівня прибутковості комерційного банку може бути використаний і ряд інших показників. Наприклад, можуть розраховуватись показники, що вказують на процентне співвідношення загального обсягу доходів і витрат банку - відношення витрат банку до його доходів, питома вага прибутку у загальному обсязі доходів, а також відношення прибутку до загальної суми банківських витрат. Розмір прибутку може також співвідноситись з окремими обсягами активних і пасивних операцій банку, вказуючи на їх ефективність.

Результатом аналізу ефективності роботи комерційного банку на основі описаних вище показників повинно стати вироблення таких напрямів у політиці банку і організація управління його діяльністю таким чином, щоб забезпечити максимальну віддачу на вкладені у банківську справу кошти. Це може бути досягнуто як за допомогою розробки довгострокової стратегії у проведенні певних банківських операцій і основних пріоритетних напрямів діяльності банку в оволодінні різними сегментами ринку банківських послуг, так і шляхом оперативного управління структурою пасивів і активів з метою своєчасного реагування на можливі диспропорції, пов'язані з поточними змінами економічної кон'юнктури та потреб клієнтів. У цілому така діяльність повинна бути спрямована на досягнення банком оптимального рівня прибутковості, що є найнеобхіднішою умовою для залучення нових інвестицій в банківську справу, без чого неможливе розширення обсягу операцій банку і підвищення якості його послуг.

ГЛАВА 3

КРЕДИТНІ ОПЕРАЦІЇ ЯК ОСНОВНИЙ ВИД АКТИВІВ КОМЕРЦІЙНОГО БАНКУ

3.1. Банківський кредит як найважливіший фактор розвитку економіки

Система комерційних банків безпосередньо охоплює усі сфери ринкової економіки - виробництво, розподіл, обмін і споживання. Немає практично жодної організації чи підприємства, яке б не було клієнтом кредитної установи. Проникнення банківської системи у всі клітини єдиного господарського організму здійснюється через грошово-кредитні відносини, які опосередковуються банками. Саме кредит є тим фактором, який значною мірою забезпечує безперервність розширеного відтворення в економіці.

Об'єктивна необхідність кредиту зумовлена існуючими в суспільстві економічними відносинами, при яких у одних суб'єктів ринку нагромаджуються значні суми грошових коштів, що тимчасово не використовуються в обороті, а в інших, в різних ланках економічної системи відчувається потреба в додаткових грошових ресурсах. Розв'язати дане протиріччя з тим, щоб уникнути бездіяльного омертвіння значних сум коштів, які в силу об'єктивних причин вивільняються у процесі розширеного відтворення, можна за допомогою кредиту, який надає можливість мобілізувати тимчасово вільні кошти одних суб'єктів ринку та направляти їх іншим, що і здійснюють комерційні банки, виконуючи свою головну функцію - посередництва в кредиті.

Організація кредитних відносин, у яких посередниками виступають комерційні банки, дозволяє вирішити протиріччя, пов'язані з тим, що утворення в економіці внаслідок різних причин тимчасово вільних грошових коштів та потреба в них за суб'єктами і за часом далеко не завжди співпадають. Іншими словами, за допомогою банківського кредиту вирішується протиріччя між розміром коштів, що вивільняються у кредитора, і розміром потреби у позичальника, а також між тривалістю вивільнення коштів у кредитора і тривалістю існування потреби в них у позичальника. Природньо, що в цих умовах з розвитком економіки грошові і товарні відносини все більше трансформуються у кредитно-грошові і товарно-кредитні, а товарно-грошове господарство по суті набуло кредитного характеру.

На цьому базується величезна роль кредиту та комерційних банків, як основних носіїв кредитних відносин для ефективного функціонування і розвитку економіки в цілому.

Роль кредиту в економічному житті суспільства визначається насамперед сферами його застосування, які встановлюються відповідно з особливостями і завданнями розвитку економіки на основі комплексу спеціальних умов: необхідності участі позичених коштів у вирішенні проблем забезпечення безперервності і розвитку процесів виробництва і реалізації продукції; якості виробничої діяльності підприємств; економічного використання ресурсів

господарства; потреб забезпечення обороту платіжними засобами; інтересів підвищення добробуту населення та ін.

Конкретні сфери застосування банківського кредиту визначаються залежно від його цільового призначення та складу учасників кредитних відносин. З урахуванням цих особливостей всі позичкові операції комерційних банків можуть бути поділені на чотири групи.

1. Кредитування поточної діяльності підприємств, пов'язане із задоволенням їх потреб в оборотних коштах.

2. Кредитування інвестиційної діяльності підприємств, призначене для збільшення основних фондів, реконструкції та розширення виробництва.

3. Кредитування приватних осіб для задоволення різноманітних потреб споживчого характеру.

4. Кредитування держави для покриття бюджетного дефіциту.

Зрозуміло, що найважливіше значення для економіки мають перші дві сфери застосування кредиту, пов'язані із задоволенням виробничих потреб господарських організацій різних галузей економіки. У кредитному портфелі сучасних комерційних банків основна питома вага належить кредитам, виданим підприємствам. Це зумовлено як об'єктивними потребами суспільного виробництва у даному виді позик, так і наявністю необхідних передумов для повернення наданих кредитів, що при становленні ринкових відносин є дуже важливим фактором для комерційних банків.

Хоча кредит сам по собі не збільшує фізичний обсяг загальної маси факторів виробництва, однак, виступаючи найбільш мобільним і гнучким джерелом грошових коштів і забезпечуючи потреби підприємств, пов'язані з формуванням їх основних і оборотних капіталів, кредит загалом активно сприяє організації безперебійного виробничого процесу та економічному росту в країні. Найбільшою мірою ця роль банківського кредиту виявляється у кругообороті фондів підприємств.

За допомогою кредиту створюється найбільш гнучка форма задоволення тимчасових потреб підприємства в додаткових грошових коштах. Кредит, беручи участь в кругообороті оборотних капіталів господарств на всіх його стадіях, виступає важливим фактором, що сприяє найбільш економічному і раціональному використанню коштів. Тому підприємства і організації практично всіх галузей економіки активно використовують банківські позики для забезпечення нормальних умов виробництва і реалізації продукції. Найбільше це стосується таких галузей, як промисловість, сільське господарство і торгівля, що є основними секторами економіки, які забезпечують виробництво і розподіл валового внутрішнього продукту та, відповідно, неперервність розширеного відтворення (табл.6).

В економічній літературі можна зустріти твердження, що кошти, отримані в позику, безпосередньо не утворюють доходів і нагромаджень, що кредит лише обслуговує кругооборот коштів у господарстві. Однак таке твердження є необґрунтованим і принижує роль кредиту як ресурсу грошових коштів, які опосередковують процес виробництва і обігу товарів. Кредит так само, як і фінанси підприємств, пов'язаний із створенням доходів і

нагромаджень, оскільки він нарівні з власними коштами товаровиробників обслуговує процес виробництва, де створюється додатковий продукт. Маючи можливість залучити в господарський оборот позичені кошти у доповнення до власних, підприємства можуть розширити виробництво, збільшити прибуток і підвищити рентабельність. Крім того, кредит дозволяє скоротити витрати обігу, так як забезпечує більш раціональне і економне використання фінансових ресурсів у цілому у господарстві країни, галузі, окремому підприємству.

Таблиця 6

Галузева структура короткострокових кредитів, наданих комерційними банками України суб`єктам господарювання*

	1.01.93	1.01.94	1.01.95	1.01.96
Усього кредитів, трлн. крб.	2,3	37,5	102,0	267,0
з них окремим галузям, в %				
промисловості	57,4	18,7	20,5	31,6
сільському господарству	4,3	5,6	8,4	5,9
торгівлі	8,8	8,5	8,7	7,5
будівництву	2,4	2,2	1,2	2,0
транспорту	2,9	1,0	0,8	1,8

* За даними національного банку України

Якщо б підприємства мали власні оборотні кошти в розмірах, що покривають усю суму затрат на виробництво продукції, то ці кошти після повернення до господарства в грошовій формі при реалізації продукції залишались би протягом тривалого періоду часу практично вільними і лише поступово використовувалися б у процесі виробництва в міру виникнення додаткової потреби, що означало б до нераціональне їх використання.

Разом з тим, було б помилкою стверджувати, що з підвищенням питомої ваги кредитних вкладень у формуванні оборотних коштів посилюється вплив кредиту на виробничо-фінансову діяльність підприємств та ефективне використання ними власних оборотних коштів. Насправді таке уявлення лише спрощує дійсний процес організації кредитних відносин банку з клієнтами.

Підсилення ролі кредиту в сучасних умовах ні в якій мірі не означає, що він повинен витіснити інші джерела формування оборотних коштів і зайняти провідне місце. Навпаки мову слід вести про комплексне формування оборотних коштів при збереженні основної ролі власних ресурсів. Найбільш оптимальним варіантом є принцип раціонального поєднання власних джерел і кредитів банку у формуванні капіталів підприємств.

За своєю природою кредит є економічним стимулом ефективного господарювання. При раціональній організації економічної системи відбувається приплив кредиту в господарську діяльність підприємств з

високими показниками розвитку, які забезпечують найбільшу віддачу коштів, отриманих у позику, і навпаки, відбувається відплив кредиту із підприємств і галузей з низьким рівнем прибутковості. Таким чином, відповідно з об'єктивними законами ринку банківський кредит сприяє вільному переливу капіталів в економіці, забезпечуючи тим самим розвиток найбільш ефективних галузей господарства.

Окрім участі в кругообороті оборотних капіталів господарських організацій, важливою для розвитку економіки сферою застосування кредиту є інвестиційна діяльність підприємств. Ця діяльність, пов'язана з реконструкцією, розширенням виробництва, придбанням нового обладнання, будівництвом виробничих споруд, як правило, вимагає досить значних витрат, що не можуть бути покриті за рахунок поточних надходжень підприємств, а строки амортизації не завжди відповідають строкам морального зносу засобів праці. У зв'язку з цим, підприємства активно використовують банківський кредит для реалізації своїх інвестиційних програм.

Слід зазначити, що у країнах з розвинутими ринковими відносинами основним джерелом коштів для інвестиційної діяльності підприємства переважно використовуються ринки довгострокового капіталу, де кошти отримуються шляхом випуску цінних паперів. Водночас банківське кредитування має ряд істотних переваг порівняно з таким способом мобілізації ресурсів. Строки погашення позик можна легко пристосувати до того періоду, протягом якого позичальник відчуває додаткову потребу в коштах. Крім того, емісія цінних паперів і їх розміщення на ринку вимагає значних затрат, а у випадку несприятливої ситуації на фондовому ринку розміщення нових випусків може бути недоцільним взагалі. Тому підприємства часто надають перевагу довгостроковим позикам банку на придбання основного капіталу порівняно із випуском акцій чи облігацій. За допомогою даного виду кредитування можна вигідно використовувати можливості грошового ринку, не випускаючи з рук важелів управління підприємством і не стикаючись з проблемою погашення облігацій чи викупу акцій, коли позичені кошти вже не потрібні.

Кредитні операції у сфері інвестиційної діяльності підприємств сприяють розширенню і модернізації виробництва, випуску нових видів продукції, розвитку новітніх технологій, реалізації інноваційних проектів, що позитивно відображається на стані економіки в цілому. В сучасних умовах все більшого значення серед позичкових операцій комерційних банків набуває кредитування приватних осіб. Даний вид кредиту має, як правило, не виробничий, а споживчий характер і призначений для придбання товарів і послуг до того, як покупець буде спроможний їх оплатити. Кредити, видані приватним особам, мають дуже важливе значення для розвитку економіки: з одного боку, підвищується загальний життєвий рівень населення, а з другого, - видача споживчих кредитів розширює платоспроможний попит на ринку, що значною мірою стимулює розвиток виробництва в країні.

Стосовно кредитування органів державної влади у зв'язку з перевищенням бюджетних витрат над доходами, то банківські системи у

більшості країн світу, як правило, уникають видачі прямих кредитів на вказані цілі. Головною формою залучення грошових коштів є випуск облігацій державних позик та інших видів цінних паперів.

Незважаючи на загальну тенденцію до розширення сфери застосування банківського кредиту в господарстві країни, слід пам'ятати, що лише при оптимальному рівні кредитних вкладень вплив кредиту на економіку може бути позитивний. Надлишкове надходження кредитних ресурсів може негативно вплинути на процеси розвитку економіки, в тому числі уповільнити темпи відтворення, спричинити утворення підвищених запасів, на які відволікаються матеріальні ресурси, призначені для використання на виробничі і споживчі потреби; крім того, це може знизити зацікавленість підприємств у збільшенні обсягів виробництва і реалізації продукції, отриманні прибутку.

І навпаки, якщо потреби у коштах з різних причин задовольняються за рахунок банківських позик не повністю, виникають чималі труднощі у діяльності підприємств, пов'язані насамперед з обмеженням їх можливостей в отриманні додаткових грошових ресурсів і їх використанні у виробничій та інвестиційній діяльності. А це може призвести до ускладнень з придбанням необхідних матеріалів, обладнання, реалізацією продукції, що може відобразитися на погіршенні умов діяльності підприємств та сповільненні процесів відтворення.

Важливість встановлення оптимальних пропорцій у сфері кредитування економіки пов'язана і з тим, що кредит є важливим джерелом зростання грошової маси. Емісія готівки і безготівкових грошових знаків здійснюється, як відомо, на кредитній основі, що свідчить про вплив зміни сфер застосування банківського кредиту і обсягу кредитних вкладень на суму готівки в обігу і обсяг платіжних засобів у безготівковому обороті. У зв'язку з цим, важливого значення набуває регулювання розмірів кредитних вкладень в економіку, що має безпосередній вплив на стан грошової маси в обороті як необхідної умови неперервності процесів виробництва і реалізації продукції, стабільності життєвого рівня населення.

Дослідження впливу банківського кредиту на грошову сферу має безпосереднє практичне значення для нашої країни. Нині банківський кредит не виконує свого стабілізуючого впливу на грошовий обіг, а значною мірою спрямований на підтримання витрат бюджету і його величезного дефіциту. Внаслідок бюджетної емісії господарський оборот насичується надлишковими грошима, які не мають реального матеріального забезпечення, що призводить до виникнення диспропорцій в економічному розвитку. Протягом останніх років спостерігається стійка тенденція до зростання банківських кредитних вкладень, загальний обсяг яких на початок 1996 р. склав понад 850 трлн.крб. Лише за 1993 р. вони збільшились у 12 разів, а за два наступні роки - майже у 16 разів. При цьому негативним моментом даної тенденції є зменшення питомої ваги кредитів, наданих безпосередньо суб'єктам господарювання (табл.7).

Динаміка обсягів кредитних вкладень українських банків (млрд.крб.)*

	1.01.93	1.01.94	1.01.95	1.01.96
Усього кредитів, наданих банками.	4 438	53 623	297 317	850 511
Темпи зростання,%	-	1208	554	286
Кредити, надані комерційними банками суб'єктам господарювання	2687	40 631	155 750	411 158
Темпи зростання, %	-	1512	383	263

* За даними національного банку України

Зростання обсягів банківського кредитування на фоні загального спаду виробництва і скорочення реального валового внутрішнього продукту є не зовсім адекватним реальним економічним потребам, а викликане здебільшого кредитними емісіями на поповнення ресурсів для покриття бюджетних витрат, а також (у значно меншій мірі) заходами, спрямованими на ліквідацію платіжної кризи шляхом кредитування заліків взаємної заборгованості. Тільки за період 1993-95 рр. кредити Національного банку міністерству фінансів досягли рівня 437,5 трлн.крб. Зрозуміло, що в ситуації, коли близько половини усіх кредитних вкладень банківської системи України спрямовується на потребу уряду, а не господарського сектора економіки, ефективність кредитування в цілому залишається на низькому рівні.

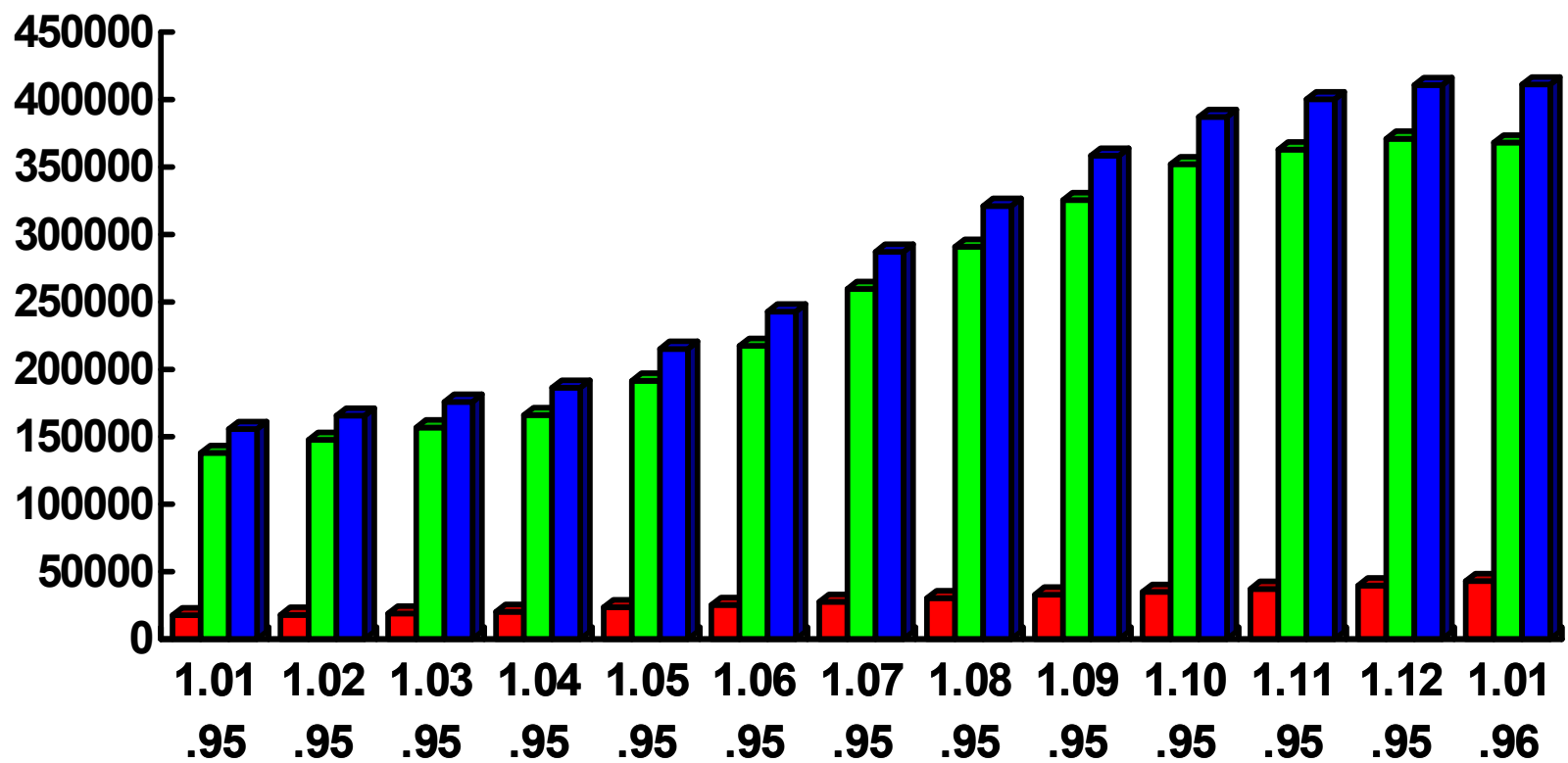
Не виправдовує себе і концепція банківського кредитування, заснована на ідеї всестороннього скорочення кредитних вкладень. Згідно з логікою такої концепції, чим менше надається кредитів, тим кращий результат для загальної стабілізації економіки. Як наслідок, для комерційних банків встановлювалися різні обмеження і збільшувалися норми відрахувань коштів у резервні фонди, встановлювався фіксований граничний розмір процентної ставки за кредитами, що надаються комерційними банками, підвищувалася ставка рефінансування Національного банку і навіть вводилися прямі адміністративні заборони на видачу кредитів комерційними банками. Усі ці заходи спрямовувались на те, щоб утримати комерційні банки від кредитної експансії, обмежуючи тим самим зростання грошової маси.

Однак відомо, що обмеження кредиту одночасно відображається на розвитку підприємницької діяльності як фактора насичення ринку товарами. У результаті жорстка кредитна політика діє переважно лише в одному напрямі: вона обмежує надходження платіжних засобів, але стримує при цьому зростання товарного виробництва і обігу. Це породжує окрім товарно-грошової незбалансованості ще і платіжну кризу, що поглиблює загальну кризу виробництва. Цілком очевидно, що програма оздоровлення грошового обігу і кредиту в країні повинна складатися не лише із заборонних заходів, які повинні стосуватися головним чином прямого кредитування потреб державного бюджету.

Сьогодні все очевиднішою стає необхідність зміщення акцентів у кредитній політиці в Україні. Не викликає ніяких сумнівів щодо сприяння кредитної рестрикції спаду у виробництві. В силу цього дуже важливо, щоб нарівні із скороченням загальної грошової маси і кредиту в господарському обороті відбувався поступовий перерозподіл і навіть збільшення кредитних вкладень у галузі, що виробляють товари народного споживання та надають послуги населенню, визначають розвиток науково-технічного прогресу і впровадження нових технологій, щоб при цьому кредитувались найефективніше працюючі підприємства.

У цих умовах особливу увагу звертає на себе сучасна нераціональна структура кредитних вкладень в економіку, що найбільшою мірою виражається у незначній питомій вазі довгострокових позик у загальному обсязі кредитів, наданих комерційними банками суб'єктам господарювання (мал.9). На сьогодні їх частка у сукупному кредитному портфелі комерційних банків перебуває в межах 10%. Подібна ситуація, хоча і зумовлена об'єктивними економічними причинами, у недалекому майбутньому може викликати ряд негативних наслідків, що виявлятимуться у зниженні технічного рівня виробництва у зв'язку із скороченням витрат на реконструкцію і переоснащення підприємств, впровадження новітніх технологій та ряд інших заходів, спрямованих на модернізацію економіки.

Кредитна політика, окрім завдань стабілізації грошового обігу, повинна служити активним засобом реалізації структурної перебудови економіки та розвитку приватизаційних процесів. Становлення і розвиток системи комерційних банків в країні, що базуються у своїх відносинах з клієнтами на критеріях ефективної діяльності, формування цивілізованого грошового ринку і ринку капіталів сприятимуть цьому процесу. Одночасно і Національний банк своєю політикою за допомогою системи економічних пільг, а не адміністративних вказівок, повинен заохочувати комерційні банки спрямовувати кредитні вкладення у розвиток перспективних галузей господарства. Тільки на цих засадах може бути відновлена роль кредиту як найважливішого фактора розвитку економіки і стимулювання підприємницької активності.

Мал. 9 Кредити комерційних банків, видані суб'єктам господарювання України, млрд. грн.

3.2. Основні умови і методи банківського кредитування та шляхи його вдосконалення

Перехід до ринкової економіки, розвиток комерційних відносин справляють позитивний вплив на основи функціонування банківського кредиту в господарстві нашої країни. В сучасних умовах основними макроекономічними завданнями кредитного процесу є сприяння раціональній організації виробництва і збуту, збільшенню обсягів необхідної на ринку продукції, одержанню максимального прибутку при мінімальних затратах.

Одним із найважливіших моментів на шляху до вирішення цих завдань є визначення оптимальних умов і методів кредитування, на основі яких виникають і розвиваються відносини між банком і позичальником.

На сьогодні всі умови кредитування, порядок видачі і погашення позик вирішуються безпосередньо між позичальниками і установами банків, що їх обслуговують. Це дозволяє організувати економічні відносини суб'єктів кредитування як рівноправних партнерів, що мають спільні економічні інтереси у досягненні максимального ефекту від кредитованих господарських операцій. В умовах ринкових відносин цей ефект вимірюється прибутком, який можна розглядати як інтегрований показник ефективності господарсько-фінансової і комерційної діяльності банків і позичальників.

Визначення умов кредитування безпосередньо між банком і позичальником дозволяє підняти організацію кредитних відносин на якісно новий рівень, що означає добровільне прийняття на себе суб'єктами кредитування взаємних зобов'язань, від виконання яких залежить ефективність їх діяльності, утворення прибутку і задоволення економічних інтересів партнерів кредитного процесу. В результаті цього адміністративне регулювання кредитних відносин на основі методичних вказівок державних органів поступово замінюється дією економічних важелів і стимулів, які визначають оптимальні умови банківського кредитування. Дані умови можуть бути сформульовані таким чином:

1. Всі кредитні взаємовідносини між банком і позичальником здійснюються на основі чіткого дотримання основних принципів кредитування: строковості, забезпеченості, платності і цільового характеру кредиту.

Строковість кредитування передбачає обов'язкове встановлення періоду користування позиченими грошовими коштами та строку їх повернення банку. Необхідність встановлення такого строку пов'язана, по-перше, з тим, що кредит виражає відносини, основою яких є надання грошових коштів у тимчасове користування, а, по-друге, кредит видається на задоволення тимчасових потреб, що визначаються особливостями діяльності конкретного позичальника.

За адміністративного регулювання економіки основою для визначення строків користування позиками служила планова обортність цінностей підприємств і зниження їх запасів. Строк повернення кредиту встановлювався відповідно з передбаченим планом моментом завершення окремих стадій або всього кругообороту оборотних виробничих фондів і фондів обігу, тобто моментом появи у господарств джерел отримання коштів для погашення позик.

Однак, така система не виключала можливості порушення строків користування кредитами підприємствами, в результаті чого строкова заборгованість за позиками перетворювалась на прострочену, яка, в свою чергу, неодноразово погашалась за рахунок коштів державного бюджету, що в кінцевому підсумку призводило до нівелювання суті кредиту як економічної категорії.

В сучасних умовах принцип строкості повинен забезпечуватися перш за все найбільш доцільним і ефективним спрямуванням коштів, отриманих в кредит, встановленням економічно обгрунтованого строку користування позикою з урахуванням умов розподілу доходів від операцій, у яких використовувались позичені кошти.

Донедавна часу принцип забезпеченості кредиту трактувався таким чином, що видані банком позики повинні мати реальне матеріальне забезпечення. Сума виданого кредиту повинна була відповідати розмірам створених запасів товарно-матеріальних цінностей або здійснюваних виробничих затрат. При цьому, якщо знижувались залишки матеріальних цінностей, під які надавались кредити, або знижувався розмір прокредитованих затрат, то отримані позики вважались незабезпеченими і підлягали погашенню. Таким чином, товарно-матеріальні цінності, що виступали забезпеченням кредиту, вважались реальною гарантією його погашення.

Наслідком такого підходу до принципу забезпеченості стало те, що банками здійснювався скрупульозний контроль за кожною виданою позикою, тоді як ефективність використання кредитів в цілому підприємствами і організаціями відходила на другий план. Це призводило, з одного боку, до дріб'язкової опіки банком позичальників, обмеження їх прав, а з другого - до наявності великої кількості неплатоспроможних організацій, оскільки досить часто у забезпечення кредиту приймалися неякісні товарно-матеріальні цінності, реалізація яких була пов'язана із значними труднощами.

При переході до ринкових відносин принцип забезпеченості кредиту слід трактувати у більш широкому розумінні. Як засвідчує практика, наявність безпосереднього матеріального забезпечення ще не дає банку впевненості у своєчасному поверненні позики. Тому в сучасних умовах при оцінці забезпеченості кредиту враховується загальна можливість позичальників повернути кредит в установлений строк шляхом мобілізації і реалізації товарів, матеріальних цінностей, розміщених грошових коштів, включаючи майно, цінні папери та інші активи позичальника.

Принцип платності кредиту полягає в тому, що позики банк видає підприємствам, організаціям та іншим позичальникам за певну плату, визначену у формі процентів. Розмір плати диференційований залежно від характеру спрямування позик, строку користування ними, категорії позичальника та його фінансового стану.

Протягом тривалого часу в банківській практиці нашої країни при формуванні процентних ставок на кредити існував суб'єктивний підхід. Держава, визначаючи через банківську систему певні пріоритети у кредитній політиці, в адміністративному порядку знижувала процентні ставки для тих чи

інших галузей господарства. У результаті низькі процентні ставки знецінювали кредит, суми стягваних процентів практично не виявляли впливу на результати господарсько-фінансової діяльності позичальників, що створювало ілюзію широкої доступності й невичерпності банківського кредиту як джерела покриття виробничих затрат.

Формування ринкового механізму господарювання висуває на перший план принципово нові підходи при встановленні процентних ставок на кредит: строки і ефективність кредитування, ступінь ризику вкладених коштів, форма участі банку у розвитку тих чи інших господарств. При цьому процентна ставка встановлюється з урахуванням рівня плати за пасивними операціями, затрат на залучення коштів, розміру обов'язкових резервів, а також витрат на розміщення залучених ресурсів і потреб банків у коштах на власний розвиток. Такий механізм формування ставок дозволяє забезпечити реалізацію основних принципів комерційного розрахунку, на яких ґрунтується вся діяльність сучасного банку. Правильному визначенню процентних ставок також сприяє поступове становлення в країні цивілізованого грошового ринку, завдяки чому ставки визначаються банками під впливом реально існуючих на ринку попиту і пропозиції на кредитні ресурси.

Важливе значення для ефективної організації позичкових операцій банку має дотримання цільового характеру кредиту. Загальною ціллю кредитування є задоволення потреб позичальника у додаткових грошових коштах. Однак, якщо раніше цільове призначення кредиту пов'язувалось головним чином з матеріалізованим поняттям цілі (кредитування цінностей, затрат виробництва у їх пооб'єктній характеристиці), то в сучасних умовах більш важливим є спрямування позик на досягнення високих кінцевих результатів діяльності господарств. Головними критеріями при цьому виступають доцільність, ефективність, дохідність тих операцій позичальника, на здійснення яких видається позика. В сучасних умовах банки, надаючи перевагу тим чи іншим напрямам вкладення кредитних ресурсів, повинні виходити з порядку розподілу доходів від прокредитованих заходів, визначаючи найбільш оптимальні форми своєї участі у цьому розподілі.

Всі основні принципи кредитування взаємно обумовлені і взаємно пов'язані між собою. Без їх дотримання кредит втрачає свою суть і призначення, в результаті чого до недавнього часу банківські позики перетворювались на безповоротні дотації держави різним суб'єктам господарювання. Перехід до ринкових відносин сприяє наповненню принципів кредитування новим економічним змістом, що найбільшою мірою відповідає сучасній побудові відносин між банками та їх клієнтами.

2. Іншою важливою умовою кредитування є видача позик банком в межах наявних у нього кредитних ресурсів. Ця умова пов'язана насамперед з економічною суттю комерційного банку, що виражається однією з найважливіших його функцій - посередництвом в кредиті.

У нашій країні донедавна ця фундаментальна умова кредитування часто ігнорувалась. Формування і розподіл кредитних ресурсів здійснювались не кожним конкретним банком зокрема, а проводились в рамках єдиного

позичкового фонду всієї країни центральним банком. Акумулюючи через низові банківські установи вільні кошти господарства, він здійснював їх плановий розподіл шляхом встановлення розмірів заборгованості за короткостроковими і довгостроковими позиками на кінець року з поквартальною розбивкою.

Зрозуміло, що в умовах ринку така система формування і розподілу ресурсів виявилась цілком неспроможною. Становлення і розвиток незалежних комерційних банків зумовили появу нових підходів до ресурсного забезпечення активних операцій. На сьогодні обсяг кредитних вкладень банку повністю залежить від розмірів сформованих ним ресурсів, які включають власні і залучені кошти. Крім того, формування повноцінного грошового ринку в країні надає банкам додаткові можливості маневрування кредитними ресурсами шляхом купівлі їх один в одного. Однак таке маневрування здійснюється вже на суто комерційній основі під впливом реальних попиту і пропозиції на ресурси, що виключає можливість адміністративного тиску на банки з боку регулюючих органів.

3. Однією з найважливіших умов сучасної організації кредитних відносин є визначення всіх питань, пов'язаних з кредитуванням, безпосередньо між банком і позичальником на договірній основі.

Необхідність застосування кредитного договору зумовлена власне практикою кредитних відносин, які донедавна були орієнтовані в основному на підтримання за допомогою кредиту платоспроможності позичальників незалежно від результатів їх господарсько-фінансової діяльності. Така кредитна політика призводила до зниження зацікавленості учасників кредитного процесу в ефективному використанні наданих в позику коштів, що не відповідало основним принципам комерційного розрахунку, на якому почала ґрунтуватися вся діяльність господарських організацій в умовах переходу до ринкової економіки. Ця ситуація створила реальні передумови для переведення всіх взаємовідносин банків з клієнтами на договірні засади.

Значення кредитного договору як основного документу, що регламентує взаємовідносини між банком і позичальниками, пред'являє до його змісту ряд суттєвих вимог.

По-перше, укладення кредитного договору передбачає поряд з проведенням єдиної кредитної політики банку й індивідуальний підхід до кожного позичальника, що повинно відображати конкретні особливості його господарсько-фінансової діяльності. Дана вимога може бути реалізована через встановлення загальних і особливих умов кредитування для кожного клієнта. Однак, як свідчить практика, банками приділяється недостатня увага індивідуальним особливостям позичальників, з якими укладаються договори. Деякими банківськими установами ще застосовується шаблонна система укладення договорів (включаючи лише зміну дати і суми угоди).

По-друге, при укладенні договорів повинні дотримуватись рівноправні партнерські відносини клієнта з банком. Це означає, що конкретний зміст кредитного договору, формулювання умов кредитування визначається безпосередньо сторонами, що домовляються. На практиці ж у ряді випадків

банки самостійно визначають всі основні положення, пов'язані з умовами і порядком кредитування, не враховуючи при цьому конкретних побажань і пропозицій клієнтів, що суперечить принципу партнерства, на якому повинні ґрунтуватись взаємовідносини банку з позичальниками.

По-третє, при визначенні основних умов кредитного договору повинні повною мірою враховуватись можливі зміни ринкової кон'юнктури, що можуть мати безпосередній вплив на спроможність виконання сторонами своїх договірних зобов'язань. На сьогодні у переважній більшості банків дана вимога враховується в основному лише при визначенні порядку сплати процентів за користування кредитом та їх зміни в залежності від зміни процентних ставок на придбані кредитні ресурси. У той же час при визначенні умов на окремі види кредитування, наприклад при відкритті кредитних ліній, було б доцільно визначати питання про співвідношення зобов'язань банку у наданні кредитів з наявним обсягом кредитних ресурсів. Слід було б також визначити диференційовані умови кредитування (ліберальні або більш жорсткі) в залежності від загальної економічної ситуації в країні і фази економічного циклу (підйом або спад), закріпивши вказану диференціацію у договорах, що укладаються з клієнтами на тривалі періоди часу.

4. Важливою умовою організації кредитування є здійснення банками кредитних операцій лише за умови суворого дотримання позичальниками кредитної дисципліни, тобто всіх правил кредитування і зобов'язань, що визначаються положеннями кредитного договору: ефективне використання позичених коштів, забезпечення своєчасного погашення отриманих кредитів, систематичне надання банку належної інформації, що дозволяє контролювати використання виданих позик. Надання нових кредитів позичальникам здійснюється за умови відсутності у них простроченої заборгованості за раніше отриманими позиками. Не допускається кредитування підприємствам, що мають неліквідний баланс, використовують позики банку для покриття тривалих фінансових проривів, безгосподарності і збитків. Оцінка дотримання підприємствами кредитної дисципліни загалом відображає загальні результати їх діяльності, включаючи дотримання основних принципів комерційного розрахунку. У зв'язку з цим банки повинні здійснювати оперативний аналіз комплексу факторів, що можуть спричинити порушення господарствами строків погашення кредитів.

У перспективі комерційні банки могли б застосовувати специфічні методи контролю за дотриманням кредитної дисципліни, зокрема, створенням на зразок розвинутих країн єдиної інформаційної мережі і банків даних, куди б заносилась інформація про порушників кредитної дисципліни. Формування таких "чорних списків", доступ до яких відкритий для всіх установ банків, дозволило б їм завчасно виявляти ненадійних клієнтів, уникаючи таким чином можливого ризику фінансових втрат.

5. Важливою умовою кредитування є наявність певних пріоритетів у кредитній політиці банків, якими вони керуються, здійснюючи позичкові операції. Незважаючи на існуючі тенденції універсалізації банківської справи, практично кожен комерційний банк обирає для себе головні стратегічні

напрями, відповідно з якими спрямовує свої кредитні вкладення. Ці напрями, як правило, визначаються ще в установчих документах комерційного банку при його заснуванні з наступним закріпленням їх у статуті. Пріоритети у кредитній політиці банку можуть носити як об'єктний, так і суб'єктний характер.

Об'єктні пріоритети визначаються цільовими орієнтирами, на які спрямовує свої кредитні операції даний комерційний банк. Наприклад, ним може бути визначено, що у пріоритетному порядку повинні надаватись кредити на заходи, пов'язані з підвищенням ефективності функціонування паливно-енергетичного, агропромислового комплексу, машинобудування або ж підвищенням науково-технічного рівня виробництва в тій чи іншій галузі.

Суб'єктні пріоритети, обрані банком, означають першочергове надання кредитів певній категорії позичальників. До їх складу можуть включатися акціонери чи пайовики банку, позичальники, що забезпечують безумовне виконання своїх договірних зобов'язань, а також клієнти, що зберігають свої кошти на депозитних рахунках в банку.

Розглянуті умови кредитування не можуть охопити практично всі аспекти організації кредитних відносин, а характеризують лише їх загальні базові основи. На сучасному етапі розвитку кредитної справи кожен комерційний банк самостійно визначає оптимальні для себе умови здійснення позичкових операцій відповідно із специфічними особливостями власної діяльності та діяльності своїх клієнтів. При цьому головними критеріями при встановленні належних умов кредитування є забезпечення найбільш ефективного і раціонального використання позик, їх окупності і гарантії повернення, творча активність у впровадженні нових партнерських відносин між банком і господарством, орієнтованих на тісну ув'язку виданих кредитів з кінцевими результатами діяльності позичальника. Тільки на цих засадах створюється найбільш сприятливий режим економічної зацікавленості і матеріальної відповідальності суб'єктів кредитних відносин за ефективне, раціональне використання наданих у позику коштів.

Однією із найважливіших умов практичної реалізації вказаного режиму є вибір оптимальних методів банківського кредитування, під якими слід розуміти певні способи організації руху наданих у позику коштів. У нашій країні, в силу особливостей її економічного розвитку на різних його етапах використовувались різні методи організації кредитних відносин банку з позичальниками. Основні відмінності вказаних методів були пов'язані насамперед з умовами діяльності банків та їх клієнтів, що визначалися існуючими економічними відносинами в суспільстві. Тип зазначених відносин - неринковий (адміністративно-командний) або ринковий (чи такий, що прямує до нього) - у свою чергу був визначальним фактором для використання банками того чи іншого методу кредитування.

Дані обставини зумовили послідовний розвиток методів банківського кредитування, який здійснювався від нижчого до вищого рівня: кредитування по залишку, кредитування по обороту і оборотно-залишковий метод кредитування. Порівняльний аналіз вказаних методів показує, що вони

включають різні елементи кредитного механізму і по різному впливають на діяльність позичальника (табл. 8).

Таблиця 8

**Порівняльна характеристика основних методів
банківського кредитування**

Кредитування об'єктів			Кредитування
Кредитування по залишку	Кредитування по обороту	Оборотно-залишкове кредитування	суб'єктів
1	2	3	4

1. Рух кредиту

Пов'язаний із зміною понаднормативних залишків кредитованих цінностей і затрат незалежно від їх обороту	Визначається безпосередньо оборотом товарно-матеріальних цінностей, тобто їх поступленням і використанням	Визначається процесом виробництва і зміною залишку забезпечення	Визначається індивідуальними потребами клієнта у додаткових коштах на проведення певного заходу
---	---	---	---

2. Участь кредиту в кругообороті коштів позичальника

Кредит обслуговує кругооборот коштів лише на окремих його стадіях	Кредит постійно приймає участь в кругообороті коштів позичальника	Кредитується частина обороту, не забезпечена оплатою за рахунок власних коштів	Участь кредиту визначається в договорі на основі індивідуальних особливостей позичальника і специфіки його діяльності
---	---	--	---

3. Об'єкти кредитування

Кредити надаються під окремі елементи оборотних виробничих фондів і фондів обігу	Кредитуються окремі об'єкти або сукупність об'єктів на всіх стадіях кругообігу	Кредитується сукупність товарно-матеріальних цінностей і затрат виробництва	Кредитуються окремі цілі, передбачені кредитним договором
--	--	---	---

4. Порядок видачі кредитів

Кредит видається під оплачені залишки цінностей і направляється на розрахунковий рахунок	Кредит видається на оплату розрахункових документів за придбані цінності	Кредит видається на оплату розрахункових документів за придбані цінності	Кредит видається на оплату розрахункових документів або зараховується на розрах. рахунок по індивідуальній домовленості між банком і позичальником
--	--	--	--

5. Характер кредиту за формою представлення

Компенсаційний	Платіжний	Платіжний	Платіжний
----------------	-----------	-----------	-----------

6. Порядок погашення кредиту

Погашення заборгованості проводиться за рахунок вільного залишку коштів на розрахунковому рахунку	Позики погашаються за рахунок виручки від реалізації продукції	Кредит погашається за рахунок вільного залишку коштів на розрахунковому рахунку	Позики погашаються з розрахункового рахунку в порядку, передбаченому кредитним договором
---	--	---	--

7. Строк користування кредитом

Визначається стосовно до строків планового зниження залишків кредитованих цінностей	Встановлюється в залежності від обсягів переробки і реалізації матеріальних цінностей і закінчується по мірі завершення кругообороту коштів	Встановлюється у відповідності із строками завершення загального кругообороту коштів, товарно-матеріальних цінностей та затрат і зниження залишку забезпечення	Визначається, виходячи із строків проведення заходу, що кредитується, його окупності та інших умов, передбачених у кредитному договорі
---	---	--	--

8. Спосіб кредитування у відповідності з порядком нормування оборотних коштів

Кредитуються понаднормативні, оплачені залишки товарно-матеріальних цінностей	Кредитуються переважно нормативні запаси матеріальних цінностей за принципом долевої участі	Кредитується понаднормативна потреба в нормованих оборотних коштах	-
---	---	--	---

Основною визначальною рисою зазначених методів банківського кредитування - по залишку, по обороту і оборотно-залишкового - є орієнтація їх на певні строго визначені об'єкти кредитних вкладень, що визначаються особливостями надходження і витрачання цінностей, здійснення і відшкодування затрат, поточних платежів або ж зміною залишку забезпечення, тобто безпосередньо процесом виробництва і обігу продукції. Перехід до ринку, побудова відносин між суб'єктами кредитних операцій на нових комерційних засадах виключають можливість диктату кредитора щодо об'єкта кредитування. В цих умовах з особливою гостротою постало питання про необхідність пошуку нових форм і методів організації кредитних відносин між банком і позичальником.

Річ у тім, що як кредитування по обороту і по залишку, так і оборотно-залишковий метод в цілому добре відповідали системі планово-централізованої економіки країни. Суть вказаних "об'єктних" методів кредитування полягала у видачі позик підприємствам і організаціям, виходячи із фактичних їх потреб у додаткових грошових ресурсах, які визначались загалом плановими завданнями розвитку виробництва або, іншими словами, просто "підганялись" під них. Подібне визначення потреби в додаткових коштах для забезпечення тієї чи іншої стадії кругообороту фондів підприємств практично не

враховувало кінцевих результатів їхньої діяльності. Тому кредит як специфічна форма організації економічних відносин досить часто втрачав свою суть, перетворюючись на безповоротне фінансування підприємств зі сторони держави.

З відмовою від адміністративно-командного управління господарськими процесами, переходом до ринкових відносин, появою і розвитком нових форм власності, комерціалізацією банківської справи принципово змінилась і роль кредиту в економіці. Необхідність безперервного і своєчасного горизонтального перерозподілу тимчасово вільних коштів суб'єктів ринку зумовила зростання значення банків, які перетворились з контролюючих органів держави на нову самостійну сферу підприємницької діяльності. Налагодження відносин між банком і позичальниками на партнерських взаємовигідних засадах, видача банком кредитів у межах реально залучених ресурсів економічна зацікавленість суб'єктів кредитних відносин у ефективному використанні наданих в позику коштів стали причиною перегляду традиційних форм організації позичкових операцій банків та появи принципово нових підходів до методів кредитування, більш адекватних ринковій системі господарювання.

В сучасних умовах комерційні банки практично повністю відмовилися від методик кредитування по залишку, по обороту та оборотно-залишкової організації кредитування, що застосовувались раніше. Визначальною особливістю сьогоденної системи позичкових операцій банків є перехід від пооб'єктного кредитування, пов'язаного з наявністю запасів товарно-матеріальних цінностей і виробничих затрат, до кредитування суб'єкта, тобто конкретної юридичної або фізичної особи, яка потребує банківських позик на ті чи інші цілі своєї діяльності.

Основною рисою, що характеризує суб'єктний метод кредитування, є індивідуальний підхід банку до кожного позичальника. Якщо раніше головним моментом при видачі позик вважалась наявність певного об'єкту кредитування, а можливості повернення кредиту спеціально не аналізувались, так як виконання плану вважалось для цього цілком надійною гарантією, то в сучасних умовах банки головну увагу приділяють попередньому контролю за діяльністю кожного потенційного позичальника з точки зору можливості і доцільності надання йому кредиту та прогнозуванню ризику його непогашення. З цією метою банк ретельно вивчає репутацію позичальника, своєчасність погашення ним раніше отриманих позик і виконання інших зобов'язань. Вивчається і фінансовий стан господарства, стан оборотних коштів, інвестиційні плани і можливості, організація роботи щодо підвищення фондівіддачі та рентабельності.

Після перевірки вказаних моментів банк приймає рішення про можливість і доцільність видачі позики клієнту. При позитивному вирішенні даного питання між банком і позичальником укладається кредитний договір, в якому зазначаються мета, сума і строк кредиту, умови і порядок його видачі і погашення, форма забезпечення зобов'язань, процентні ставки і порядок їх оплати, права і відповідальність сторін щодо видачі і погашення кредиту.

Суб'єктний метод кредитування носить принципово новий характер, який докорінно відрізняється від кредитування по залишку, по обороту та оборотно-залишкового методу. І хоча деякі спільні риси незначною мірою зберігаються, за основними якісними параметрами суб'єктне кредитування є практично неспівставним з методами організації кредитних відносин неринкового типу, які засновувались на кредитуванні об'єктів (табл. 8).

Зрозуміло, що діючий на сьогодні метод кредитування суб'єкта не є раз і назавжди застиглою формою організації кредитних відносин, досконалою у всіх своїх проявах. Постійна динаміка економічного середовища, необхідність пристосування суб'єктів ринку до змін кон'юнктури та основних умов господарської діяльності вимагають неперервного пошуку найбільш оптимальних способів організації відносин між банками та їх клієнтами.

Виходячи із вищевикладених закономірностей і тенденцій у кредитній сфері, доцільно було б виділити такі основні шляхи вдосконалення методики кредитування.

1. Комерційні банки, визначаючи пріоритети при кредитуванні того чи іншого суб'єкта, повинні орієнтуватися в першу чергу на якісні економічні критерії його розвитку. Це означає, що банківські позики повинні видаватися насамперед тим господарствам, у продукції, роботах чи послугах яких в найбільшій мірою зацікавлене суспільство.

На практиці дані критерії реалізуються у формуванні ринкового попиту на певний вид продукції, яка виробляється потенційним позичальником. Конкретним кількісним вираженням даного попиту можуть служити такі фактори, як динаміка цін на ті чи інші товари або послуги, кількість заявок на виробництво певних видів продукції та укладених у відповідності з цим договорів і контрактів, а також коливання курсу цінних паперів компанії, що відповідає змінам потреб на ринку у товарах, які вона виробляє, та відображає рівень її прибутковості.

Ретельне вивчення і оцінка банком зазначених факторів дозволило б задовольнити інтереси не тільки конкретного позичальника у додаткових коштах, але і банку, оскільки це допомагає спрямувати кредитні вкладення на виробництво високоякісної продукції, характеристики якої відповідають потребам ринку. А це є гарантією повернення позичених коштів, забезпечує надійну платоспроможність клієнта і достатню прибутковість банку.

2. Позитивне вирішення питання про організацію кредитних відносин з певним клієнтом служить для банку основою для перевірки кредито- і платоспроможності позичальника та укладення з ним кредитного договору. В умовах, коли основою сучасного методу кредитування є індивідуальний підхід банку до кожного конкретного суб'єкта кредитних відносин на перший план економічної роботи банку висувається оцінка кредитоспроможності позичальника як необхідна передумова для всіх подальших дій банку відносно даного клієнта. Оцінюючи можливість і готовність позичальника своєчасно погасити кредит з виплатою процентів, банк повинен чітко визначити ступінь ризику, який він може взяти на себе, кредитуючи даного клієнта. Реальна оцінка такого ризику можлива лише тоді, коли банк визначає рівень

кредитоспроможності і платоспроможності позичальника не лише на даний час чи якісь періоди в минулому, але і на перспективу. Для цього банк повинен вимагати від позичальника надання будь-якої інформації, що стосується його комерційної діяльності.

3. В сучасних умовах всі основні питання, пов'язані з організацією кредитування, вирішуються безпосередньо між банком і позичальником шляхом укладення між ними кредитного договору. У зв'язку з цим банкам слід з особливою ретельністю підходити до визначення всіх умов організації кредитних відносин, які фіксуються у договорі. Це стосується насамперед таких фундаментальних умов кредитної справи, як ціль, сума і строк кредиту, порядок його надання і погашення, форми забезпечення і плата за користування кредитом.

При встановленні оптимальних умов кредитування банкам слід було б особливу увагу звертати на такі основні моменти:

А) Ціль кредиту є важливим індикатором ступеня ризику даної позичкової операції банку. Тому банк при видачі позик повинен уникати кредитування тих заходів клієнта, які носять спекулятивний чи інший сумнівний характер і мають високий ризик. Надаючи позику, слід переконатися, що вона спрямовується на цілі, передбачені статутом компанії. Загалом цілі кредиту повинні визначати високі результати діяльності позичальника, що безпосередньо впливає на прибутковість власне банку.

Б) Визначаючи суму кредиту, банк повинен ретельно перевірити обґрунтованість заявки клієнта стосовно цього параметру. Основою для такої перевірки повинно стати глибоке знання економістами банку господарського і фінансового стану підприємства, можливостей його ліквідності та перспектив розвитку. Це дозволить правильно визначати розміри виробничих запасів і затрат, залучення матеріальних цінностей в оборот господарства, розміри власних оборотних коштів і потреби в залучених.

В) При оцінці строку, на який видається позика, банк повинен враховувати, що чим він довший, тим вищий ризик, з яким пов'язані перспективи погашення кредиту. Тому комерційні банки при оцінці обґрунтованості клопотання клієнта про отримання позики на той чи інший строк повинні всебічно проаналізувати потенційні можливості позичальника у реалізації програми, що кредитується, термін і перспективи її окупності.

Г) Порядок видачі і погашення позик повинен найбільшою мірою відповідати особливостям діяльності клієнта. При цьому слід чітко обумовити, яким чином (повною сумою чи частинами) видаватиметься кредит, чи буде він спрямований на оплату розрахункових документів чи на розрахунковий рахунок позичальника, за рахунок яких джерел буде погашатись позика - за рахунок отримання доходів чи від реалізації активів. Банк повинен при цьому перевірити, чи відповідають умови, запропоновані позичальником, його реальним можливостям.

Д) Визначаючи форму забезпечення кредиту, доцільно проаналізувати загальну можливість клієнта повернути позику в повному обсязі і у встановлений строк. Адже забезпечення кредиту банку - це надійна гарантія

отримання прибутку і збереження його активів. У зв'язку з цим банки повинні серйозно підходити до визначення форм забезпечення позик, використовуючи різноманітні можливості щодо застави рухомого і нерухомого майна, цінних паперів, інших активів, використання гарантій і поручительств, страхування ризику непогашення позик.

Е) Визначення плати за банківський кредит пов'язане із встановленням процентних ставок, а в деяких випадках і комісійної винагороди за позиками. Оцінка плати за користування кредитом в сучасних умовах повинна охоплювати комплекс факторів, який включає не лише строки і розміри кредиту, витрати за пасивними операціями і ступінь ризику, але і характер відносин між банком і позичальником, попит на позики, конкуренцію на ринку кредитних послуг, рівень інфляції та інші показники. В окремих випадках банк міг би практикувати і таку форму плати за кредит, як участь у прибутках позичальника, що отримуються від кредитованого заходу.

4. Особлива роль належить і систематичному аналізу виробничо-фінансової діяльності позичальників, який виступав би не тільки однією з форм контролю за цільовим і ефективним використанням господарствами банківських кредитів, але й сприяв би подальшому вдосконаленню методів кредитування, оскільки в процесі аналізу можуть бути виявлені не тільки упущення в діяльності підприємств, але і слабкі сторони тих чи інших форм кредитування.

Володіючи в ході кредитування і розрахунків достатньо широким колом показників про стан виробництва і фінансів кожного позичальника, банк має реальні можливості своєчасно виявляти і вказувати клієнту на можливі недоліки в його роботі, особливо якщо це стосується використання банківських позик, вносити пропозиції щодо поліпшення виробничо-фінансового стану господарства, рекомендувати конкретні шляхи покращення кінцевих економічних результатів його діяльності. На основі такого аналізу можуть визначатися окремі сторони подальшої організації кредитних відносин банку з тим чи іншим позичальником та умови їх диференціації. Дієвість та результативність аналітичної роботи банку в кінцевому підсумку повинні визначатися цільовим і ефективним використанням виданих кредитів та своєчасним їх поверненням.

5. Перспективною формою організації кредитних відносин банку з позичальниками, що мають хороший фінансовий стан і високу репутацію, може стати відкриття їм кредитних ліній. Кредитна лінія являє собою угоду між банком і позичальником про надання останньому кредитів протягом певного часу в межах встановленого ліміту. Відкриття кредитної лінії, як правило, свідчить про високий рівень довіри банку до позичальника і є досить вигідним методом кредитування для кожного з них. Позичальник має можливість більш точно оцінювати перспективи своєї діяльності в рамках отриманого кредиту, скоротити грошові витрати та час, які необхідні були б для оформлення кожної кредитної угоди зокрема. Банк, крім скорочення витрат на видачу окремих кредитів, має можливість детальніше контролювати діяльність позичальника в процесі кредитування.

Видача позик шляхом відкриття кредитної лінії значно відрізняється від кредитування сукупного об'єкту в межах планового розміру кредиту, що донедавна мало місце в нашій країні. Кредитування сукупного об'єкту застосовувалось практично до всіх без винятку клієнтів банку мало здебільшого автоматичний характер, спрямований на забезпечення планових потреб підприємств у позичених коштах. Водночас кредитна лінія відкривається банком лише найбільш надійним позичальникам після ретельної перевірки їх фінансового стану, тобто і в цьому випадку строго витримується індивідуальний підхід банку до кредитування кожного окремого суб'єкта.

6. Одним із методів кредитування, широко використовуваних комерційними банками розвинутих країн світу, перспективних і в нашій країні, є овердрафт, суть якого полягає у тому, що банк може оплачувати розрахункові документи клієнта на суми, що перевищують кредитовий залишок на його рахунку, в результаті чого утворюється дебетове сальдо, тобто видається кредит. Як правило, в угоді між банком і клієнтом встановлюється максимальна сума овердрафту - ліміт, який визначається банком на основі ретельного аналізу майбутніх грошових надходжень і платежів, бізнес-планів і планів реалізації продукції фірми-позичальника.

При овердрафті на погашення заборгованості спрямовуються всі суми, що зараховуються на поточний рахунок клієнта, тому обсяг кредиту постійно змінюється в міру надходження і витрачання коштів. У результаті кредитове сальдо по рахунку клієнта може періодично змінюватись на дебетове і навпаки. В принципі банки можуть допускати тривалу наявність дебетового сальдо на рахунках для надійних клієнтів. Однак при цьому вони посилюють контроль за діяльністю позичальників і загальним станом їхньої платоспроможності.

Основною перевагою овердрафту, окрім економії витрат, пов'язаних з оформленням видач звичайних позик, є те, що клієнт по суті платить за фактичне користування кредитом, оскільки банки, як правило, практикують щоденне нарахування процентів на суму непогашеного залишку. В результаті досягається значна економія коштів внаслідок короткочасного і перехідного характеру кредиту. Овердрафт є найбільш зручним методом кредитування, що дозволяє клієнту вирішувати проблеми фінансування короткострокової заборгованості в періоди, коли його витрати тимчасово перевищують надходження коштів на рахунок.

У нашій країні в окремі періоди використовувались методи кредитування, подібні до овердрафту. Так, до проведення кредитної реформи 1930-32 рр. досить поширеними у банківській практиці були єдині рахунки - контокоренти, на яких відображались всі операції банку з клієнтом (з одного боку - всі платежі клієнта і позики банку, а з іншого - всі надходження на рахунок). Пізніше, у 1966-84 рр. частина колгоспів кредитувалась за єдиним активно-пасивним рахунком, який по суті був тим же контокорентом. Однак, вітчизняна практика застосування контокоренту не виправдала себе в обох випадках. Основний недолік даного методу кредитування полягав у автоматизмі при видачі позик, що досить часто призводило до покриття за рахунок ресурсів банку упущень і фінансових проривів в роботі господарств. У

зв'язку з цим контокорент час було замінено окремими розрахунковими і позичковими рахунками для кожної організації.

Як свідчить зарубіжна банківська практика, овердрафт (контокорент) повинен застосовуватись в основному лише у відносинах з найбільш надійними, першокласними позичальниками з високим рівнем платоспроможності, яка не викликає у банку сумнівів. В нестабільній економічній ситуації цього правила повинні дотримуватись і вітчизняні комерційні банки, запроваджуючи більш прогресивні методи кредитування, що відповідають сучасним вимогам клієнтів.

Таким чином, організація банківської роботи щодо визначення оптимальних умов і методів кредитування повинна бути спрямована в першу чергу на забезпечення надійного зацікавленого партнерства у взаємовідносинах банку з клієнтами, результатом якого повинно стати найбільш ефективно використання наданих в позику коштів, що позитивно відображається на загальному стані економічного розвитку країни в цілому.

3.3. Економічна оцінка кредитного ризику та способи управління ним

В основі діяльності системи комерційних банків лежить довіра до них зі сторони суспільства. Приватні особи, підприємства, організації передають банкам певні суми коштів, не отримуючи взамін нічого, щоб мало якусь конкретну цінність. Спонукає їх до розміщення своїх тимчасово вільних ресурсів у банках може лише впевненість у тому, що ці кошти будуть повернуті в зазначені строки з гарантованим процентом. Забезпечити виконання взятих на себе зобов'язань перед кредиторами комерційні банки можуть лише при ефективній організації своїх активних операцій, пов'язаних з розміщенням залучених коштів. Реалізація цього завдання пов'язана насамперед із забезпеченням прибутковості та надійності вкладень банку. Особливо це стосується оцінки можливих ризиків, які визначають ймовірність втрат комерційних банків за певних подій. Неправильне визначення даних ризиків може призвести до неспроможності банку виконувати свої зобов'язання перед кредиторами, що зумовлює його банкрутство. Зрозуміло, що за цих умов глибока аналітична робота комерційного банку, пов'язана з оцінкою вказаних ризиків, повинна передувати здійсненню ним практично всіх активних операцій.

Усі ризики, що виникають в процесі функціонування комерційного банку, можна поділити на дві великі групи: зовнішні і внутрішні. Зовнішній ризик пов'язаний в першу чергу із змінами ринкової кон'юнктури, фаз економічного циклу, політичної ситуації, законодавства країни, а також із стихійними лихами. Можливості банку в оцінці і управлінні зовнішнім ризиком значною мірою обмежені, хоча своєчасними діями банк може пом'якшити негативний вплив зазначених факторів і уникнути крупних втрат. Однак, основна сфера аналітичної роботи банку спрямована, як правило, на оцінку внутрішніх ризиків, пов'язаних з особливостями політики самого банку:

кредитного ризику, ризику процентних ставок, валютного ризику, ризику незбалансованої ліквідності, а також ризику банківських зловживань. Вказані ризики здебільшого визначаються практичними діями банківського персоналу, його кваліфікацією, а також компетентністю управління при здійсненні тих чи інших активних операцій. Це надає банку реальні можливості у визначенні основних шляхів мінімізації всіх ризиків, пов'язаних з дією внутрішніх факторів.

В умовах, коли основу активів сучасних комерційних банків складають операції щодо кредитування підприємств і приватних осіб серед усіх видів банківських ризиків саме оцінка кредитного ризику набуває найважливішого значення для ефективного функціонування банку.

Кредитний ризик являє собою існуючий для кредитора ризик несплати позичальником основного боргу і процентів по ньому. непогашення банківських позик, як правило, призводить до серйозних збитків кредитних установ, а тому ймовірні помилки в оцінці кредитного ризику є однією із головних причин банкрутств сучасних комерційних банків. Прикладом, що служить підтвердженням цього, можна навести банкрутство внаслідок непогашення позик таких крупних комерційних банків США, як Франклін Нешнл Бенк оф Нью-Йорк у 1974 р. із сумою вкладів 1,45 млрд. дол., Юнайтед Стейтс Нешнл Бенк оф Сан-Дієго в 1973 р. із сумою депозитів 932 млн.дол. і Америкен Бенк оф Коаксвіль у 1983 р. з сумою депозитів 794 млн.дол.

На практиці кредитний ризик, як і інші види ризиків, не може бути усунутий повністю. Банківська справа за своєю економічною природою є ризикованою сферою застосування капіталу, оскільки кожній можливості отримати прибутки від певної операції протистоїть реальна можливість понести збитки. Тому важливим завданням діяльності кожного банку є досягнення оптимального співвідношення між прибутковістю і ризикованістю його операцій, спрямованого на максимальне обмеження дії негативних факторів, які б могли вплинути на забезпечення своєчасного і повного повернення банківських позик.

Досягнення зазначених цілей можливе за умови застосування комерційними банками у практичній діяльності системи наукового управління кредитним ризиком, що являє собою комплекс спеціальних заходів, спрямованих на його мінімізацію. Якщо узагальнити світовий і вітчизняний досвід комерційних банків у цій сфері, то серед основних способів управління кредитним ризиком можна, виділити наступні:

- 1) попередня оцінка кредитоспроможності клієнтів;
- 2) проведення спеціальних заходів, спрямованих на забезпечення повернення кредиту у випадку фінансової неспроможності позичальника;
- 3) управління портфелем позик та інвестицій комерційного банку.

Кредитний ризик залежить від багатьох факторів, головними серед яких є умови і результати діяльності позичальника, що визначають ймовірність виконання ним своїх зобов'язань. Оцінка таких факторів здійснюється шляхом аналізу кредитоспроможності клієнтів банку. Тому в сучасних умовах

основним способом управління кредитним ризиком є визначення кредитоспроможності позичальників.

Поняття кредитоспроможності тісно пов'язане із основними рисами кредиту як економічної категорії: поверненістю і строковістю. Кредитор, надаючи позичальнику у тимчасове користування кошти, розраховує на їх повернення у заздалегідь обумовлені строки. Таким чином, кредитор виявляє певну довіру допозичальника, а тому повинен бути впевнений у тому, що той виконає свої зобов'язання, передбачені кредитною угодою. У зв'язку з цим банк повинен здійснити попередню оцінку позичальника з точки зору можливості та доцільності надання йому кредиту, а також визначити ймовірність його своєчасного погашення у відповідності з умовами кредитного договору. Результати такої оцінки і характеризують кредитоспроможність клієнта банку.

Своєчасність повернення позичальником вкладених у процес виробництва кредитів залежить в основному від особливостей господарювання, кругообороту капіталів, його тривалості. При цьому особливо важливого значення набуває співпадіння строків погашення кредитів і часу вивільнення позичених коштів з процесу виробництва в грошовій або товарній формі. Якісна характеристика позичальника як суб'єкта кредитних відносин, що відображає необхідні умови з його сторони для повернення позики, утворює зміст поняття кредитоспроможності, тобто здатності до участі у кредитних відносинах.

Таким чином, під кредитоспроможністю клієнтів банку слід розуміти такий фінансово-господарський стан підприємства або організації, який дає банку впевненість у ефективному використанні позичених коштів, у здатності і готовності позичальника повернути кредит відповідно з умовами укладеного кредитного договору.

Дослідження банками факторів, які можуть спричинити непогашення позик або, навпаки, забезпечують їх своєчасне повернення, являє собою суть банківського аналізу кредитоспроможності клієнтів. Даний аналіз спрямований в першу чергу на виявлення об'єктивних результатів і тенденцій господарсько-фінансової діяльності позичальника з тим, щоб попередити або звести до мінімуму негативні для банку економічні процеси, підтримувати і заохочувати ефективну діяльність підприємств. Аналіз дозволяє банку, своєчасно втручаючись у справи позичальника, застерегти його від банкрутства, а при неможливості цього оперативно припинити кредитування клієнта.

Головне питання, яке повинен з'ясувати банк, здійснюючи попередню оцінку кредитоспроможності, - чи здатний потенційний позичальник виконати свої зобов'язання щодо погашення кредиту в повному обсязі і в строк? Відповідь на це запитання можна отримати в результаті детального аналізу показників господарсько-фінансової діяльності підприємств і організацій, які відображають ефективність розміщення і використання власних і позичених коштів і водночас характеризують здатність і готовність позичальника здійснювати платежі і погашати кредити в заздалегідь встановлені строки.

Для оцінки кредитоспроможності позичальника банком може використовуватись сукупність показників, що характеризують ліквідність

господарської організації, її фінансову стійкість, рівень ділової активності та рентабельності.

Мета аналізу балансу підприємства на ліквідність полягає в оцінці його стану з точки зору здатності без порушення нормального ходу виробничого процесу здійснювати строкові платежі за рахунок відповідних їм за строками грошових надходжень від реалізації цінностей.

Рівень ліквідності господарської організації відображається порівнянням суми ліквідних активів, згрупованих за строками можливого їх перетворення на грошові кошти із зобов'язаннями по пасиву, об'єднаними за строками їх майбутньої оплати. Для такої оцінки у банківській практиці найбільш доцільно застосовувати два основні показники: коефіцієнт ліквідності і коефіцієнт покриття, що визначаються як відношення певних груп ліквідних активів до загальної суми заборгованості (табл.9).

Усі активи підприємства за балансом в залежності від рівня їх ліквідності поділяють таким чином:

- 1) ліквідні активи, що знаходяться у негайній готовності для можливої оплати зобов'язань позичальника, - першокласні ліквідні активи;
- 2) ліквідні активи, що знаходяться у розпорядженні господарської організації і можуть бути швидко перетворені на грошові кошти, - ліквідні активи другого класу;
- 3) ліквідні активи, що поступово можуть бути перетворені на грошові кошти, - ліквідні активи третього класу;
- 4) неліквідні активи.

До складу першокласних ліквідних активів включаються залишки коштів підприємства в касі, на розрахунковому рахунку, валютному рахунку, інші грошові кошти, короткострокові фінансові вкладення та деякі інші оборотні активи. Дані активи називають першокласними, оскільки вони можуть бути використані практично у будь-який момент для виконання господарством своїх платіжних зобов'язань.

Ліквідні активи другого класу включають: товари відвантажені, виконані роботи, строк оплати яких не настав, розрахунки з дебіторами, включаючи за товари, роботи і послуги, строк оплати яких не настав, по векселях одержаних, з бюджетом, з персоналом за іншими операціями, по виданих авансах, з дочірними підприємствами та іншими дебіторами. У відповідному розділі балансу підприємства, що містить дані про ліквідні активи другого класу, враховуються також товари відвантажені, не оплачені в строк, та розрахунки з дебіторами за товари, роботи і послуги, не оплачені в строк. Однак включення даних статей до ліквідних активів при розрахунку кредитоспроможності не є доцільним, оскільки віднесення певних сум до простроченої заборгованості пов'язане, як правило, з порушенням нормального ходу господарського процесу або самого позичальника, або його контрагентів, а тому банк не може бути повністю впевнений у тому, що вказані суми будуть повернуті підприємству і зможуть використовуватись ним для забезпечення своїх зобов'язань.

**Розрахунок показників кредитоспроможності підприємства
за даними балансу (млн. крб.)***

Назва показника	Джерело у балансі	Станом на			В середньому за півроку
		1.07.94	1.10.94	1.01.95	
<u>Ліквідні активи господарства</u>					
<i>I. Ліквідні активи першого класу</i>					
1. Каса	р.260	-	18	12	15
2. Розрахунковий рахунок	р.270	-	3	-	3
3. Валютний рахунок	р.280	-	-	-	-
4. Інші грошові кошти	р.290	5	38	25	22
5. Короткострокові фінансові вкладення	р.250	-	-	-	-
6. Інші оборотні активи	р.310	14	99	114	76
7. Всього ліквідних активів першого класу (п.1+п.2+п.3+п.4+п.5+п.6)	розр.	19	156	151	116
<i>II. Ліквідні активи другого класу</i>					
8. Товари відвантажені, строк оплати яких не настав	р.160	-	-	-	-
Розрахунки з дебіторами:					
9. за товари, роботи, послуги, строк оплати яких не настав	р.170	25	2101	2149	1425
10. по векселях одержаних	р.190	-	-	-	-
11. з бюджетом	р.200	-	-	178	178

* Розраховано за даними квартальних балансів сільськогосподарського підприємства

Продовження таблиці 9

Назва показника	Джерело у балансі	Станом на			В середньому за півроку
		1.07.94	1.10.94	1.01.95	
13. по авансах виданих	р.220	-	-	-	-
14. з дочірніми підприємствами	р.230	-	-	-	-
15. з іншими дебіторами	р.240	517	390	294	400
16. Всього ліквідних активів другого класу (п.8+п.9+п.10+п.11+п.12+п.13+п.14+п.15)	розр.	542	2491	2621	2003
III. Ліквідні активи третього класу					
17. Виробничі запаси	р.080	915	2431	1506	1617
18. Тварини на вирощуванні й відгодівлі	р.090	1989	2851	2198	2346
19. Малоцінні й швидкозношувані предмети (залишкова вартість)	р.100	1	2	1	1
20. Незавершене виробництво	р.110	886	1366	7365	3205
21. Витрати майбутніх періодів	р.120	-	-	-	-
22. Готова продукція	р.130	963	382	974	773
23. Товари (купівельна вартість)	р.140	618	998	1056	891
24. Всього ліквідних активів третього класу (п.17+п.18+п.19+п.20+п.21+п.22+п.23)	розр.	5372	8030	13100	8833
25. Ліквідні активи для розрахунку коефіцієнту ліквідності (п.7+п.16)	розр.	561	2641	2772	2119
26. Ліквідні активи для розрахунку коефіцієнту покриття (п.7+п.16+п.24)	розр.	5933	10677	15872	10952

Продовження таблиці 9

Назва показника	Джерело у балансі	Станом на			В середньому за півроку
		1.07.94	1.10.94	1.01.95	
<u>Заборгованість, що підлягає погашенню</u>					
<i>I. Поточні і короткострокові зобов'язання</i>					
27. Загальна сума розділу III пасиву балансу	р.750	3460	6482	9468	6470
<i>II. Довгострокові зобов'язання</i>					
28. Загальна сума розділу II пасиву балансу	р.530	-	-	-	-
29. Всього заборгованість, що підлягає погашенню (п.27+п.28)	розр.	3460	6482	9468	6470
<u>Власні джерела формування основних і оборотних коштів</u>					
30. Загальна сума розділу I пасиву балансу-всього власних джерел	р.490	9528	10554	13185	11088
31. Загальна сума балансу	р.350	12988	17036	22653	17559
<u>Фінансові коефіцієнти</u>					
32. Коефіцієнт ліквідності (п.25:п.29)	розр.	0.16	0.4	0.3	0.3
33. Класність коефіцієнту ліквідності	розр.	3	3	3	3
34. Коефіцієнт покриття (п.26:п.29)	розр.	1.7	1.6	1.7	1.7
35. Класність коефіцієнту покриття	розр.	2	2	2	2
36. Коефіцієнт забезпеченості власними джерелами (п. 30:п.31*100%)	розр.	73%	62%	58%	63%
37. Класність коефіцієнту забезпеченості	розр.	1	1	2	1

До ліквідних активів третього класу відносяться елементи оборотних фондів підприємства, які можна порівняно легко реалізувати: виробничі запаси, тварини на вирощуванні і відгодівлі, малоцінні і швидкозношувані предмети, незавершене виробництво, витрати майбутніх періодів, готова продукція, товари за купівельною вартістю, а також інші запаси і затрати. При цьому банк повинен слідкувати за тим, щоб до цієї групи не були включені такі неліквідні активи, як неходові і залежалі цінності, запаси, умови зберігання яких не відповідають встановленим стандартам, готова продукція і товари, які не користуються попитом.

Зобов'язання підприємства за пасивами також можуть бути згруповані у відповідності із строками їх оплати: 1) поточні та короткострокові зобов'язання; 2) довгострокові зобов'язання.

До складу поточних та короткострокових зобов'язань господарства включаються: його заборгованість за короткостроковими кредитами банку, короткострокові позичені кошти, короткострокові кредити, не погашені в строк, розрахунки з кредиторами за товари, роботи і послуги, по виданих векселях, по одержаних авансах, по оплаті праці і страхуванню, з бюджетом і по позабюджетних платежах, з дочірніми підприємствами та з іншими кредиторами.

Довгострокові зобов'язання підприємства охоплюють його заборгованість по довгострокових кредитах банку, довгострокових позичених коштах, а також довгострокових кредитах, не погашених в строк. До складу довгострокових зобов'язань може відноситись і відстрочена заборгованість за позиками банку.

Сума зазначених пасивів першої та другої груп являє собою загальну заборгованість підприємства за своїми зобов'язаннями.

Порівняння суми ліквідних активів з величиною зобов'язань суб'єкта господарювання відображає ступінь ліквідності його балансу.

Показники ліквідності визначаються відношенням підсумку ліквідних коштів підприємства до обсягу його зобов'язань. При цьому і коефіцієнт ліквідності, і коефіцієнт покриття визначаються як співвідношення обсягу ліквідних активів до загальної суми заборгованості і відрізняються між собою лише складом ліквідних активів.

Коефіцієнт ліквідності розраховується як відношення ліквідних активів першого і другого класів, що знаходяться у негайній готовності для майбутньої оплати або можуть бути швидко перетворені на грошові кошти, до загальної суми заборгованості. Даний показник призначений для оцінки здатності позичальника оперативно вивільнити з господарського обороту грошові кошти і погасити зобов'язання. Досвід розвинутих країн показує, що орієнтовно коефіцієнт ліквідності не повинен опускатися нижче 0,5. Це означає, що на кожен карбованець зобов'язань повинно припадати не менше 0,5 крб. грошових коштів та вимог, що можна легко реалізувати. Чим менший коефіцієнт ліквідності, тим гірша кредитоспроможність позичальника.

Коефіцієнт ліквідності є найбільш прийнятним показником для розрахунку кредитоспроможності підприємств із сезонним характером виробництва, оскільки не включає в розрахунок запаси товарно-матеріальних

цінностей, які також в даному випадку мають сезонний характер. Це дозволяє уникнути значних відхилень в оцінці кредитоспроможності господарств, пов'язаних із сезонними коливаннями рівня запасів цінностей.

Коефіцієнт покриття, що розраховується як відношення між всіма ліквідними активами і зобов'язаннями, є найбільш загальним показником кредитоспроможності, що відображає, у якій мірі активи підприємства покривають заборгованість за його зобов'язаннями, що підлягає погашенню. Господарства, у яких цей коефіцієнт перевищує 1,0 вважаються кредитоспроможними, тобто вони можуть повністю за рахунок ліквідних активів погасити наявну заборгованість. Крім того, величина коефіцієнту покриття також в певній мірі відображає структуру ліквідних активів підприємства: чим вищий його рівень, тим більша частка запасів товарно-матеріальних цінностей у їх складі. Тому зростання коефіцієнту покриття може характеризувати не лише підвищення кредитоспроможності позичальника, але і наявність надлишкових і невикористаних в обороті товарно-матеріальних цінностей, неблагополучне становище у незавершеному виробництві, труднощі в реалізації продукції. У цих випадках банк повинен приділяти особливу увагу аналізу стану виробничих запасів, їх оборотності, темпам росту порівняно із ростом обсягів виробництва і реалізації продукції.

Слід зазначити, що способи розрахунку коефіцієнта ліквідності та коефіцієнта покриття можуть відрізнитися між собою за методикою групування статей балансу, складовими чисельника і знаменника, періоду охоплення та іншими моментами. Наприклад, в окремих випадках при розрахунку вказаних коефіцієнтів до уваги береться не вся, а лише короткострокова заборгованість. Однак, такий підхід не є достатньо обґрунтованим, оскільки банку доводиться вирішувати питання не лише про видачу короткострокових, але і середньо- та довгострокових кредитів, у зв'язку з чим важливо оцінити здатність позичальника погасити всю наявну у нього заборгованість, а не тільки поточну.

Показники ліквідності дозволяють оцінити кредитоспроможність господарюючого суб'єкта в залежності від структури його активів. Однак, оскільки дані показники не характеризують усі сторони діяльності підприємства, важливе значення для оцінки його кредитоспроможності мають коефіцієнти фінансової стійкості позичальника, найважливішим з яких є коефіцієнт забезпеченості власними джерелами. Він розраховується як відношення власних джерел формування основних і оборотних фондів (статутного, резервного, амортизаційного фондів, прибутку та інших джерел) до загальної суми пасиву балансу. Чим більший розмір власних коштів, тим вища здатність клієнта в строк розраховуватись за своїми зобов'язаннями, а отже, тим нижчий ризик банку при кредитуванні.

Крім коефіцієнта забезпеченості власними джерелами, для оцінки фінансової стійкості клієнта банком можуть використовуватись і інші показники:

- коефіцієнт заборгованості, що визначається як відношення суми позичених до суми власних коштів;

- коефіцієнт участі кредитів банку, що являє собою частку від ділення загальної суми отриманих позик на суму балансу;
- коефіцієнт інвестування, що розраховується як співвідношення між джерелами власних коштів господарства та сумою його основних засобів.

Розглянуті вище показники фінансової стійкості та платоспроможності (ліквідності) підприємства розраховуються головним чином на основі бухгалтерського балансу і характеризують стан позичальника на момент складання звітності. Для банку ж важливо оцінити і діяльність підприємства в динаміці. Тому в процесі аналізу кредитоспроможності використовуються також показники, що характеризують рівень ділової активності та економічної ефективності діяльності позичальника.

Рівень ділової активності підприємства залежить від оборотності його ресурсів, що і визначає склад показників, які її характеризують:

- оборотність активів, яка визначається як відношення обсягу реалізації продукції підприємства до загальної суми його активів;
- оборотність основних фондів як відношення обсягу реалізації до середньої вартості основних засобів;
- оборотність оборотних коштів як відношення обсягу реалізації до середньої суми власних оборотних коштів;
- оборотність товарних запасів як відношення собівартості реалізованої продукції до середньої суми товарних запасів;
- оборотність дебіторської заборгованості як відношення собівартості продукції до середньої суми дебіторської заборгованості.

Значення таких показників полягає в тому, що з'ясування перспектив фінансового стану позичальника, як складовий елемент оцінки його кредитоспроможності, передбачає поглиблений і цілеспрямований аналіз структури і якісного складу активів підприємства через призму оборотності окремих їх елементів.

Важливе значення для аналізу кредитоспроможності позичальника має також загальна оцінка економічної ефективності його діяльності. Найбільш повно таку оцінку можуть дати показники, що характеризують рентабельність (прибутковість) роботи підприємства. Наприклад:

- рентабельність активів, що визначається як відношення чистого прибутку позичальника до загальної суми його активів і показує, який прибуток отримає підприємство з кожного карбованця, вкладеного в майно;
- рентабельність продаж - як відношення чистого прибутку до обсягу реалізації продукції, робіт, послуг - відображає, скільки прибутку отримає підприємство на кожен карбованець реалізованої продукції;
- рентабельність власних коштів, що розраховується як відношення чистого прибутку до власних джерел коштів підприємства, характеризує ступінь дохідності його власного капіталу (наприклад, акціонерного).

Показники рентабельності відображають глибинний, якісний бік роботи підприємства, тому для оцінки здатності клієнта своєчасно погашати свої платіжні зобов'язання ці показники повинні розраховуватись в динаміці за ряд років, що обумовлено необхідністю для банку з'ясування загальних тенденцій в

ефективності роботи позичальника та їх впливу на використання ним банківських позик.

Таким чином, аналіз коефіцієнтів ліквідності і фінансової стійкості, розрахованих на основі балансових даних, повинен доповнюватися аналізом оборотності ресурсів і рентабельності діяльності позичальника в цілому. Оборотність кредиту і, отже, його поверненість залежать від оборотності прокредитованих ресурсів, а рентабельність діяльності характеризує доходність підприємства як важливий елемент кредитоспроможності і умову повернення позик. Крім того, показники оборотності ресурсів і рентабельності більш повно виражають тенденції, що склалися в господарській діяльності позичальника.

Оцінка кредитного ризику шляхом визначення кредитоспроможності позичальника являє собою комплексний аналіз, який можна систематизувати у кілька послідовних етапів.

1. Збір та аналітична обробка вихідної інформації.

Основними джерелами інформації, що можуть бути використані банком для оцінки кредитоспроможності клієнта, є його баланс, дані оперативного обліку, бізнес-плани, інформація контрагентів, матеріали статистичних органів та ін.

2. Вибір системи показників, що використовуються для оцінки кредитоспроможності позичальника, і їх розрахунок.

Це найважливіший етап аналізу, що визначає його об'єктивність. Найбільш повну і всебічну оцінку діяльності клієнта банк може отримати, розраховуючи чотири основні групи показників: 1) коефіцієнти ліквідності; 2) показники фінансової стійкості; 3) показники ділової активності; 4) показники економічної ефективності діяльності позичальника. Конкретний вибір банком певних показників залежить від рівня взаємовідносин з клієнтом та репутації останнього.

Загальну оцінку рівня кредитоспроможності позичальника можна отримати шляхом розрахунку трьох основних показників: коефіцієнта ліквідності, коефіцієнта покриття та показника забезпеченості господарства власними джерелами. Такий розрахунок, що може бути проведений на основі балансу господарської організації, доцільно використовувати насамперед стосовно клієнтів, з якими банк підтримує тривалі і стабільні кредитні відносини (табл.9).

При розрахунку показників кредитоспроможності слід пам'ятати, що вони здебільшого є моментними даними, тому для складання реального прогнозу на перспективу, їх потрібно оцінювати в динаміці за ряд попередніх періодів.

3. Вибір критеріїв для оцінки кредитоспроможності позичальника та встановлення його класності.

Оцінка кредитоспроможності позичальника здійснюється шляхом співставлення фактичного значення фінансових коефіцієнтів з їх критеріальними рівнями, розрахунок яких являє собою досить складну роботу, що вимагає нагромадження значного обсягу інформації з широкого кола

підприємств за тривалий період часу. У результаті такого співставлення встановлюється класність позичальника, відповідно з якою банк організовує з ним кредитні відносини.

Так, у прикладі, наведеному в таблиці 10, класифікація рівнів показників кредитоспроможності здійснюється, виходячи із трьох класів позичальників.

Таблиця 10

Критеріальний рівень показників кредитоспроможності

Назва показників	Критеріальний рівень		
	1-й клас	2-й клас	3-й клас
1. Коефіцієнт ліквідності	понад 1,5	від 0,5 до 1,5	менше 0,5
2. Коефіцієнт покриття	понад 2,0	від 1,0 до 2,0	менше 1,0
3. Коефіцієнт забезпеченості власними джерелами	понад 60%	від 35 до 60%	менше 35%

Відповідно з такою класифікацією до першого класу відносять найбільш кредитоспроможні позичальники, ризик кредитування яких досить низький, що вказує на можливість надання пільг таким клієнтам. До другого класу відносять підприємства із середнім рівнем кредитоспроможності, що можуть кредитуватися на загальних засадах. До третього класу належать практично некредитоспроможні господарства, кредитування яких пов'язане із дуже високим ризиком.

Кількість класів кредитоспроможності може встановлюватись банком самостійно, залежно від власних потреб диференціації відносин з клієнтами. Зрозуміло, що чим більша така кількість, тим кращі можливості має банк у мінімізації кредитного ризику шляхом віднесення того чи іншого клієнта до певної групи із встановленням відповідного режиму кредитування.

Іноді фактичні значення показників кредитоспроможності можуть відрізнятися між собою за різними класами, у зв'язку з чим виникає необхідність встановлення єдиного рівня класності господарства за сукупністю показників на основі розрахунку його "рейтингу". Розрахунок такого рейтингу може здійснюватись на основі питомої ваги кожного показника кредитоспроможності у загальній сукупності показників в залежності від його значимості для оцінки надійності клієнта банку. Такий розрахунок може бути проведений за формулою:

$$R = \sum_{i=1}^n k_i \times d_i$$

де **R** - загальний рейтинг позичальника як сума набраних ним балів;

n - кількість показників, що приймаються для розрахунку кредитоспроможності;

k_i - класність і-го показника у відповідності з критеріальним рівнем;

d_i - питома вага і-го показника згідно з його значимістю у загальній сукупності показників.

Відповідно з такою методикою розрахунку чим менша сума балів, тим вища кредитоспроможність позичальника і тим нижчий рівень ризику банку при кредитуванні.

Таким чином, встановлення класності позичальника не є суто механічним процесом. Це результат комплексного аналізу ключових і додаткових показників, що з різних сторін характеризують спроможність підприємства своєчасно і в повній сумі здійснювати платежі за своїми зобов'язаннями. За результатами розрахунків у банку складається обґрунтування висновків про класність клієнта і робляться пропозиції щодо укладення кредитного договору. Якщо поточна кредитоспроможність позичальника не викликає сумнівів, а прогнозована кредитоспроможність підтверджується позитивними тенденціями оборотності ресурсів і рентабельності діяльності, то з позичальником можливе укладення договору з мінімальним кредитним ризиком.

Якісна оцінка позичальника шляхом виявлення рівня його кредитоспроможності до вирішення питання про можливість і умови видачі позик - це спосіб організації кредитування, спрямований на забезпечення кредитної збалансованості економіки.

В умовах переходу до ринкової економіки питання кредитоспроможності господарських організацій набувають усе більшої актуальності. Подальший розвиток товарно-грошових відносин, активізація гуртової торгівлі, становлення і розвиток різних форм власності зумовлюють необхідність оцінки фінансового стану контрагентів з тим, щоб до укладення договору поставки забезпечити гарантію платежу. Кожен учасник господарського обороту повинен чітко орієнтуватися у складній ситуації ринку, правильно оцінювати виробничий і економічний потенціал, перспективи розвитку і фінансову стійкість не лише власного господарства, але й контрагентів. Достовірна і об'єктивна інформація про фінансовий стан підприємств необхідна також для інвесторів і акціонерів, зацікавлених у вигідному розміщенні капіталів. Однак найбільшу потребу в інформації про кредитоспроможність підприємств мають комерційні банки, прибутковість і ліквідність яких безпосередньо залежать від фінансового стану їх клієнтів.

Як показує практика, роботі з оцінки кредитоспроможності позичальників комерційними банками нашої країни приділяється недостатня увага. Незважаючи на те, що в сучасних умовах банки посилили розрахунки з визначення фінансової стійкості клієнтів, поки що дані операції носять значною мірою формалізований характер. Слід, однак, зазначити, що труднощі, пов'язані з оцінкою кредитоспроможності клієнтів банку можуть мати і об'єктивну природу.

Так, оцінка факторів, що впливають на кредитоспроможність позичальника, ускладнюється не лише труднощами їх розрахунку, але і визначенням відносної значимості окремих показників для фінансового стану в цілому. Ще складнішою може виявитись оцінка перспектив змін кредитоспроможності позичальника та факторів, що на неї впливають. Для такої оцінки необхідно враховувати перспективи майбутніх кон'юнктурних зрушень в економіці, що впливають на діяльність позичальника, включаючи

суми і строки майбутніх грошових надходжень і їх використання відповідно з платіжними зобов'язаннями.

Негативно впливають на об'єктивність оцінки кредитоспроможності також інфляційні процеси, які спотворюють показники, що характеризують можливості погашення позичкової заборгованості. Це стосується, наприклад, показника оборотності капіталу і окремих його частин (всіх активів, основного капіталу, запасів, дебіторів). Спотворення виникають і у зв'язку з неоднаковою динамікою обсягу обороту (внаслідок випереджаючого зростання цін на реалізовану продукцію) і поточною оцінкою вкладених коштів (основних засобів, запасів).

Складність оцінки кредитоспроможності позичальників обумовлює необхідність застосування комерційними банками різноманітних підходів до такого способу управління кредитним ризиком.

Одним з таких підходів, що може суттєво вплинути на вдосконалення організації роботи банку в оцінці кредитоспроможності, може стати використання аналізу грошового потоку клієнта, що широко застосовується комерційними банками у країнах з розвинутими ринковими відносинами.

Розглянуті вище показники, що характеризують діяльність позичальника з точки зору можливості погашення отриманого кредиту, розраховуються в основному на базі даних про залишки на звітні дати, а не на основі даних про обороти за певний період, хоча дані про обороти більш повно характеризують можливості погашення позик.

Справді, порівняння величин залишків, наприклад, різних запасів, з даними про залишки кредиторської і позичкової заборгованості не може в принципі служити достатньою підставою для оцінки можливості погашення клієнтом позик, оскільки тут не беруться до уваги обсяги і строки обороту залишків, що співставляються. Так, при однакових залишках порівнюваних величин, але при різному обсягу і неоднакових строках обороту можуть виникнути чималі труднощі з погашенням кредиту. Тому при оцінці кредитоспроможності доцільно використовувати дані про обороти.

Аналіз грошового потоку клієнта - це оцінка кредитного ризику на основі власне оборотних показників. Даний аналіз базується на співставленні банком припливу і відпливу коштів позичальника за певний період. Елементами припливу коштів є прибуток, нарахована амортизація, вивільнення коштів із запасів, дебіторської заборгованості і основних фондів, приріст кредиторської заборгованості, вивільнення коштів з інших активів та зростання інших пасивів, залучення в оборот нових позик, приріст акціонерного капіталу. Елементами відпливу коштів є додаткові вкладення у запаси, дебіторську заборгованість, основні фонди, інші активи, скорочення кредиторської заборгованості та інших пасивів, погашення позик, зменшення акціонерного капіталу, сплата податків, процентів і дивідендів. Стійке перевищення припливу над відпливом коштів за минулі періоди дозволяє вважати клієнта кредитоспроможним. При різких коливаннях такого перевищення клас клієнта знижується, а у випадку оберненого співвідношення, тобто при перевищенні відпливу коштів над їх припливом, клієнт вважається некредитоспроможним.

У результаті співставлення припливу і відпливу коштів, що дозволяє визначити загальну величину грошового потоку, банк визначає кредитоспроможність позичальника шляхом оцінки його класності, яка встановлюється відповідно з величиною коефіцієнта співвідношення загального грошового потоку і боргових зобов'язань - чим більше значення цього коефіцієнта, тим вищий рівень кредитоспроможності позичальника. Крім того, за допомогою оцінки грошового потоку банком може встановлюватись і межа для видачі нових позик у вигляді величини перевищення припливу над відпливом коштів, що склалася за минулі періоди та прогнозується на майбутні. Встановлення такої обґрунтованої межі є важливим засобом мінімізації кредитного ризику банку. Таким чином, аналіз грошового потоку може суттєво доповнити загальну оцінку кредитоспроможності клієнта на основі фінансових коефіцієнтів.

Визначення кредитоспроможності позичальника являє собою комплексну, якісну оцінку, яка виробляється банком у процесі аналізу усіх аспектів діяльності клієнтів з метою створення інформаційної бази для прийняття рішення про можливість і умови видачі кредиту. Даний аналіз передбачає необхідність використання системи взаємопов'язаних показників, кожен з яких висвітлює певні сторони діяльності конкретного потенційного позичальника. Водночас, у зв'язку з тим, що різні організації і підприємства мають значні відмінності у виробничій і фінансовій діяльності, створити універсальну вичерпну методику оцінки їх кредитоспроможності практично неможливо. Дана робота є значною мірою творчим процесом і здійснюється різними комерційними банками відповідно з їх власними оцінками величини кредитного ризику та способів його мінімізації.

Хоча аналітична робота банку щодо оцінки кредитоспроможності позичальників є основним способом управління кредитним ризиком, навіть всеосяжний глибокий аналіз господарсько-фінансового стану клієнтів банку не може служити надійною гарантією погашення ними отриманих кредитів. За певних обставин, особливо в умовах нестабільної економічної ситуації, можуть траплятися випадки, коли навіть першокласні позичальники виявляються неспроможними виконувати свої зобов'язання перед кредиторами. У зв'язку з цим банкам слід розраховувати на додаткові способи управління кредитним ризиком, важливе місце серед яких займає комплекс попередніх заходів, спрямованих на забезпечення повернення виданих кредитів у випадку неспроможності позичальника виконувати свої фінансові зобов'язання. Реалізація вказаних заходів передбачає визначення конкретних джерел погашення позичальником наявної у нього заборгованості, якщо повернення кредиту за рахунок виручки від реалізації продукції (що в звичайних умовах є основним джерелом погашення позики) в силу порушення нормального ходу виробничого процесу не є можливим. Стосовно умов нашої країни найбільш доцільно виділити такі три основні форми забезпечення повернення кредиту: застава, гарантія і страхування.

Комерційний банк може суттєво зменшити ризик неплатежів за виданими позиками, вимагаючи у клієнтів передачі йому частини майна як гарантії

своєчасного погашення кредиту. Така передача здійснюється шляхом застави, яка надає банку право утримувати майно, що належить позичальнику, до тих пір, поки не буде виконане забезпечене заставою зобов'язання - погашена позика. При невиконанні цього зобов'язання в строк, визначений у договорі про заставу, банк має право реалізувати заставлене майно, компенсуючи таким чином вартість непогашеного кредиту і процентів по ньому. Тому наявність застави є для позичальника серйозним стимулом до своєчасного виконання своїх зобов'язань перед банком.

Предметом застави може бути будь-яке рухоме чи нерухоме майно або майнові права, на які відповідно з чинним законодавством може бути звернено стягнення.

У нашій країні донедавна при організації кредитування заставою охоплювалися лише ті цінності, які служили безпосереднім забезпеченням наданих позик. Однак така практика не завжди себе виправдовувала, що було пов'язано з рядом об'єктивних причин: по-перше, забезпеченням позик були не лише запаси товарно-матеріальних цінностей, але і витрати виробництва, які за несприятливих обставин могли і не перетворитися на реальні цінності; по-друге, права власності і розпорядження банку вказаними цінностями були суттєво обмежені в силу існуючого законодавства, що не створювало надійних гарантій їх збереження; по-третє, у зв'язку з унікальними особливостями виробничого процесу на деяких підприємствах реалізація прийнятих у забезпечення цінностей була пов'язана із значними труднощами; по-четверте, обмежене коло предметів забезпечення не могло створити надійних гарантій покриття банком невиконаних зобов'язань позичальника.

В сучасних умовах перелік предметів застави, що застосовуються вітчизняними банками, суттєво розширене і включає такі елементи, як товарно-матеріальні цінності (сировина, напівфабрикати, комплектуючі вироби, готова продукція), майнові права (права вимоги, що належать заставодавцю), іпотека (земля, нерухоме майно), цінні папери та інші активи позичальника. Водночас, у зв'язку з недосконалістю законодавства у сфері володіння нерухомим майном та слабким розвитком приватизаційних процесів, вітчизняна практика використання застави поки що далека від світових стандартів.

У зарубіжній практиці при визначенні предметів застави комерційними банками висуваються досить жорсткі вимоги, зокрема такі, як:

- можливість швидкої реалізації заставленого майна (банки приймають у забезпечення цінності, які користуються попитом на ринку і які можна порівняно легко і без втрат реалізувати);

- стабільність ринкових цін на предмети застави (коливання ціни активів, прийнятих в заставу, при необхідності їх реалізації може призвести до значних втрат банку);

- можливість тривалого зберігання предметів застави при збереженні ними своїх споживчих властивостей (тому банки, як правило, не приймають в заставу товари, що швидко псуються);

- чітке юридичне оформлення прав кредитора на володіння майном, що віддається в заставу;

- забезпечення надійного збереження предметів застави.

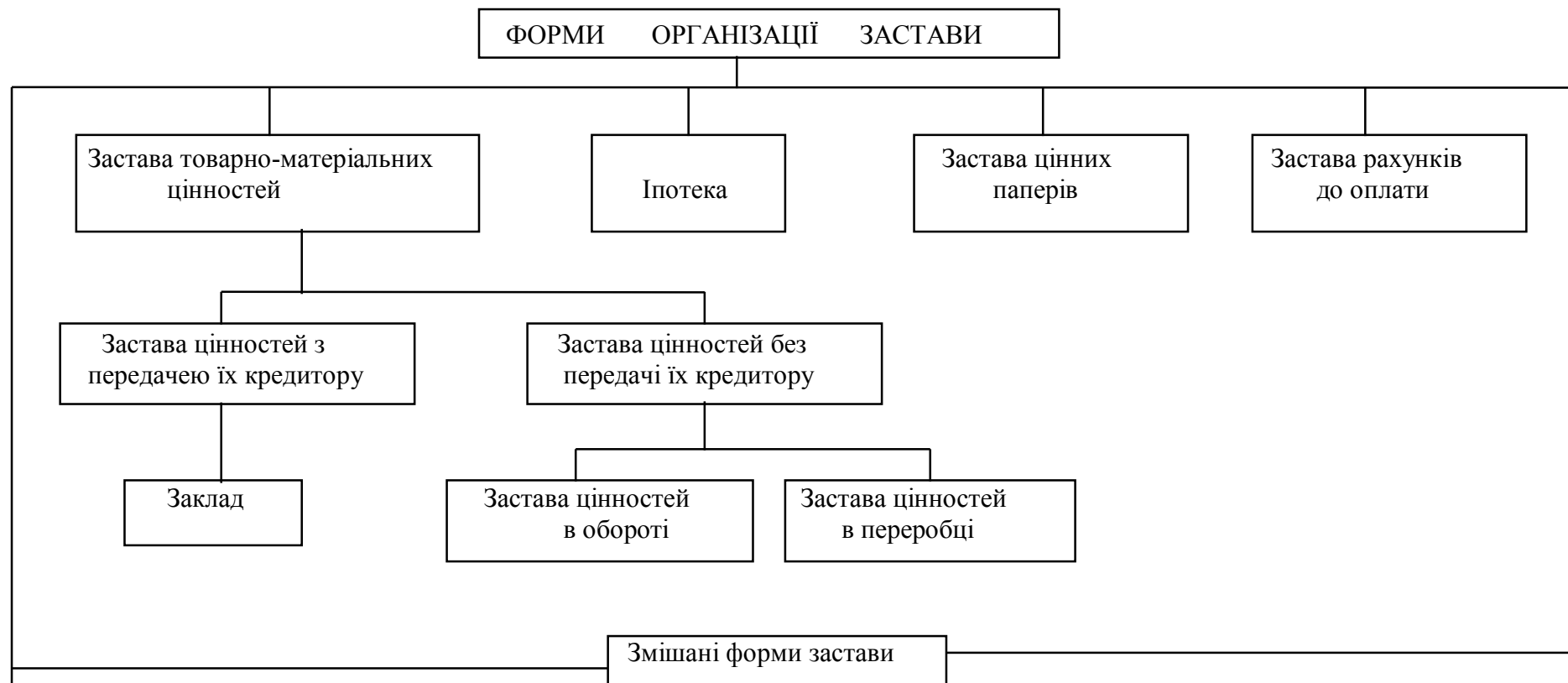
Згідно з останньою вимогою цього переліку банком визначається вид застави, залежно від того, передається заставлене майно у володіння заставодержателя, чи залишається у заставодавця (мал. 10).

Найбільш надійним способом забезпечення збереження заставлених цінностей є передача їх кредитору, тобто банку, який вступає у безпосереднє володіння заставленим майном, в той час як позичальник залишається його посереднім власником. Вказані види застави, які в цілому називаються закладом, найбільш надійно гарантують збереження цінностей. Та вони мають досить обмежену сферу застосування, оскільки активи, що віддаються в заставу, як правило, не призначені для поточного використання в господарському обороті позичальника. З цієї точки зору більш поширеними є форми застави, за яких цінності залишаються у розпорядженні заставодавця.

Товари, які віддані в заставу і знаходяться у розпорядженні позичальника, можуть перебувати обороті або в переробці. Застава цінностей в обороті передбачає можливість реалізації заставодавцем певної їх частини, але при умові одночасного погашення відповідної суми кредиту чи заміни реалізованих цінностей іншими на рівнозначну суму. При заставі цінностей в переробці позичальнику надається можливість включати у господарський оборот заставлені цінності, причому заставне право банку послідовно переходить з сировини і матеріалів на незавершене виробництво, напівфабрикати і готову продукцію. Суттєвим недоліком застави цінностей в обороті і переробці є обмеження можливостей банку в організації контролю за їх збереженням, а тому такі види застави застосовуються у взаємовідносинах банку з більш надійними клієнтами.

Важливе значення для організації кредитних відносин може мати інша форма застави, широко використовувана зарубіжними банками, - іпотека, що являє собою заставу обладнання, будівель, споруд, інших об'єктів, безпосередньо пов'язаних із землею, разом з відповідною земельною ділянкою або правом на користування нею. Дана форма застави має ряд переваг: по-перше, технічно неможливо здійснити передачу землі та іншої нерухомості як заставленого майна; по-друге, виключається можливість повторної застави майна третій особі; по-третє, забезпечується надійність і простота контролю за збереженням предмету застави. Використання всіх переваг іпотечного кредитування пов'язане насамперед із створенням в Україні ефективного ринку засобів виробництва та нерухомості і, в першу чергу, ринку земельних ресурсів.

Розвиток приватизаційних процесів та формування в Україні ефективного фондового ринку можуть сприяти більш широкому використанню як предметів застави цінних паперів, наділених такими позитивними властивостями, як відсутність значних витрат при зберіганні, відносна простота передачі титула власності, висока ліквідність.

Мал. 10. Класифікація заставних операцій комерційних банків

Ще одним предметом застави, що використовується у зарубіжній банківській практиці, є рахунки до отримання (дебіторські рахунки). Якщо в процесі господарської діяльності у позичальника виникають вимоги до третьої особи (наприклад, за поставлену продукцію), то він може надати їх банку як заставу отриманого кредиту. Застава дебіторських рахунків має ряд технічних переваг порівняно із заставою матеріальних цінностей в першу чергу тому, що в даному випадку не виникає проблем, пов'язаних із зберіганням застави. В той же час, приймаючи в заставу рахунки до отримання, банк повинен ретельно аналізувати якість товарів, що реалізуються, фінансовий стан покупця, структуру дебіторської заборгованості позичальника, її динаміку, а такий аналіз пов'язаний із додатковими витратами для банку.

Оскільки різні форми застави мають свої переваги і недоліки, комерційні банки досить часто використовують змішані типи застави, що включають заклад, товарні документи, іпотеку. У будь-якому разі конкретний тип застави визначається банком залежно від рівня організації кредитних взаємовідносин з тим чи іншим позичальником.

Ще однією формою забезпечення повернення позик, що може використовуватись банками в роботі з мінімізації кредитного ризику, є поручительства та гарантії. В цьому випадку, на відміну від застави, майнову відповідальність за позичальника у випадку невиконання ним своїх зобов'язань перед банком несе третя особа - поручитель або гарант.

Поручитель несе солідарну відповідальність з позичальником перед банком за виконання зобов'язань по кредитному договору. Як правило, відповідальність поручителя охоплює всю суму кредиту і нараховані по ньому проценти.

Поручительство є досить надійною формою забезпечення в тому випадку, якщо поручитель має високий рівень платоспроможності і в банку практично не виникають сумніви стосовно обсягів та юридичної обґрунтованості гарантованих ним зобов'язань.

Якщо позичальник виявляється неплатоспроможним або не бажає оплачувати заборгованість, то її оплачує банку поручитель, причому банк переуступає йому свої права вимоги до позичальника та передає документи, які підтверджують ці права.

Подібною до поручительства формою забезпечення повернення кредиту є гарантія. Гарант повинен виплатити суму заборгованості позичальника незалежно від причин в разі настання гарантійного випадку, що передбачає несплату позичальником у встановлений строк суми кредиту і процентів за ним. У рамках гарантійного зобов'язання претензії і заперечення до кредитора не враховуються. У зв'язку з цим при забезпеченні кредиту зарубіжні комерційні банки, як правило, віддають перевагу гарантії, а не поручительству.

У банківській практиці України якісь певні суттєві відмінності між поручительством і гарантією як формами забезпечення повернення кредиту фактично відсутні. Вказані відмінності зводяться в основному лише до особливостей оформлення відповідних документів - договору-поручительства або гарантійного листа, а тому носять скоріше технічний характер.

До недоліків даної форми забезпечення повернення кредиту слід віднести необхідність для банку до укладення договору поручительства або прийняття гарантії ретельно аналізувати фінансовий стан поручителів або гарантів, їх платоспроможність та можливість повернути за позичальника несплачений кредит і належні за ним проценти. Тому така організація кредитних відносин пов'язана із значними витратами, оскільки банк повинен окрім аналізу кредитоспроможності безпосередніх позичальників проводити відповідну роботу і стосовно поручителів та гарантів.

Корисним може бути досвід деяких зарубіжних комерційних банків, які з метою більшої надійності повернення позик практикують поєднання різних форм забезпечення, наприклад, видача гарантії супроводжується одночасно заставою майна гаранта.

Важливим методом забезпечення повернення банківських позик є страхування відповідальності позичальників за непогашення кредитів. Суть даної форми зменшення кредитного ризику полягає в тому, що у випадку неплатоспроможності позичальника, або несплати ним заборгованості з інших причин погашення кредиту і нарахованих по ньому процентів бере на себе страхова компанія. При цьому в ролі страхувальника, як правило, виступає сам позичальник, а об'єктом страхування є його відповідальність перед банком за своєчасне і повне погашення кредитів і процентів.

При настанні страхового випадку, тобто несплаті позичальником кредиту та нарахованих по ньому процентів, страхова компанія виплачує банку страхове відшкодування в розмірі, передбаченому договором.

Однак страхування не можна поки що віднести до найбільш ефективних способів управління кредитним ризиком. Як показує практика, страхові компанії досить часто відмовляються від виплати страхових відшкодувань, мотивуючи це різними причинами (неперерахуванням обумовлених страхових платежів, повідомленням недостовірних даних про страховий ризик, невиконанням страхувальником інших умов, передбачених договором). За таких обставин комерційні банки можуть нести серйозні збитки із-за невиконання страховими компаніями своїх зобов'язань. Цьому сприяють, з одного боку, недосконалість чинного в Україні законодавства про страхування, яке недостатньо регламентує відповідальність страховиків, а з другого, недостатня фінансова стійкість багатьох страхових компаній.

Вдосконалення організації страхування кредитного ризику вимагає вирішення ряду проблем: по-перше, зміцнення фінансового стану страхових компаній; по-друге, посилення їх відповідальності при ухиленні від виплати страхового відшкодування у випадку несплати позичальником кредитів і нарахованих процентів; по-третє, розгляд питання про допуск до страхування відповідальності позичальників лише окремих страхових компаній, які з точки зору органів державного нагляду мають солідну репутацію та здатні відповідати за своїми зобов'язаннями; по-четверте, розробка і розвиток нових форм та методів страхування кредитів з використанням майнових видів страхування або страхування комерційного кредиту, коли об'єктом виступає конкретна комерційна угода, опосередкована кредитом банку.

Усі розглянуті вище методи управління кредитним ризиком, включаючи оцінку кредитоспроможності клієнтів та проведення комплексу попередніх заходів з метою забезпечення повернення виданих кредитів, використовуються банками в основному стосовно конкретних позичальників на основі індивідуального підходу. Водночас досить ефективним способом мінімізації кредитного ризику, що широко застосовується зарубіжними комерційними банками та може використовуватись в наших умовах, є управління загальним портфелем банківських позик. Даний метод заснований на ретельному аналізі банком власного кредитного портфеля, що являє собою сукупність вимог банку за кредитами, класифікованими на основі критеріїв, пов'язаних з різними факторами кредитного ризику. Аналіз кредитного портфеля банку складається з кількох послідовних і взаємозв'язаних між собою етапів: встановлення критеріїв оцінки якості позик з позиції кредитного ризику; розробка методів оцінки якості позик на основі цих критеріїв; класифікація позик; визначення величини ризику у кожній групі позик і по кредитному портфелю в цілому; розрахунок на цій основі розміру резерву, необхідного для покриття можливих збитків; розробка системи заходів щодо поліпшення структури кредитного портфеля.

Критерії оцінки якості позик можуть включати: призначення позики, її вид, розмір, строк і порядок погашення, форму власності і галузеву належність клієнтів, їх кредитоспроможність, вигідність для банку взаємовідносин з ними, наявність вторинних джерел погашення позик та інші фактори, що визначають величину індивідуального кредитного ризику.

У світовій банківській практиці прийнято виділяти два основних методи оцінки якості позик залежно від обраних критеріїв: номерний і бальний. При першому методі рейтинг позики визначається на основі наведених ознак. Наприклад, рейтинг 1 присвоюється позиці, виданій клієнту з найвищим класом кредитоспроможності, високою репутацією, першокласним забезпеченням. При другому методі за кожним критерієм розробляється шкала бальної оцінки в залежності від ситуації. Наприклад, кредити під запаси отримують більш високу бальну оцінку, ніж кредити на затрати виробництва чи капітальні затрати, крупні позики мають нижчу оцінку в балах, ніж середні або дрібні. В цілому, чим вищий кредитний ризик, пов'язаний з тим чи іншим критерієм, тим нижчі бали.

Відповідно до обраного методу класифікації всі позики, видані банком, розподіляються на групи залежно від величини кредитного ризику: від найменшої до максимальної величини. Кількість груп, необхідних для такої класифікації визначається кожним банком окремо, в залежності від особливостей його діяльності. Наприклад, така диференціація може визначати відмінні, добрі, задовільні, сумнівні та безнадійні кредити в залежності від того, які критерії банк обирає. Після цього на основі якогось певного методу оцінки якості позик - номерного чи по сумі балів - банк визначає загальну величину ризику власного кредитного портфеля в цілому та в розрізі окремих груп кредитів.

Така аналітична робота дозволяє комерційному банку, з одного боку, правильно оцінити величину резервного фонду, необхідного для покриття можливих витрат за позичковими операціями, а з іншої - дає можливість визначити оптимальні напрями щодо поліпшення структури кредитного портфеля.

Таким чином, важливе значення аналізу кредитного портфеля полягає в необхідності створення достатніх резервів для компенсації збитків банку. Зрозуміло, що середній банк в наших умовах не може створити достатню суму резерву порядку 15-30% від розміру кредитного портфеля, тому банки спрямовують свої зусилля в основному на оптимізацію структури наявного у них портфеля виданих позик.

Така оптимізація здійснюється, як правило, шляхом диверсифікації, яка передбачає розосередження кредитних вкладень банку серед більшого числа позичальників та мінімізацію суми кредиту, виданого одному клієнту. Як відомо, кредитний ризик банку зростає в міру збільшення загального обсягу кредитування і рівня концентрації кредитів серед обмеженого числа позичальників. Тому банки намагаються при незмінному обсягу кредитних вкладень надавати кредити на більш дрібні суми більшій кількості незалежних один від одного клієнтів. Окрім диверсифікації кредитного портфеля банку за складом позичальників дрібної, середньої і великої груп, всередині цих груп розміри позик можуть регулюватися залежно від класу кредитоспроможності клієнтів, форми власності, належності до тої чи іншої галузі економіки. В останньому випадку структура кредитного портфеля будується банком, в залежності від загальної економічної ситуації, стану господарської кон'юнктури та інших екзогенних факторів. Крім того, банки здійснюють регулювання видачі кредитів за строками (коротко-, середньо- та довгострокові позики), враховуючи при цьому, що чим довший строк кредитування, тим вищий рівень ризику; за призначенням позик (сезонні, на поповнення оборотного капіталу, на будівництво і т.д.); за видом забезпечення (в залежності від якості відповідних активів); за платоспроможністю позичальників; за способами забезпечення повернення наданих кредитів; за відповідністю напрямків кредитних вкладень кредитній політиці банку, а також за іншими критеріями, які впливають на величину кредитного ризику.

Важливою умовою результативності аналізу кредитного портфеля є ефективне використання банком різних способів оцінки індивідуального кредитного ризику щодо кожного позичальника, що дає можливість правильно визначити сукупний кредитний ризик комерційного банку в цілому.

В умовах нестабільної економічної ситуації розглянуті способи управління кредитним ризиком мають безпосереднє практичне значення для вітчизняних комерційних банків. Активне використання різноманітних заходів, спрямованих на мінімізацію кредитного ризику, в значній мірі сприяє підвищенню надійності діяльності банківських установ.

ГЛАВА 4 ОСОБЛИВОСТІ ІНШИХ СФЕР ФУНКЦІОНУВАННЯ КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ

4.1. Організація інвестиційної діяльності комерційного банку

Кредитування, як основний вид активних операцій комерційних банків, - не єдиний спосіб розміщення банківського капіталу. Іншою важливою формою активних вкладень банків є інвестиційна діяльність.

У широкому розумінні слова під інвестиціями прийнято розуміти використання коштів з метою отримання доходу і нарощування капіталу. З цієї точки зору фактично всі активні операції комерційних банків можуть розглядатися як інвестиції. Однак у світовій практиці при класифікації активів комерційних банків поняття інвестицій застосовується здебільшого у вузькому значенні слова, означаючи вкладення коштів банками виключно у цінні папери на тривалі періоди часу.

Зацікавленість комерційних банків у здійсненні інвестиційних операцій пов'язана насамперед із тим, що попит на позики не завжди може бути адекватним наявному у банку капіталу. Не маючи можливості розмістити відповідні кошти у позики, комерційні банки вкладають їх у інші види активів, що можуть забезпечити належний рівень прибутковості. Тому активні операції банку не обмежуються лише кредитуванням, а включають також інвестиційну діяльність щодо розміщення коштів у цінні папери.

Отримання доходу - одне із завдань інвестиційної діяльності, яка повинна забезпечувати досягнення ще таких важливих цілей, як безпека вкладень, їх ріст та ліквідність.

Вимоги щодо дохідності інвестицій, як правило, вищі, ніж вимоги до дохідності позичкових операцій банку. Це пов'язано насамперед із строками вкладень коштів, оскільки цінні папери купуються банком здебільшого на триваліші строки, ніж ті, на які видаються кредити. У цьому випадку вищі доходи за цінними паперами є платою за додатковий ризик тривалого вкладення капіталів. Це, безумовно, не означає, що банки не можуть реалізувати цінні папери на вторинному ринку у випадку необхідності, але тоді рівень доходу, що може бути отриманий банком значно знижується.

Високий рівень дохідності цінних паперів вступає у певне протиріччя з безпекою вкладення капіталів, тобто невразливістю інвестицій щодо потрясінь на ринку капіталів і стабільністю в отриманні доходу.

Стосовно зростання капіталу, то його не завжди виділяють як пріоритет інвестиційної діяльності. Річ у тім, що дане завдання можуть забезпечити лише окремі види цінних паперів - здебільшого акції виробничих компаній передових галузей економіки, що швидко розширюють свою діяльність. У цьому випадку при незначній доходності забезпечується порівняно високий ріст капіталів. Крім того, зростання вкладених у цінні папери коштів може розглядатися у як вигідніший момент, ніж, скажімо, зростання їх дохідності.

Така вигідність може бути зумовлена насамперед особливостями оподаткування в країні, коли для капіталізованої частини доходів, отриманих від інвестицій встановлюються податкові пільги.

Ще однією важливою ціллю інвестиційної діяльності є забезпечення належного рівня ліквідності вкладених коштів, яка вказує на можливість порівняно швидко і без втрат перетворити придбані інвесторами цінні папери на безпосередні платіжні засоби. Реалізація даного завдання є особливо важливою для комерційних банків, ліквідність яких - одна з найважливіших умов нормального функціонування в силу причин, про які йшлося вище.

Зрозуміло, що знайти на ринку цінні папери, які б відповідали усім цілям інвестування, практично неможливо, оскільки деякі з них вступають у взаємо суперечність. У зв'язку з цим комерційні банки повинні насамперед визначити цільові пріоритети своєї інвестиційної діяльності, на основі чого здійснюється вибір тих видів цінних паперів, які у найбільшій мірі відповідають цілям банку.

Специфіка і закономірності первинного і вторинного руху цінних паперів на ринку визначають особливості їх різноманітних видів та способи їх застосування з урахуванням характеру угод, закладених в основу емісії цінних паперів, порядку регулювання майнових прав, або відносин позики, відмінностей у порядку оформлення передачі цінних паперів і правах власника при здійсненні операцій з ними, особливостей отримання доходу та ряду інших параметрів. Однак до інвестиційних можна віднести операції банків далеко не з усіма видами цінних паперів та і не всі види можливих з ними операцій.

Інвестиційними вважаються лише операції банку з акціями і облігаціями, тобто такими видами цінних паперів, які здебільшого відзначаються масовим характером емісії та мають властивість обертатися на вторинному ринку. При цьому до інвестиційних слід відносити лише операції, для яких характерним є як вкладення банківського капіталу, так і отримання прибутку. Усі інші операції банків з цінними паперами, пов'язані з їх купівлею-продажем за дорученням клієнта, зберіганням у спеціальних сховищах, управлінням на довірчій основі, заставою, участю в емісії цінних паперів клієнта, та інші, до безпосередньо інвестиційних операцій банку не належать, а є складовою частиною посередницьких, трастових або позичкових операцій.

У даний час інвестиційні операції комерційних банків України перебувають на початкових етапах розвитку, що обумовлено певними об'єктивними і суб'єктивними факторами, пов'язаними як з недосконалістю діючого законодавства, так і з загальним станом економічного розвитку країни, відображенням якого є високі темпи інфляції, нерозвинутість ринку капіталів та його інфраструктури, низькі темпи приватизаційних процесів. У зв'язку з цим у характеристиці основних напрямів інвестиційної діяльності банків можна орієнтуватися в основному на зарубіжний досвід, раціональні засади якого можуть бути використані вітчизняними комерційними банками.

Основні етапи організації інвестиційних операцій комерційними банками можна подати в такій послідовності: вибір пріоритетних цілей інвестування; розробка на цій основі головних напрямів інвестиційної політики та механізму

її реалізації; вибір стратегії інвестиційної діяльності; розробка основ диверсифікації інвестиційного портфеля за різними критеріями; здійснення інвестиційного аналізу і вибір на цій основі конкретних видів фондових інструментів; безпосередні операції у формуванні портфеля інвестицій та його регулярному оновленню.

Основою операцій, пов'язаних з вкладенням коштів у цінні папери, є інвестиційна політика банку. Головний зміст такої політики складає визначення кола цінних паперів, найбільш придатних для інвестування коштів, і оптимізація структури портфеля інвестицій на кожен конкретний період часу. Звичайно, ряд банків у своїй інвестиційній діяльності не керуються якимось певним заздалегідь розробленим планом, а здійснюють ті чи інші операції в міру необхідності. Однак, у переважній більшості випадків інвестиції комерційних банків є результатом детального попереднього планування, що здійснюється фінансовими службами відповідно з основними напрямками інвестиційної політики, затвердженої керівництвом банку. Як правило, формулювання інвестиційної політики повинно в себе включати: вибір основних цілей політики; визначення питомої ваги інвестиційних операцій в активі банківського балансу; встановлення оптимального співвідношення між розмірами боргових зобов'язань та обсягами коштів, що спрямовуються на різні види інвестицій; оцінку приблизного складу та структури інвестиційного портфеля, видів цінних паперів, що його утворюють; розробку механізму корегування складу портфеля; розрахунок можливих прибутків і збитків від операцій з цінними паперами; порядок організаційного забезпечення інвестиційної діяльності - умови переміщення і зберігання цінних паперів, ведення архівних матеріалів, розробка програмного забезпечення, визначення відповідальних за проведення інвестиційних операцій.

В цілому розробка інвестиційної політики передбачає вибір шляхів вкладення грошових ресурсів на певний період для забезпечення відповідного рівня дохідності і розширення операцій банку. Оскільки така розробка є організаційно оформленим процесом, для його нормального здійснення банк повинен забезпечити такі передумови: наявність необхідної інформації та надійних джерел її отримання; відпрацьований процес затвердження інвестиційної політики та її оперативного перегляду; аналітичний апарат для оцінки затрат і результатів різних інвестиційних проектів та їх впливу на діяльність банку в цілому.

В основі інвестиційної політики кожного банку лежить той чи інший вид стратегії, що застосовується при вкладенні коштів у цінні папери. Як правило, комерційні банки, вкладаючи капітали, орієнтуються на проведення пасивних або активних інвестицій. Пасивна стратегія орієнтована на тривалі строки зберігання цінних паперів з метою отримання доходів від процентів за ними при мінімальному ризику. Активні інвестиційні операції, навпаки, спрямовані на швидке отримання максимального прибутку у відносно короткі строки, але це пов'язано із значно більшим ризиком. У результаті переваги тієї чи іншої стратегії в інвестиційній діяльності визначаються цільовими пріоритетами, яких дотримується банк.

Однак на практиці комерційні банки рідко дотримуються активної чи пасивної стратегії інвестицій у чистому вигляді. Здебільшого вони намагаються створити можливості для поєднання в єдиному портфелі різних цілей інвестиційної діяльності. Основним способом такого поєднання є диверсифікація інвестиційного портфеля.

Диверсифікація означає наявність в портфелі комерційного банку багатьох видів цінних паперів. У банківській практиці країн з розвинутою ринковою економікою, як правило, прийнято диверсифікувати інвестиційні портфелі за такими основними критеріями: строк погашення цінних паперів, їх регіональний розподіл, тип цінних паперів та їх емітента.

Для більшості комерційних банків звичайною практикою є підтримання такої структури розподілу інвестицій за строками, яка дозволяє забезпечувати постійне рефінансування інвестиційного портфеля. Необхідність такого виду диверсифікації пов'язана насамперед з постійним коливанням процентних ставок грошового ринку, що призводить до зміни ринкової вартості цінних паперів, у результаті чого при їх продажу утворюються прибутки або збитки. З метою запобігання значним збиткам банки формують свої інвестиційні портфелі з цінних паперів, які мають різні строки погашення, що надає можливість достатньо ефективно маневрувати ними для вирішення завдань інвестування. Збалансований за строками портфель інвестицій дозволяє своєчасно рефінансувати кошти, що вивільняються в різні періоди, в інші вигідні банку активи.

Другим важливим критерієм, відповідно з яким здійснюється диверсифікація інвестиційного портфеля банку, є регіональне розміщення емітентів цінних паперів, тобто географічний принцип. Для будь-якої країни характерна нерівномірність економічного розвитку різних її регіонів, одні з яких більш розвинуті у промисловому відношенні, інші - в аграрному, третім притаманний змішаний тип розвитку. Зрозуміло, що банки повинні детально аналізувати поточну господарську кон'юнктуру і її перспективи, щоб уникнути можливих втрат внаслідок вкладення коштів у розвиток безперспективних регіонів. Перспективність інвестування коштів у той чи інший регіон може бути оцінена за багатьма критеріями, такими, наприклад, як наявність певних природних ресурсів або кваліфікованої робочої сили, створення необхідної інфраструктури для промислового розвитку - транспортної мережі, енергетичного забезпечення, матеріально-технічного постачання і т.д. Диверсифікація інвестицій за різними регіонами є важливим засобом зниження ризику ймовірних втрат, які можуть виникнути не лише внаслідок економічних ускладнень у тому чи іншому районі країни, але й під впливом форсмажорних обставин.

Ще важливіша регіональна диверсифікація інвестицій, якщо капітали банку вкладаються в інші країни. В такому разі окрім чисто економічних особливостей розвитку певної країни, її виробничого потенціалу і місця у світовій торгівлі, слід враховувати стабільність політичної ситуації, особливості місцевого законодавства та наявність надійних гарантій щодо збереження інвестованих капіталів.

Таким чином географічний розподіл інвестиційного портфеля дозволяє комерційному банку звести до мінімуму можливі втрати, пов'язані з регіональними особливостями діяльності того чи іншого емітента цінних паперів.

Однак при всій важливості строкового і регіонального критеріїв диверсифікації інвестиційного портфеля банку їх застосування має досить обмежений характер, що зумовлено багатьма причинами. По-перше, розподіл портфеля за строками може бути застосований лише відносно облігацій, яким властивий строковий характер обігу; стосовно акцій, емісія яких (за незначним винятком) має безстроковий характер, даний метод застосовуватись не може. По-друге, результативність розподілу інвестицій банку за строками залежить від особливостей кон'юнктури ринку цінних паперів та динаміки процентних ставок грошового ринку, прогнозувати які досить важко. По-третє, можливості регіональної диверсифікації інвестиційного портфеля визначаються масштабами діяльності комерційного банку, і якщо вони незначні (коли банк діє в межах певного регіону), то здійснення оптимального розподілу інвестицій між різними регіонами є дуже складним завданням. З урахуванням цього значно ефективнішим методом диверсифікації інвестицій банку є їх розподіл за типами цінних паперів та видами емітентів, що сприяє збалансуванню різних цілей інвестиційної діяльності.

Можливості вкладення коштів комерційними банками у різні типи фінансових інструментів визначаються загалом особливостями законодавства країни, яке регулює відповідні банківські операції, а також системою контролю за банківською діяльністю. Сам характер операцій комерційних банків передбачає необхідність підтримання портфеля інвестицій у стані, що забезпечував би нормальний рівень ліквідності банківських установ. Тому для законодавства багатьох розвинутих країн характерним є встановлення певних обмежень стосовно типів наявних у портфелі банку цінних паперів. Наприклад, у США банкам заборонено тримати у своїх портфелях акції промислових компаній, за винятком тих випадків, коли такі акції купляються з метою уникнення втрат, пов'язаних з неплатоспроможністю позичальника. Подібні обмеження існують також у Великобританії, Франції, Канаді, де комерційні банки можуть здійснювати операції на фондовому ринку, як правило, не безпосередньо, а тільки беручи участь у капіталах фінансових компаній або через брокерські фірми.

У країнах з розвинутою ринковою економікою інвестиційний портфель комерційних банків складається здебільшого з різних типів державних боргових зобов'язань, хоча в деяких з них банки також утримують у своїх портфелях акції корпорацій приватного сектору. В Україні на сьогоднішній день відсутні законодавчі обмеження щодо типів цінних паперів, у які можуть вкладатися капітали комерційних банків, що надає їм широкі можливості диверсифікації інвестиційного портфеля за цим критерієм. При визначенні переваги тих чи інших типів цінних паперів, у які інвестуються кошти банків, враховуються два основні моменти: рівень дохідності і рівень ризику. Як правило, дохідність цінних паперів є прямо пропорційною до рівня ризику,

якого зазнає інвестор, вкладаючи капітал: чим більший обсяг доходів приносить певний цінний папір, тим більший ризик пов'язаний з такими інвестиціями (табл. 11).

Таблиця 11

**Співвідношення рівнів доходності та ризику
за деякими типами цінних паперів**

Тип цінних паперів	Рівень доходності	Рівень ризику
1. Прості акції	потенційно високий	високий
2. Привілейовані акції	середній	середній
3. Облігації корпорацій	низький	низький
4. Облігації держави	низький	дуже низький

Наведені у таблиці 11 оцінки доходності і ризику інвестицій у цінні папери можуть відрізнятися між собою у різних країнах, що пов'язано з національними особливостями функціонування фондового ринку. Наприклад, у розвинутих країнах придбання боргових зобов'язань держави вважається з одним із найбільш надійних видів інвестицій, безпека яких гарантується державою. У нашій країні довіра до держави ще не набула рівня, який дозволяв би з упевненістю віднести зобов'язання держави до низькоризикових інвестицій.

Однак, в цілому справедливість таких оцінок стосовно ризикованості і доходності інвестицій не підлягає сумніву у переважній більшості країн з розвинутою ринковою економікою. З урахуванням цього комерційні банки можуть формувати свої портфелі цінних паперів, дотримуючись певного балансу між існуючим ризиком і очікуваною віддачею, на кожен конкретний період часу. При однаковому рівні ризику банки намагаються придбати ті цінні папери, які приносять найбільший дохід. Разом з тим, оскільки доходність цінних паперів, як правило, є похідною від рівня ризику, то лише незначна кількість банків надає перевагу вкладенням значних коштів у цінні папери з високим рівнем доходу та із значним ступенем ризику. Загалом кожен комерційний банк сам визначає співвідношення ризику і віддачі при інвестиціях, виходячи із власних можливостей здійснення операцій на фондовому ринку.

З метою зниження ризику і забезпечення збалансованості інвестиційної діяльності портфель комерційного банку повинен включати різні типи цінних паперів - облігації, прості та привілейовані акції. Для оптимального поєднання можливостей досягнення доходності, безпеки, зростання капіталу і ліквідності, як основних інвестиційних завдань банку, диверсифікації вкладень лише за типами цінних паперів недостатньо. Не менш важливим є розподіл інвестицій за якістю кожного типу цінних паперів, що визначається особливостями діяльності їх емітентів. Даний критерій диверсифікації інвестиційного портфеля є найбільш важливим для комерційних банків, так як безпосередні

можливості реалізації тих чи інших цілей інвестицій залежать від надійності певного конкретного емітента та успішності його діяльності.

Безпосередньою основою для прийняття рішення про вкладення коштів у той чи інший вид цінних паперів, служить фундаментальний аналіз інвестиційної ситуації, на основі якого портфелі інвестицій диверсифікуються за емітентами цінних паперів. Такий аналіз є детальним вивченням суті процесів, що відбуваються на фондовому ринку, з'ясуванням причин, які визначають економічну ситуацію на ньому, та вибором напрямів вкладень, які є найбільш ефективними з точки зору інвестиційних цілей.

Інвестиційний аналіз може здійснюватись комерційним банком у три основні етапи. На першому здійснюється аналіз загальноекономічної ситуації в країні та фондового ринку в цілому; на другому - вибір галузей і підгалузей економіки, які найбільше підходять для інвестування; третій полягає у вивченні стану окремих фірм і компаній з точки зору перспективності вкладення коштів у їх цінні папери.

На першому етапі аналізу при вивченні загальноекономічної ситуації розглядаються показники, які характеризують основні тенденції розвитку макроекономічних процесів: обсяги валового національного продукту за останні періоди, рівень інфляції, динаміка виробництва, стан ділової активності, загальні обсяги споживання і нагромадження, дефіцитність державного бюджету, ситуація на кредитному ринку і рівень позичкових процентних ставок та інші. При цьому аналізується поточна ситуація, а також робляться прогнози на перспективу щодо впливу зазначених показників на стан фондового ринку з точки зору наявності певних сприятливих або несприятливих умов, за яких комерційному банку доведеться проводити інвестиційні операції.

Оцінка макроекономічних показників дає уявлення про стан справ у переважній більшості галузей економіки. Однак для кожної з них, окрім загальноекономічних, притаманні внутрішні закономірності й особливості розвитку. Тому на другому етапі аналітичної роботи комерційним банкам необхідно оцінити стан окремих галузей і підгалузей економіки, представлених на фондовому ринку, які за конкретних загальноекономічних умов є найбільш привабливими для розміщення капіталів.

На даному етапі інвестиційного аналізу комерційні банки намагаються виявити галузі, що знаходяться на підйомі і в рамках визначених інвестиційних пріоритетів надають кращі, порівняно з іншими, можливості розміщення коштів. Тому при здійсненні фундаментального аналізу діяльності галузей слід враховувати специфіку їх виробництва, інформацію про досягнення науково-технічного прогресу та передові технології, що надає глибокі уявлення про потенційні об'єкти інвестування та перспективи їх розвитку. Вибір галузевих напрямів інвестицій здійснюється на основі співставлення показників, що відображають динаміку виробництва, обсяги реалізації, величину товарних і сировинних запасів, рівень цін, заробітної плати, прибутку, нагромаджень як в розрізі різних галузей, так і у порівнянні з аналогічними показниками в

економіці країни в цілому. Оптимальність такого вибору значною мірою визначає ефективність інвестиційної діяльності банку.

Оцінка найбільш прийнятних напрямів розміщення коштів серед різних галузей створює основу для вибору в їх рамках конкретних видів цінних паперів, вкладення у які забезпечували б найбільш повне вирішення інвестиційних завдань. Тому на третьому етапі інвестиційного аналізу комерційні банки проводять детальну оцінку стану окремих підприємств, у цінні папери яких можуть бути інвестовані кошти.

Даний етап інвестиційного аналізу відзначається найбільшою складністю і трудомісткістю, оскільки вимагає від банку всебічного вивчення усіх аспектів діяльності того чи іншого підприємства. У загальному вигляді структура такої аналітичної роботи складається з двох частин. Одна включає оцінку поточного фінансово-господарського стану підприємства, ефективності його діяльності та перспектив розвитку. Такий аналіз дозволяє найбільш повно вивчити стан справ у емітента, що може слугувати одним із ключових моментів для прийняття рішення про інвестування коштів. При цьому безпосередніми інструментами аналізу може використовуватись та ж сама система абсолютних і відносних показників, що застосовуються комерційними банками для комплексної оцінки кредитоспроможності позичальників.

Іншою важливою складовою частиною третього етапу інвестиційного аналізу є безпосередня оцінка інвестиційних якостей цінних паперів різних емітентів, тобто потенціалу акцій і облігацій підприємств з точки зору можливостей найбільш повного задоволення інтересів інвестора. З цією метою використовується система показників, що відображають якість різноманітних цінних паперів. У банківській та інвестиційній практиці в країнах з розвинутою ринковою економікою застосовується ряд коефіцієнтів, індексів, абсолютних показників, які дозволяють всебічно охарактеризувати ефективність вкладення коштів інвесторів у цінні папери [13, с.56].

Скажімо, для характеристики інвестиційних якостей акцій можуть використовуватись такі показники.

1. Доход на одну акцію, який розраховується як співвідношення між сукупним чистим доходом корпорації і загальною кількістю акцій, випущених в обіг:

$$\text{Дохід на одну акцію} = \text{Сума чистого доходу} / \text{Кількість акцій}$$

Чим вище значення цього показника за останні періоди, тим кращі інвестиційні властивості акцій у забезпеченні достатнього рівня доходності.

2. Коефіцієнт ціна-дохід, який встановлює зв'язок між ціною акції, тобто її вартістю на ринку, і величиною чистого доходу корпорації, що припадає на одну акцію:

$$\text{Коефіцієнт ціна-дохід} = \text{Дохід на одну акцію} / \text{Ринкова ціна акцій}$$

Чим більша величина даного коефіцієнта, тим вища оцінка акцій тієї чи іншої корпорації.

3. Дивідендна віддача акції, яка встановлює зв'язок між величиною дивіденда і ціною акції:

$$\text{Дивідендна віддача акцій} = \text{Дивіденд на одну акцію} / \text{Ціна акцій} \times 100\%$$

Даний коефіцієнт є основним статистичним показником, що дозволяє співставити рівень дохідності акцій різних корпорацій, а також акцій з іншими, альтернативними видами вкладень коштів.

4. Коефіцієнт виплачуваності, що виражає у процентах, яка частка чистого доходу, отриманого корпорацією, виплачується у вигляді дивідендів акціонерами:

$$\text{Коефіцієнт виплачуваності} = \text{Дивіденд на одну акцію} / \text{Дохід на одну акцію} \times 100\%$$

Чим вище значення даного коефіцієнта, тим кращу дохідність забезпечують інвестиції в акції тієї чи іншої корпорації.

5. Коефіцієнт дивідендного покриття являє собою показник, обернений до коефіцієнта виплачуваності:

$$\text{Коефіцієнт дивідендного покриття} = \text{Дохід на одну акцію} / \text{Дивіденд на одну акцію} \times 100\%$$

Даний показник відображає, у скільки разів чистий дохід корпорації перевищує суму виплачуваних нею дивідендів, тобто показує, яка частина доходів корпорації використовується на цілі розвитку.

6. Показник капіталізованої вартості акцій, який визначає ринкову вартість усіх акцій корпорації:

$$\text{Капіталізована вартість акцій} = \text{Кількість акцій} \times \text{Курс однієї акції}$$

7. Показники рентабельності акціонерного капіталу, що виражені відношенням величини чистого доходу корпорації або обсягу виручки до капіталізованої вартості акцій:

$$\text{Коефіцієнт рентабельності 1} = \text{Чистий дохід} / \text{Капіталізована вартість акцій}$$

Коефіцієнт рентабельності 2 = Обсяг виручки / Капіталізована вартість акцій

Чим вища величина коефіцієнтів рентабельності, тим нижчий рівень капіталомісткості виробництва і тим вища віддача акціонерного капіталу.

8. Показник повного доходу від інвестованого капіталу, який узагальнює рівень дохідності (або збитковості) коштів, вкладених в акції:

$$\text{Коефіцієнт повного доходу} = \frac{\text{Дивіденд на одну акцію} + \text{Ціна акції на початок року} - \text{Ціна акції на кінець року}}{\text{Ціна акції на початок року}} \times 100\%$$

Даний показник відображає загальний рівень ефективності інвестованого в акції капіталу як за рахунок зростання їх ринкового курсу, так і за рахунок отримання дивідендів.

Для характеристики облігацій в процесі інвестиційного аналізу можуть використовуватись такі показники.

1. Прямий дохід за облігацією, який встановлюється у процентному вираженні в залежності від величини доходу від облігації і її ціною:

$$\text{Прямий дохід за облігацією} = \frac{\text{Норма процента} \times \text{Номінальна вартість облігації}}{\text{Ринкова ціна облігації}}$$

Якщо ціна облігації вища за її номінальну вартість, то величина прямого доходу буде нижчою за норму процента. Якщо ж ціна нижча за номінальну вартість, то прямий дохід вищий за процентну ставку.

2. Дохід за облігацією на дату погашення, що визначає величину фактичного процентного доходу інвестора на момент погашення придбаних ним облігацій:

$$D_{\Pi} = \frac{NP + \frac{SP - PC}{2}}{\frac{PC + SP}{2}} \times 100\%$$

де D_{Π} - дохід за облігацією на момент погашення;

NP - норма процента, що виплачується по облігації;

SP - сума погашення облігації, тобто її номінальна вартість - у даній формулі вона приймається за 100%;

РЦ - ринкова ціна облігації на момент її придбання - вона виражається у процентах до номінальної вартості;

П - період від моменту придбання облігації до моменту її погашення в роках.

У процесі інвестиційного аналізу можуть використовуватись також інші показники для оцінки якостей акцій і облігацій різних емітентів. Розраховані показники можуть співставлятися з даними інших фірм, середньогалузевими величинами, включаючи розрахунки за останні роки, що передують поточному аналізу.

Розглянуті етапи аналітичної роботи відображають усю складність і трудомісткість операцій, пов'язаних з оцінкою характеристик різних фондових інструментів. Зрозуміло, що деяким комерційним банкам, особливо тим, у яких відносно невеликі обсяги активних операцій, досить важко проводити подібні фундаментальні дослідження. У розвинутих країнах таку роботу виконують, як правило, спеціалізовані аналітичні фірми, що добре інформовані про ситуацію на фондовому ринку і надають консультативні послуги з питань інвестиційних операцій. Тому появу і розвиток таких фірм у нашій країні є однією з необхідних умов ефективної організації інвестиційної діяльності комерційних банків.

Результати інвестиційного аналізу дозволяють банку обрати оптимальні напрями вкладення коштів серед багатьох видів цінних паперів різних емітентів відповідно з пріоритетними цілями інвестицій. Маючи за результатами такого аналізу повну інформацію про ситуацію на ринку цінних паперів та стан окремих емітентів, банк може ефективно диверсифікувати власний інвестиційний портфель, розподіливши його між багатьма видами цінних паперів, емітованих різними суб'єктами ринку.

У зв'язку з тим, що ситуація на фондовому ринку постійно змінюється, комерційні банки повинні регулярно переглядати вміст свого інвестиційного портфеля і оновлювати його склад відповідно із змінами економічної ситуації, інвестиційних цілей банку та якостей окремих цінних паперів. Ті фондові інструменти, які за своїми характеристиками вступають у протиріччя із цільовими пріоритетами банку у сфері інвестицій, продаються і замінюються іншими, які відповідають поточним потребам банку. Донедавна здійснення інвестиційних операцій комерційними банками в Україні було вкрай ускладнено деякими доповненнями до законодавства про банки і банківську діяльність, відповідно з якими загальна сума внесків комерційного банку до статутних фондів інших підприємств і організацій не могла перевищувати 10% його власного статутного фонду. При цьому частка комерційного банку у статутному фонді одного підприємства чи організації не повинна була бути вищою за 15%. Зрозуміло, що подібні заходи не сприяли активізації інвестиційних процесів в економіці та становленню в Україні повноцінного фондового ринку. У результаті загальні обсяги банківських інвестицій залишались порівняно незначними (табл. 12).

**Динаміка обсягу і структури банківських інвестицій в Україні
(млрд. крб.)***

Види вкладень	1.01.1993		1.01.1994		1.01.1995		1.01.1996	
	Сума	Питома вага, %	Сума	Питома вага, %	Сума	Питома вага, %	Сума	Питома вага, %
Усього вкладень в цінні папери	2,9	100,0	92	100,0	14141	100,0	31636	100,0
в тому числі:								
1) вкладення в акції акціонерних товариств	1,8	62,1	4	4,4	68	0,5	1046	3,3
2) вкладення в акції підприємств	0,1	3,4	3	3,2	1	0,0	5	0,0
3) вкладення в недержавні боргові зобов'язання	0,0	-	39	42,4	11684	82,6	1749	5,5
4) вкладання в державні боргові зобов'язання	1,0	34,5	1	1,1	1	0,0	20755	65,7
5) враховані векселі	0,0	-	45	48,9	2387	16,9	8081	25,5

* За даними національного банку України

Усього на початок 1996 р. загальні інвестиції банків у цінні папери склали 31,6 трлн.крб., основна частина яких припадала на державні облігації - 20,75 трлн.крб., і зовсім незначна частка - на акції господарських організацій - 1,05 трлн.крб. Позитивним моментом цієї динаміки слід вважати лише тенденцію до зростання питомої ваги державних боргових зобов'язань у загальному портфелі інвестицій банків - з 35% у 1993 р. до 66% у 1996 р. Розвиток ринку даних фондових інструментів повинен забезпечити оперативні можливості грошово-кредитного регулювання та підтримання ліквідності банківської системи. Стосовно інвестицій у господарську діяльність підприємств, то законодавчі обмеження у даній сфері призвели до скорочення за останні роки питомої ваги акцій у банківських вкладеннях з 62% до 3%.

Впровадження зазначених обмежень пояснювалось з посиленням на досвід розвинутих країн необхідністю забезпечення достатньої ліквідності банківської системи шляхом адміністративних обмежень участі банків у створенні інших юридичних осіб. Справді, у багатьох країнах комерційні банки не завжди вільні у виборі при купівлі цінних паперів. У ряді розвинутих країн від них вимагається підтримання належного рівня ліквідності у формі певної

долі інвестицій у державні цінні папери. Однак у цих країнах досить розвинута інституційна структура фондового ринку і багато спеціалізованих організацій забезпечують його ефективне функціонування, а приватизація взагалі не є першочерговим завданням економічного розвитку.

Зовсім інша ситуація в Україні, де приватизаційні процеси ще не набули достатнього розвитку, практично відсутня мережа фінансових посередників та інституційних інвесторів, здатних забезпечити нормальне функціонування ринку капіталів. Розвиток цього ринку в нашій країні стримується в силу невирішеності протиріччя між об'єктивною потребою у подальшому формуванні індустрії цінних паперів і нерозвинутістю її інфраструктури, відсутністю достатньої кількості організацій, що професійно займаються інвестиційною діяльністю.

Вирішенню даного протиріччя в сучасних умовах реально можуть сприяти лише комерційні банки, які на сьогодні мають і протягом тривалого періоду часу ще будуть мати ряд важливих переваг порівняно з іншими потенційними учасниками фондового ринку, що спеціалізуються на операціях з цінними паперами. В силу того, що до недавнього часу інвестиційна діяльність, пов'язана з цінними паперами, була практично збитковою або малорентабельною, фірми, що спеціалізуються на здійсненні фондових операцій не отримали в Україні широкого поширення, не змогли накопичити достатні грошові ресурси і створити необхідну для інвестиційної діяльності матеріальну базу. І хоча останнім часом створено ряд інвестиційних фондів, їх діяльність не може охопити усі необхідні сфери фондового ринку. У той же час банківські операції за останні роки відзначались одним із найвищих рівнів дохідності, що дозволило багатьом з них нагромадити значні фінансові ресурси, зміцнити організаційно-технічні умови своєї діяльності, залучити персонал, що володіє певними навиками економічної роботи, сформувати широку клієнтську базу.

Багато банків набуло досвіду розміщення у великих обсягах власних акцій, депозитних сертифікатів та інших цінних паперів. До того моменту, поки в Україні не склалася мережа спеціалізованих інститутів, що забезпечують інфраструктуру фондового ринку, лише комерційні банки мають реальні можливості виступати повноцінними інституційними інвесторами, створюючи важливі передумови для ефективного переливу капіталів в економіці. Це обумовило зняття процентних обмежень на участь комерційних банків у статутних фондах підприємств і організацій, що може відіграти важливу роль у стимулюванні інвестиційних та приватизаційних процесів, а також сприятиме дальшому розвитку ринку цінних паперів в Україні.

4.2. Перспективи розвитку трастових операцій як нового виду банківських послуг

Діяльність сучасного комерційного банку не може обмежуватись депозитно-позичковими та інвестиційними операціями, а охоплює значно

ширший спектр фінансових послуг відповідно з різноманітними потребами різних груп клієнтів. Тому серед інших важливих сфер банківської діяльності - операції, що здійснюються банками від імені і за дорученням своїх клієнтів. Одним з найважливіших видів таких операцій (не враховуючи розрахунково-касове обслуговування) є трастові послуги, що надаються переважно більшістю комерційних банків у промислово розвинутих країнах.

У зарубіжній практиці під трастовими прийнято розуміти операції банків або інших фінансових інститутів по управлінню майном і виконанню інших послуг за дорученням і в інтересах клієнта на правах його довіреної особи. Дані операції утворюють відносини за довіреністю, при яких одна сторона діє від імені іншої у питаннях, обмежених рамками цих відносин і пов'язаних у багатьох випадках з власністю, якою розпоряджається довірена особа в інтересах третьої сторони або сторін. При здійсненні трастових операцій довірена особа на основі укладеного між зацікавленими сторонами договору або заповіту набуває відповідних прав і виступає розпорядником певного майна на користь бенефіціара, яким може бути сам довіритель майна або ж третя особа. При цьому зміст договору визначається конкретною ситуацією та може включати найрізноманітніші довірчі операції.

Надання трастових послуг може здійснюватись як фізичними, так і юридичними особами: спеціалізованими компаніями (страховими фірмами, траст-компаніями), комерційними банками. Однак у зв'язку з явними перевагами юридичних осіб порівняно з фізичними особами при здійсненні довірчих операцій дані функції виконуються у розвинутих країнах переважно траст-відділами комерційних банків. До таких переваг слід віднести значно більший досвід, безперервність діяльності, фінансову відповідальність, спеціалізацію, а також більші можливості у виконанні таких функцій, як облік операцій зберігання цінностей у сейфах, депозитні операції, фінансовий аналіз і прийняття рішень, без чого неможливе здійснення багатьох трастових операцій. Якщо комерційний банк виступає довіреною особою клієнта, він діє від імені свого довірителя і в його інтересах або в інтересах третьої сторони. Про важливу роль, яку відіграють трастові операції у діяльності комерційних банків розвинутих країн свідчить і те, що у назві багатьох банківських установ присутнє саме слово "траст": "Morgan Guarantee Trust Company", "Bankers Trust New York Corporation", "United States Trust Company" та ряд інших.

У банківській практиці нашої країни трастові операції ще не набули достатнього поширення, за винятком кількох найпростіших операцій, що здійснюються за довіреністю клієнта. Серед них - послуги, пов'язані з отриманням коштів за довіреністю з особового рахунку або зберігання цінностей. Водночас переважна більшість послуг, пов'язаних з управлінням майном юридичних і фізичних осіб, практично не здійснюється.

Незважаючи на те, що банківським законодавством України передбачена можливість здійснення комерційними банками довірчих операцій, ні в Законі про банки і банківську діяльність, ні у підзаконних нормативних актах Національного банку не визначено конкретного переліку та порядку здійснення трастових операцій банківськими установами. Не знімає проблеми і Декрет

Кабінету Міністрів України " Про довірчі товариства", який ввів поняття "довірчих операцій" у законодавство. Однак і цей декрет, і попередні норми цивільного і господарського права не вичерпують і не регулюють відносини довірчої власності, права і обов'язки учасників довірчих операцій, відповідальність сторін. Необхідність законодавчої регламентації трастових операцій зумовлена тим, що з розширенням процесів приватизації державної власності, становленням і розвитком ринку цінних паперів та ринку нерухомості зростатимуть потреби клієнтів комерційних банків у довірчих послугах.

На сьогодні даний вид банківських операцій є найбільш перспективним у числі нових, нетрадиційних для комерційних банків нашої країни послуг, що можуть стати важливим засобом досягнення успіху у конкурентній боротьбі за клієнтів. Однак, у зв'язку з тим, що трастові операції для вітчизняних банківських установ є відносно новою сферою діяльності, доцільним є вивчення досвіду комерційних банків країн з розвинутою ринковою економікою, де довірчі операції успішно здійснюються вже протягом кількох століть.

Розвитку трастових операцій і збільшенню їх питомої ваги у діяльності зарубіжних банків сприяв цілий ряд факторів, серед яких: 1) зростання конкурентної боротьби на ринку банківських послуг, змагання між банками за залучення нових клієнтів шляхом надання їм додаткових видів послуг; 2) неможливість для банків залучати у значних обсягах традиційні додаткові кошти (в основному міжбанківські кредити) при вирішенні поточних завдань підтримання ліквідності; 3) зниження доходності традиційних видів банківських операцій, а також необхідність підтримання належної доходності банківської діяльності при оптимальному рівні ліквідності; 4) зростання потреб клієнтури комерційних банків у отриманні ряду додаткових послуг; 5) деякі переваги довірчих операцій, порівняно з традиційними видами банківської діяльності. Серед основних переваг можна виділити, по-перше, практично необмежені можливості для залучення коштів, тобто необмежені джерела доходів, які залежать від кількості клієнтів, тоді як при традиційних операціях банк обмежений певними рамками, що визначаються обсягом його власного капіталу та залучених ресурсів; по-друге, порівняно невисокі банківські витрати на проведення трастових операцій; по-третє, чітку структурування в роботі банку, при якій всі довірчі операції зосереджені у єдиному траст-відділі; по-четверте, при порівняно незначних вкладеннях капіталу комерційні банки шляхом здійснення трастових операцій отримують можливість контролювати крупні корпорації і їх грошові кошти, налагоджувати ділові зв'язки з різноманітною клієнтурою.

Комерційні банки, здійснюючи трастові операції, можуть виступати:

1. Повноважними представниками, які самостійно розпоряджаються майном власників, причому власність для здійснення операцій з нею і управління реєструється на ім'я повноважних представників.

2. Агентами, які виконують за дорученням клієнтів операції з власністю без права самостійно розпоряджатися нею.

Комерційні банки при наданні довірчих послуг попередньо укладають з клієнтом договір, у якому визначаються основні положення майбутнього співробітництва. Відповідно з цим договором ділові взаємовідносини банку і клієнта будуються на взаємній довірі. Банк офіційно надає послуги клієнту у виконанні вказівок останнього і завіряє клієнта в тому, що він може покласти на компетентність банківських працівників та їх високий професіоналізм.

Оскільки трастові операції проводяться банками від імені і за дорученням своїх клієнтів, за їх рахунок і на їх користь, то всі права представництва або розпорядження грошовими коштами, цінними паперами або іншими активами мають силу до тих пір, поки від клієнта не надійде спеціальна письмова вказівка про їх відміну або в особливих випадках передбачених договором про надання довірчих послуг. Зі своєї сторони клієнт зобов'язується негайно інформувати банк про всі події, що мають важливе значення з точки зору їх ділових взаємовідносин, особливо про зміни назви клієнта та стану його правоздатності.

Комерційні банки несуть відповідальність, якщо при здійсненні трастових операцій виникають збитки або втрати в силу недобросовісності або некомпетентності їх виконавців. У цих випадках суд може вимагати від банку виплати бенефіціару вартості втраченого майна, упущеного доходу або нанесеної шкоди. Очевидно, що для забезпечення можливих майнових зобов'язань із-за некомпетентного управління комерційний банк, що здійснює довірчі операції, повинен сам володіти достатнім власним майном, на яке може бути звернено стягнення. Не випадково, що у багатьох розвинутих країнах для здійснення трастових операцій комерційні банки повинні отримати спеціальну ліцензію, а діяльність траст-відділів контролюється, як правило, центральним банком. При цьому у США, наприклад, видача ліцензії супроводжується внесенням банком особливого вкладу цінних паперів на рахунок казначейства штату або іншої відповідальної особи у якості гарантії належного виконання функцій довірчого власника. Подібні правила існують і у деяких інших країнах.

Законодавством більшості країн передбачається взаємозв'язок і взаємозалежність всіх претензій клієнта до банку та претензій банку до клієнта. Як правило, банки не можуть в односторонньому порядку відмовитись від взятих на себе згідно з договором про траст зобов'язань.

В цілому весь процес співробітництва банку з клієнтами в рамках трастових операцій можна умовно розбити на кілька етапів. На першому - банківськими працівниками проводиться попередня розмова з клієнтом - фізичною особою або представниками підприємства - щодо його фінансового стану, доходів і нагромаджень на даний момент, на основі чого аналізується платоспроможність потенційного довірителя. У процесі другого етапу траст-відділом визначається примірний період часу, протягом якого банк матиме можливість розпоряджатися майном клієнта, а також оцінюються орієнтовні доходи і витрати при здійсненні операцій з даним майном. На третьому етапі банківськими працівниками здійснюється перевірка документів клієнта на предмет реальності існування фірми або фізичної особи, а також законності капіталів клієнта з метою недопущення "відмивання" коштів, добутих

нелегальним шляхом. У ході четвертого етапу клієнт банку безпосередньо ознайомлюється з умовами і можливостями здійснення трастових операцій і при взаємній згоді сторін укладається відповідний договір. П'ятий етап охоплює власне трастові послуги банку, що надаються відповідно з умовами укладеного договору.

Залежно від того, в якій ролі виступає комерційний банк, здійснюючи трастові операції, - повного представника і розпорядника майном клієнта або тільки його агента - можна виділити два способи надання трастових послуг. У першому випадку банк самостійно приймає рішення у питаннях управління майном в інтересах клієнта, обираючи оптимальні варіанти, у другому - всі рішення приймаються клієнтом, а банк виконує лише технічні функції в реалізації його розпоряджень.

Дані способи трастових операцій застосовуються у взаємовідносинах банків з усіма групами клієнтів, яким надаються довірчі послуги. При цьому трастові операції для різних груп клієнтів мають свою специфіку, а тому на практиці траст-відділи банків поділяють довірчі операції на дві основні групи: управління за довіреністю майном приватних осіб і довірчі операції для корпорацій. В окрему групу можуть бути виділені трастові послуги банків для некомерційних організацій.

Трастові операції для фізичних осіб є особливо перспективним напрямом розвитку банківських послуг в сучасних умовах. У практиці західних банків даний вид операцій поділяють на такі види: розпорядження спадщиною на основі заповіту; управління майном клієнта за довіреністю; надання агентських послуг.

Розпорядження спадщиною фізичної особи в інтересах спадкоємців є одним із найбільш поширених видів трастових послуг, що надаються комерційними банками приватним особам. При їх здійсненні траст-відділи банків виступають безпосередніми виконавцями заповіту, що приймають на себе зобов'язання виявити і зібрати всі активи спадщини, забезпечити їх збереження, виплатити адміністративні витрати і борги, сплатити податки, розділити майно між спадкоємцями та надати їм особисті послуги.

Найбільш складним завданням при розпорядженні спадщиною є виявлення і збереження всього майна, що підлягає розподілу між спадкоємцями. При цьому необхідно встановити наявність банківських рахунків у інших банках, у тому числі - цінних паперів, зібрати страхові свідоцтва і пред'явити їх до оплати, інвентаризувати і оцінити нерухоме майно, при необхідності застрахувати його та створити всі необхідні умови для надійного збереження. Ту частину майна, яка не підлягає тривалому зберіганню, слід реалізувати за прийнятними цінами.

Однією з найбільш важливих функцій траст-відділів комерційних банків, є управління майном фізичних осіб. Такі операції проводяться банками на основі угоди між довірцем і банком, згідно з якою до останнього переходить право володіння і розпорядження довірчим йому майном на користь довірителя або бенефіціара, яким може бути третя особа. Дані відносини оформляються у вигляді спеціального договору з довірцем - особливої

довіреності, оформленої в установленому порядку на ім'я траст-відділу комерційного банку, який приймає на себе зобов'язання зберігати довірене йому майно, інвестувати його, розпоряджатись доходом, отриманим від майна. При цьому банк може здійснювати управління різними видами рухомого і нерухомого майна, інвестуючи кошти довірителя у дохідні активи в межах повноважень, зафіксованих у договорі. У більшості випадків довіритель зберігає за собою повний контроль над майном, переданим банку, а також право розірвати договір або змінити його умови. Подібні операції мають ряд переваг для довірителів, дозволяючи їм уникнути тягара відповідальності, пов'язаної з управлінням майном, і отримувати вигоду від кваліфікованого розпорядження ним комерційним банком.

Траст-відділи комерційних банків можуть також здійснювати управління майном неповнолітніх осіб, виступаючи в ролі їх опікунів. Необхідність опікунства обумовлена бажанням особи, що залишає спадщину, не допустити марнування майна неповнолітнім спадкоємцем. Банк може також взяти на себе за рішенням суду функції опіки над майном недієздатних або частково недієздатних осіб при втраті ними фізичної здатності розпоряджатися своєю власністю.

Найбільшу питому вагу у трастових операціях комерційних банків для фізичних осіб складають агентські (посередницькі) послуги. При виконанні даних операцій банк діє від імені і за дорученням свого клієнта на основі договору, укладеного на конкретний строк. Основна відмінність агентських послуг від операцій по управлінню майном за довіреністю полягає у тому, що в цьому випадку банк отримує юридичне право на розпорядження власністю, а при виконанні функцій агента право власності, як правило, зберігається за довірителем майна, який уповноважує траст-відділ банку виступати від свого імені.

При наданні агентських послуг комерційні банки здійснюють операції по зберіганню активів клієнта, управлінню його власністю на правах агента або представника, а також забезпечувати належне юридичне обслуговування.

Комерційні банки можуть: приймати на збереження цінності і видавати їх без будь-яких активних функцій, надавати в оренду сейфи для зберігання особистих речей клієнта, здійснювати операції по збереженню цінних паперів з одночасним отриманням доходу за ними і повідомленням клієнта про всі надходження на його рахунки, проводити погашення облігацій із строком, що закінчився, отримувати кошти за заставними листами, проводити обмін цінних паперів, а також їх купівлю-продаж з метою забезпечення збереження загальної суми активів і доходу від них.

Важливе місце у трастовій діяльності комерційних банків належить і обслуговуванню юридичних осіб, в першу чергу, підприємств приватного сектора економіки. Для них траст-відділи банків можуть здійснювати самі різноманітні операції, включаючи розпорядження активами, надання агентських послуг, а також тимчасове управління справами підприємств при їх реорганізації, банкрутстві або ліквідації.

Трастові послуги, пов'язані з розпорядженням активами підприємств, є досить поширеними у зарубіжній банківській практиці. Вони можуть включати: обслуговування випуску облігацій, що супроводжується передачею банку права розпорядження майном, яке служить забезпеченням облігаційної позики; ведення рахунків для емітентів цінних паперів і їх покупців; погашення заборгованості і виплати процентів; облік і складання звітності про хід погашення облігацій; розпорядження фондом погашення, утвореним для викупу облігацій; звільнення майна, відданого у заставу. Крім того, банки можуть здійснювати на довірчій основі управління різними фондами підприємств і організацій: приватними пенсійними фондами, фондами участі у прибутках, фондами різних винагород, що виплачуються, наприклад, у формі видачі акцій, а також фондами соціального захисту і стимулювання, призначеними для виплат працівникам фірми. Суть управління такими фондами полягає в акумуляції коштів, контролі над ними, розміщенні їх у різні активи (як правило, цінні папери), отриманні доходів, виплаті належних сум працівникам корпорації.

Комерційні банки можуть також надавати приватним корпораціям ряд агентських послуг по передачі права власності на акції і облігації від одного власника до іншого. У цьому разі банк діє як агент підприємства, а не як держатель його акцій чи облігацій. Подібними є операції з обміну цінних паперів: отримання одних паперів і видача інших відповідно з домовленістю між банком і клієнтом. Такий обмін може виникнути при необхідності конверсії цінних паперів, злиття корпорацій або їх реорганізації. Банк може також виступати у ролі реєстратора акцій, забезпечуючи ведення обліку випущених цінних паперів з тим, щоб уникнути їх надмірної емісії. Важливим видом агентських операцій є виплата дивідендів за акціями акціонерного товариства.

Важливою функцією траст-відділу банку є тимчасове управління справами компанії при її реорганізації або банкрутстві. Якщо підприємство не виконує свої боргові зобов'язання, воно підпадає під законодавче обмеження дієздатності. Однак фірма як альтернативу оголошення банкрутства може передати своє майно в довірче управління траст-відділу комерційного банку на користь кредиторів. У цьому випадку банком з числа власних працівників або за наймом виділяються кваліфіковані спеціалісти щодо роботи з неплатоспроможними підприємствами, які приймають на себе тимчасове управління справами фірми, визначаючи шляхи її дальшого розвитку: часткову чи повну реорганізацію, зміну структури і власників або ліквідацію компанії.

Особливе місце у діяльності траст-відділів зарубіжних комерційних банків займає управління на довірчій основі фондами некомерційних організацій. До цієї групи включають операції з управління коштами благодійницьких фондів, спеціальних фондів допомоги, заснованих місцевими органами влади, навчальними, медичними закладами, релігійними організаціями та іншими громадськими об'єднаннями.

За виконання усіх видів трастових послуг комерційні банки отримують комісійну винагороду, яка встановлюється окремо за кожен конкретний вид

операцій. У деяких випадках, особливо при управлінні спадщиною, плата може встановлюватись у законодавчому порядку або відповідно з рішенням суду. Однак для переважної більшості трастових послуг розмір оплати встановлюється в індивідуальному порядку на основі договору між банком і клієнтом. При цьому комісійна винагорода може виплачуватись різними способами: у вигляді одноразового внеску з основної суми майна, переданого у довірче управління, по закінченні строку договору; шляхом перерахування щорічних внесків від основної вартості переданого в управління майна; у вигляді щорічних відрахувань частини доходів від переданого в управління банку майна.

Слід зазначити, що у більшості розвинутих країн (за виключенням можливо Швейцарії і Люксембургу) доходи від здійснення трастових операцій комерційними банками складають відносно незначну частину їх загальних прибутків. Крім того, траст-відділи комерційних банків відчують гостру конкуренцію з боку інших спеціалізованих інститутів, що виконують довірчі операції, - спеціалізованих трастових компаній, брокерських фірм, інвестиційних і страхових компаній. Однак, незважаючи на вказані обставини, банки постійно розширюють трастову діяльність, все більше поширюючи її на нетрадиційні для себе сфери ринку фінансових послуг. Це пояснюється насамперед можливостями, які надають банку довірчі операції. Зосереджуючи трастові активи, комерційні банки розширюють сфери свого впливу на різні групи клієнтів і отримують переваги при здійсненні інших операцій, за рахунок яких отримується основна частина банківського прибутку.

В Україні розвиток трастових послуг комерційних банків стримується відсутністю належної законодавчої бази, яка б регламентувала банківську діяльність у відповідних сферах. Труднощі пов'язані також з економічними і соціальними аспектами, серед яких: низькі темпи приватизації, нерозвинутість ринків капіталів і нерухомості в країні, низький життєвий рівень населення. Адже банкам досить важко розвинути на належному рівні довірчі операції з різними видами майна при відсутності достатньої кількості клієнтів, що володіють цим майном.

На сьогодні для вітчизняних комерційних банків найбільш прийнятним і перспективним напрямом розвитку трастових послуг є операції з цінними паперами за дорученням клієнтів. Даний вид послуг може стати основою для подальшого розвитку інших типів трастових операцій по мірі становлення ринкових відносин і створення належної правової бази для довірчих послуг.

З урахуванням описаних вище способів здійснення трастових операцій можна виділити такі основні напрями організації роботи комерційних банків з цінними паперами.

1. Посередництво в емісії і первинному розміщенні цінних паперів підприємствами і організаціями. При цьому банк може за дорученням клієнта розробляти документацію і умови випуску цінних паперів, здійснювати реєстрацію його у державних регулюючих органах, розміщувати рекламу, підбирати інвесторів, забезпечувати первинне поширення цінних паперів, створювати групи підписки, видавати позики або авансувати емітента до

надходження коштів за придбані цінні папери, складати звітність про емісію та інші операції.

2. Здійснення інвестицій у цінні папери і їх продажу за дорученням, від імені і за рахунок коштів власника. Комерційний банк, проводячи такі операції, може виступати або агентом клієнта, виконуючи його доручення з купівлі-продажу цінних паперів, або безпосереднім розпорядником інвестиційного портфеля, здійснюючи угоди на власний розсуд. В цьому випадку банк повинен забезпечити оптимальне управління коштами клієнта з метою досягнення надійного, гарантованого доходу від них, а за можливістю - і зростання інвестованого капіталу.

3. Консультаційне, методичне та інформаційне обслуговування операцій клієнта з цінними паперами. При цьому банком проводиться аналіз ринку цінних паперів і можливостей здійснення конкретних операцій на ньому, вивчення і прогнозування кон'юнктури, консультування щодо застосування законодавства, розробка методичної і нормативної документації по операціям з цінними паперами клієнта, аналіз і оцінка стану його інвестиційного портфеля з позицій досягнення певних цілей, рівня ризиків і ліквідності. Крім того, банк може приймати активну участь у приватизаційних роботах, включаючи документальну підготовку приватизації, оцінку майна, організацію і реєстрацію приватизаційної угоди.

4. Ведення бухгалтерського обліку і складання звітності з операцій з цінними паперами клієнта. Даний вид послуг може включати внутрішній контроль і аудит операцій з цінними паперами, а також здійснення податкових платежів та інших необхідних розрахунків з податковими органами.

5. Інкасація платежів, належних за цінними паперами, - дивідендів за акціями, процентів за облігаціями. При цьому отримані суми залежно від доручень клієнтів можуть бути зараховані банком на їх рахунки або знову реінвестовані у нові цінні папери або інші активи. 6. Зберігання, охорона, перевезення і пересилання цінних паперів за дорученням клієнта, здійснення розрахунків за цінними паперами (як грошових, так і пов'язаних із переміщенням цінних паперів у матеріальній або безготівковій формі).

7. Виконання агентських функцій за платежами і за обміном цінних паперів. При цьому банк може за дорученням клієнта проводити виплати дивідендів, процентів, працювати з купонами за облігаціями на пред'явника, погашати боргові цінні папери при настанні строку їх погашення та при достроковому відкликанні, проводити обмін конвертованих цінних паперів та інші обмінні операції.

8. Реалізація повноважень з голосування на щорічних зборах акціонерів. Часто власники акцій, передаючи їх у довірче управління комерційному банку, надають йому право представляти себе на загальних зборах акціонерів і користуватися правом голосу відповідно з величиною переданого пакету акцій. Це може дозволити банку без авансування власних коштів контролювати діяльність підприємства.

Наведені вище моменти складають далеко не повний перелік можливих трастових операцій банків з цінними паперами. У зарубіжній банківській

практиці використовуються десятки способів організації довірчих операцій з цінними паперами, яким належить найбільша питома вага у загальному обсязі трастових активів комерційних банків.

Дані обставини свідчать про необхідність розробки і прийняття відповідних законодавчих актів з питань регулювання трастових операцій, що сприяло б заповненню вакууму у відповідних сферах ринкових відносин. Адже, навіть поверхневий розгляд особливостей довірчих операцій, різноманітності їх варіантів, специфіки взаємовідносин сторін вказує на ті величезні можливості розширення сфери діяльності комерційних банків, які створює надання трастових послуг клієнтам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон Української РСР "Про підприємництво" // Відомості Верховної Ради України. -1991. -N14- с.168.
2. Закон Української РСР "Про банки і банківську діяльність" Відомості Верховної Ради України.- 1991.- N25.- с.281.
3. Закон Української РСР "Про цінні папери і фондову біржу" Відомості Верховної Ради України.- 1991.- N38.- с.508.
4. Закон України "Про інвестиційну діяльність" // Відомості Верховної Ради України.- 1991.- N47.- с.646.
5. Закон України "Про господарські товариства" // Відомості Верховної Ради України.- 1991.- N49.- с.682.
6. Декрет Кабінету міністрів України "Про страхування" // Відомості Верховної Ради України. -1993 - N29 -с.320.
7. Декрет Кабінету міністрів України "Про довірчі товариства" // Відомості Верховної Ради України. -1993- N19 - с.207.
8. Банковская реформа: поиск продолжается /Под общ. ред. Б.К.Иришева.- Алма-Ата: Казахстан, 1989 - 112с.
9. Банківська енциклопедія / Під ред. А.М.Мороза. - К.: Ельтон, 1993 - 336с.
- 10.Банковское дело / Под ред. О.И.Лаврушина - М.: Банков. и биржевой науч.-консультац. центр; ТОО "ЭКОС", 1992. - 429с.
- 11.Валенцева Н.И. Методы кредитования социалистического хозяйства. - М.: Финансы, 1980. - 128с.
- 12.Волынский В.С. Кредит в условиях современного капитализма. - М.: Финансы и статистика, 1991. - 176с.
- 13.Гольцберг М.А. Акционерные товарищества. Фондовая биржа. - К.: Текст, 1992. - 96 с.
- 14.Долан Э.Дж.,Кэмпбэлл К.Д.,Кэмпбэлл Р.Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. / Пер.с англ. В.Лукашевича и др.; Под ред. В.Лукашевича - Л.,1991. – 448 с.
- 15.Ключников И.К., Торкановский В.С. Коммерческие банки США в системе государственно-монополистического капитализма.- Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. - 192с.
- 16.Коммерческие банки / Рид Э., Коттер Р., Гилл Э.; пер. с англ. Под. ред. В.М.Усоскина.- М.: СП " Космополис ",1991. - 480с.
- 17.Косой А.М. Капитал коммерческого банка // Деньги и кредит.- 1993.- N9 - с.33-44.
- 18.Кроливецкая Л.П. Кредит при полном хозрасчёте. - М.: Финансы и статистика, 1991. – 144 с.
- 19.Левчук И.В. Банки в условиях самофинансирования хозяйства - М.: Финансы и статистика, 1990.- 47с.
- 20.Мороз А.Н., Берков Н.П., Лазепко И.М. Организация и планирование кредита.- К.: Выща школа, 1986.- 335с.

21. Мороз А.Н. Проблемы банковского кредитования промышленности - К.: Выща школа, 1983.- 144с.
22. Основы банковского дела / Под ред. А.Н.Мороза - К.:Либра, 1994. - 330с.
24. Родэ Э. Банки, биржи, валюты современного капитализма. - М.: Финансы и статистика, 1986. - 341с.
25. Савлук М.И., Поддерегин А.Н., Мороз А.Н. Финансово-кредитные рычаги интенсификации - К.: Техника, 1987. - 151с.
26. Совершенствование банковского кредитования /(С.С.Ткачук, Б.Е.Лукиянова, Г.И.Кравцова и др.). -Мн.:Выш.школа, 1983.- 175с.
27. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции. - М.: "Все для вас", 1993. -320с.
28. Федоренко В.М., Федоренко А.В. Денежное обращение и кредит капиталистических стран: Учебник. -К.:Выща шк. Головное изд-во, 1989. - 288с.
29. Финансово-кредитный словарь. Том I-III. -М.:Финансы и статистика, 1984-1988. -2005с.
30. Экономика зарубежных стран: Капиталистические и развивающиеся страны: Учеб.пособие /Ред. кол.: В.П.Колесов и др. -М.:Высш.шк., 1990. -479с.

ББК 65.9 (4 УКР) 262

Д 43

Наукове видання

Дзюблюк Олександр Валерійович

КОМЕРЦІЙНІ БАНКИ

В УМОВАХ ПЕРХОДУ ДО РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Монографія. —Тернопіль: «Тернопіль», 1996 — 140 с.

Комп'ютерна верстка і художнє оформлення
Людмила Безущенко.

Видрук оригінал-макету:
Тернопільський державний педагогічний інститут,
м.Терншішь, вул.М.Кривоноса,2, тел. 33-50-55
Обласне книжково-журнальне видавництво «Тернопіль»,
282001, М.Тернопіль, вул.Князя Острозького, 3

(03543) 2-26-81

"ПРИНТЕРІНФОРМ"